

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ



ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ
Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 2 (105) 2024
Частина 1

Харків 2024

*Збірник належить до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань
України (наказ Міністерства освіти
і науки України від 17.03.2020 № 409)
і є фаховим з юридичних наук
(наказ МОН України від 06.03.2015
№ 261) та з психологічних наук (на-
каз МОН України від 27.04.2023 № 491)*

Рекомендовано
до друку та до поширення
через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 7 від 21.06.2024

Редакційна колегія:

А. В. Могілевський – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **А. С. Надопта** – канд. юрид. наук (ХНУВС) – відповідальний секретар; **О. С. Бакумов** – д-р юрид. наук, проф. (Верховна Рада України); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. І. Барко** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. Ю. Бойко-Бузиль** – д-р психол. наук, проф. (Державний науково-дослідний інститут МВС України); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. В. Брусакова** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. А. Бугайчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ю. Бурлін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, старш. дослідник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головок** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. О. Євдокімова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. Г. Жорнокуй** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. А. Зайцев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Кікічук** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Лазарев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філософ. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **І. А. Логвиненко** – д-р істор. наук, доц. (ХНУВС); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. С. Медведєв** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Н. Е. Мілорадова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **І. С. Нечитайло** – д-р соц. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожній** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **Я. С. Пономаренко** – канд. психол. наук (ХНУВС); **В. Б. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Пчеліна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Романюк** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. Ю. Салманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Д. Сігель** – проф., д-р кримінології (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокурєнко** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спапенс** – проф., д-р кримінології (Тільбурзький університет, Нідерланди); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. Г. Фоміна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Швель** – д-р юрид. наук, доц., засл. працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого); **О. Р. Шишка** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Южно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягер** – д-р філософії, проф. кримінології (Інститут кримінології Люблянського університету, Словенія); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС).

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2024

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE



BULLETIN **of Kharkiv National University** **of Internal Affairs**

Collection of scientific papers

Founder and publisher -
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 2 (Vol. 105) 2024

Part 1

Kharkiv 2024

The collection belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science and psychological sciences

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 7 dated from June 21, 2024

Editorial Board:

L. V. Mohilevskiy – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhabarova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **L. S. Nadopta** – Ph.D. (KhNUiA) – Executive Secretary; **O. S. Bakumov** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUiA); **V. I. Barko** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUiA); **Yu. Yu. Boiko-Buzyl** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **O. V. Brusakova** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUiA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D. (KhNUiA); **K. L. Buhachuk** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **A. I. Denysov** – Ph.D. (KhNUiA); **P. C. van Duyne** – Doctor of Philosophy, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. H. Fomina** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **T. I. Gudz** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUiA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **S. M. Husarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUiA); **M. Jager** – Doctor of Philosophy, Prof. (Institute of Criminology of Ljubljana University, Slovenia); **V. V. Kikinchuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **V. V. Lazariev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **I. A. Lohvynenko** – Doctor of Historical Science, Associate Prof. (KhNUiA); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUiA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **V. S. Medvediev** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **N. E. Miloradova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUiA); **I. S. Nechitailo** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (KhNUiA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **I. V. Panova** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **Ye. Yu. Podorozhnyi** – J.S.D., Senior Research (KhNUiA); **Ya. S. Ponomarenko** – Candidate of Psychological Sciences (KhNUiA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUiA); **O. V. Pchelina** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **V. D. Pcholkin** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **V. V. Romaniuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUiA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University); **D. V. Shvets** – J.S.D., Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa National University of Internal Affairs); **A. M. Shulha** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUiA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **O. R. Shyshka** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **D. Siegel** – Prof., Doctor of Criminology (Utrecht University, Netherlands); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUiA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUiA); **T. Spapens** – Prof., Doctor of Criminology (Tilburg University, Netherlands); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **O. S. Ustymenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **A. V. Voitsikhovskiy** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **A. M. Yashchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **O. O. Yevdokimova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUiA); **O. O. Yukhno** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Prof. (KhNUiA); **V. H. Zhornokui** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUiA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University).

ЗМІСТ

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство;
ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

Греченко В. А., Субота С. І.

Діяльність міліції в Україні щодо забезпечення безпеки
дорожнього руху в 1950-х роках 11

Малютіна О. К., Клименко М. Д.

Утворення та становлення міліції: історико-правовий аналіз 23

Слинько Д. В., Каленіченко Л. І.

Легісакційний процес як форма судочинства в римському праві 34

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Кройтор В. А.

Електронний договір про медичне обслуговування населення
за програмою медичних гарантій 42

Севостьянова М. І.

Правовий режим частки у статутному капіталі товариства
з обмеженою відповідальністю 52

Ступак Т. С.

Реорганізація юридичної особи: сутність і розуміння форми
її прояву (створення чи припинення) 62

Юшкевич О. Г., Бурдін М. Ю.

Батьківський кіднепінг як форма зловживання батьківськими
правами. 74

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Богданов Р. І.

Характеристика повноважень територіальних управлінь
Державного бюро розслідувань 84

Чишко К. О.

Кореляція термінів «громадський порядок» і «публічний порядок»,
«громадська безпека» та «публічна безпека» 93

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВ

Кобзіна А. С.

Особливості нормативної визначеності заохочувальних кримінально-правових санкцій за вчинення кримінальних проступків та шляхи вдосконалення їх застосування103

Сокурєнко В. В.

Кримінальна відповідальність за вчинення воєнно-насильницьких злочинів: аналіз складів протиправних посягань115

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Гарбуз М. В., Улибіна Л. Ю.

Особливості експертизи цитрусових плодів (мандаринів) при проведенні судової товарознавчої експертизи125

Ємець І. О.

Принципи представництва потерпілого у кримінальному провадженні138

Коломоєць М. М.

Спеціальне кримінальне розслідування (in absentia): проблемні питання участі захисника149

Лепей М. В.

Наукові дискусії щодо проведення різних видів огляду під час розслідування шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів158

Макарова О. П.

Вплив психологічних особливостей особистості на тактику проведення судово-психіатричної експертизи167

Тюленєв С. А.

Механізм злочинної діяльності, спрямованої на протиправне заволодіння активами суб'єктів господарювання180

Щербаковський М. Г., Проценко А. М., Волкова А. Е.

Біологічні зразки для експертизи: поняття, умови, тактика відбирання189

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

Піддубна А. В.

Досвід зарубіжних країн у забезпеченні процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження204

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Бугайчук К. Л.

Удосконалення концептуальних засад діяльності Міністерства внутрішніх справ України як суб'єкта формування й розвитку внутрішнього безпекового середовища держави..... 218

Гаркавцев Є. І., Котелюх М. О.

Оптимізація та вдосконалення видів спеціальних звань поліцейських 229

Жадан Д. О., Мордвинцев М. В., Пашнев Д. В., Хлестков О. В.

Упровадження та оптимізація інтелектуальних поліцейських систем на основі штучного інтелекту..... 240

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Барко В. І., Барко В. В., Євдокімова О. О.

Теоретичні підходи до вдосконалення термінологічного апарату психодіагностичних досліджень у системі Міністерства внутрішніх справ України 249

Пономаренко Я. С., Греса Н. В., Філоненко В. М.

Психологічні та гендерні кореляти агресивної поведінки у військовослужбовців 264

НАШІ АВТОРИ..... 278

ДО УВАГИ АВТОРІВ 281

Періодичні наукові видання Харківського національного університету внутрішніх справ 281

CONTENT

THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW;
HISTORY OF LAW AND STATE

Grechenko V. A., Subota S. I.

Activities of the militia in Ukraine to ensure road safety
in the 1950s (*Ukr*)11

Maliutina O. K., Klymenko M. D.

Formation and development of the militia: historical
and legal analysis (*Ukr*)23

Slynko D. V., Kalenichenko L. I.

Legislative process as a form of legal proceedings in Roman law (*Ukr*)34

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL
AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW

Kroitor V. A.

Electronic contracts on medical care of the population under medical
guarantees program (*Ukr*)42

Sevostianova M. I.

Legal regime of a share in the charter capital of a limited liability
company (*Ukr*)52

Stupak T. S.

Reorganisation of a legal entity: the essence and understanding
of its manifestation (creation or termination) (*Ukr*)62

Yushkevych O. G., Burdin M. Yu.

Parental kidnapping as a form of abuse of parental rights (*Ukr*).74

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Bohdanov R. I.

Characteristics of the State Bureau of Investigation’s territorial
departments’ powers (*Ukr*)84

Chyshko K. O.

Correlation of the terms “social order” and “public order”,
“social security” and “public safety” (*Ukr*)93

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Kobzina A. S.

Specific features of the regulatory definition of incentive criminal sanctions for criminal offences and the ways to improve their application (*Ukr*) 103

Sokurenko V. V.

Criminal liability for the commission of war crimes: analysis of the corpus delicti of unlawful encroachments (*Ukr*) 115

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION;
OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Harbuz M. V., Ulybina L. Yu.

Peculiarities of the examination of citrus fruits (mandarins) during the forensic examination (*Ukr*) 125

Yemets I. O.

Principles of the victim's representation in criminal proceedings (*Ukr*) 138

Kolomoitsev M. M.

Special criminal investigation (in absentia): problematic issues of a defence counsel's participation (*Ukr*) 149

Lepei M. V.

Scientific discussions on conducting different types of examination during the investigation of fraud in the field of electronic payments (*Ukr*) 158

Makarova O. P.

The influence of psychological characteristics of a personality on the tactics of forensic psychiatric examination (*Ukr*) 167

Tiulieniev S. A.

Mechanism of criminal activity aimed at unlawful seizure of business entities' assets (*Ukr*) 180

Shcherbakovskyi M. H., Protsenko A. M., Volkova A. E.

Biological samples for examination: concepts, conditions, sampling tactics (*Ukr*) 189

INTERNATIONAL AND LEGAL AREA

Piddubna A. V.

Experience of foreign countries in ensuring procedural guarantees of the rights of participants in criminal proceedings (*Ukr*) 204

TOPICAL ISSUES OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY

Buhaichuk K. L.

Improvement of the conceptual principles of activity of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as a subject of the formation and development of the internal security environment of the state (*Ukr*)218

Harkavtsev Ye. I., Koteliukh M. O.

Optimisation and improvement of police officers' special rank types (*Ukr*)..... 229

Zhadan D. O., Mordvyntsev M. V., Pashniev D. V., Khlestkov O. V.

Implementation and optimisation of intelligent police systems based on artificial intelligence (*Ukr*) 240

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Barko V. I., Barko V. V., Yevdokimova O. O.

Theoretical approaches to improving the terminological apparatus of psychodiagnostic research in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (*Ukr*) 249

Ponomarenko Ya. S., Hresa N. V., Filonenko V. M.

Psychological and gender specific correlates of aggressive behaviour in military personnel (*Ukr*) 264

OUR AUTHORS (*UKR*) 278

TO AUTHORS' ATTENTION (*UKR*) 281


of Kharkiv National University of Internal Affairs (*Ukr*) 281

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)“1953” DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.01>


Володимир Анатолійович Греченко,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com;

Сергій Іванович Субота,

*кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ (докторант);*

 <https://orcid.org/0000-0001-6614-0135>,
e-mail: subotasergei01@gmail.com

**ДІЯЛЬНІСТЬ МІЛІЦІЇ В УКРАЇНІ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ В 1950-Х РОКАХ**

До повсякденних функцій міліції в 1950-х роках, як і раніше, належала боротьба з порушеннями правил дорожнього руху, контроль за зменшенням аварійності автотранспорту. Рівень аварійності на дорогах республіки в цей час залишався високим. Аналіз тогочасного стану безпеки дорожнього руху дозволяє стверджувати, що на стан аварійності, травматизму та смертності на дорогах впливали такі об'єктивні чинники, як рівень розвитку нормативно-правової бази, технічний стан автотранспорту, рівень розвитку вулично-дорожньої мережі, її якості, а також погодно-кліматичні умови. До суб'єктивних факторів належали рівень правової культури учасників дорожнього руху (водіїв та пішоходів), ступінь їхньої підготовленості до участі в дорожньому русі, професійна кваліфікація та матеріально-технічна оснащеність працівників Державної автомобільної інспекції. Слід зауважити, що в цей період органами міліції була проведена доволі активна робота щодо покращення ситуації з аварійністю на дорогах, яка передбачала заходи адміністративного впливу, залучення громадськості до контролю за порушеннями правил дорожнього руху, різноманітну пропагандистську діяльність.

Ключові слова: Україна, 1950-ті роки, Міністерство внутрішніх справ, міліція, безпека дорожнього руху.

Постановка проблеми

Проблема безпеки дорожнього руху фактично є глобальною та актуальною для всіх країн світу. Це пов'язано зі значним збільшенням кількості авто- й мототранспорту, зростанням інтенсивності дорожнього руху, кількості його учасників, швидкості транспортних засобів. В Україні ця проблема особливо актуалізувалася в 1950-ті роки з розвитком транспорту та збільшенням кількості його водіїв. Але виникло протиріччя між якістю доріг у країні та зростанням кількості учасників дорожнього руху. Органи міліції того часу намагалися протидіяти зростанню аварійності на дорогах, виробили певний алгоритм дій, накопичили деякий досвід забезпечення безпеки дорожнього руху, який мав як переваги, так і недоліки. У подальші періоди історії республіки діяльність міліції в цьому напрямі базувалася саме на досвіді 1950-х років, який удосконалювався та шліфувався. Цей досвід має певне практичне значення й на сучасному етапі та може бути використаний у діяльності поліції України сьогодні.

Стан дослідження проблеми

У 2000-х роках було оприлюднено кілька робіт, присвячених історії створення та діяльності окремих служб міліції, де висвітлюються і деякі аспекти діяльності міліції щодо забезпечення безпеки дорожнього руху. Зокрема, ці питання знайшли певне висвітлення в науково-популярному нарисі «Міліція України: історичний нарис, портрети, події», написаному під керівництвом тодішніх очільників української міліції [1], але сама спрямованість цієї публікації та тяглість описаного історичного періоду не дали авторам змогу розглянути діяльність міліції в окресленому напрямі у вказаний період доволі повно. Більш конкретно це питання розглядається в публікації «Шляхом становлення і визнання. До 90-річчя транспортної міліції» [2]. Щоправда, не зовсім зрозуміло, чому упорядник назвав це «шляхом визнання», оскільки, як нам видається, транспортна міліція з моменту свого виникнення одразу отримала визнання. Крім того, досліджуваний нами період висвітлюється в цій брошурі дуже стисло. Деякі аспекти цієї теми розглядаються у статтях В. А Греченка та О. Н. Ярмиша [3; 4]. Отже, ця тема є мало дослідженою в історико-правовій літературі та потребує подальшої розробки.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідити основні напрями діяльності міліції щодо забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні в 1950-ті роки.

Поставлена мета конкретизується в таких *завданнях*:

– висвітлити основні аспекти правового регулювання дорожнього руху у вказаний період;

- виявити стан та причини аварійності автомобільного й інших видів транспорту в цей період;
- проаналізувати заходи, що вживалися органами міліції щодо поліпшення ситуації з безпекою дорожнього руху в республіці в 1950-ті роки.

Наукова новизна дослідження

Вперше в науковій історико-правовій літературі розкрито головні аспекти діяльності міліції УРСР щодо забезпечення безпеки дорожнього руху упродовж 1950-х років. Розширено аналіз причин аварійності на дорогах республіки, їхній зв'язок із соціально-економічною ситуацією в республіці та загальним освітнім і культурним рівнем населення. Доповнено матеріал про пропагандистську діяльність органів міліції в боротьбі з аварійністю на автомобільному транспорті. Розкрито недоліки в роботі МВС УРСР щодо керівництва Державної автомобільної інспекції (далі – ДАІ).

Виклад основного матеріалу

До повсякденних функцій міліції в 1950-х роках, як і раніше, належала боротьба з порушеннями правил дорожнього руху, контроль за зменшенням аварійності автотранспорту. Вже з початку 1950-х років кількість і складність завдань щодо забезпечення безпеки дорожнього руху, які були покладені на органи внутрішніх справ, невпинно зростали, але правова основа істотно відставала від актуальних проблем такої безпеки. Нормативно закріплені механізми координації діяльності між суб'єктами управління у сфері безпеки дорожнього руху фактично були відсутніми, що спричинило появу низки негативних явищ. До них слід віднести диспропорцію між розвитком вулично-дорожньої мережі та збільшенням кількості автотранспорту; недостатній рівень оснащення доріг технічними засобами регулювання дорожнього руху; низький рівень професійної підготовки водіїв тощо.

На початку другої половини ХХ ст. стало очевидним, що підвищити ефективність діяльності органів із забезпечення безпеки дорожнього руху можна лише за умови системного підходу до вирішення проблем у цій сфері. Формування системи забезпечення безпеки дорожнього руху вимагало створення відповідної нормативно-правової бази її діяльності. У досліджуваній період уряд країни вжив деяких організаційно-правових заходів для створення правової основи функціонування цієї системи. Слід зауважити, що в цей час провадилася доволі активна нормотворча діяльність, результатом якої стало ухвалення понад 250 як загальнодержавних, так і суто відомчих нормативних актів з питань забезпечення безпеки дорожнього руху. Розробка цих норм велася з урахуванням як регіональних особливостей та передумов до формування системи забезпечення безпеки

дорожнього руху, так і міжнародно-правових норм у цій сфері. Така велика кількість нормативно-правових актів не завжди означала їхню якість і ускладнювала їхнє виконання, проте в цілому їхнє ухвалення мало позитивне значення для покращення ситуації з аварійністю та безпекою руху.

Про ситуацію з аварійністю на початку досліджуваного періоду свідчать дані, подані в табл. 1.

Таблиця 1

**Відомості про кількість аварій і пригод в автогосподарствах
Міністерства шляхового та дорожнього господарства УРСР
у першому півріччі 1953 року¹**

Період	Кількість аварій	Кількість дорожніх пригод	Загальна кількість випадків	Причини аварій та дорожніх пригод:		
				з вини водіїв	через технічну несправність	інші
I-й квартал	184	16	200	136	4	60
II-й квартал	112	25	137	96	8	–
Відносне відхилення, %	60,87	156,25	68,50	70,59	200,00	55,00

Як бачимо, значна частина аварій сталася саме з вини водіїв, проте в цій таблиці не розшифровуються, які ж були інші причини аварійності, що звужує базу для аналізу.

Стан аварійності автотранспорту та дорожньо-транспортних пригод у Тернопільській області в 1957 році відображено в доповідній записці начальника УВС Тернопільської облради полковника Н. Коломацького заступнику міністра внутрішніх справ, комісару міліції третього рангу В. Гайдамаці від 4 січня 1958 року. У цьому документі зазначалося, що порівняння даних про стан дорожніх пригод по області та наслідків від них у 1957 році з аналогічними даними за 1956 рік вказує на певне зниження аварійності. У 1957 році, порівнюючи з 1956 роком, було досягнуто зниження дорожньо-транспортних пригод на 21 випадок, або ж на 18 %. Скоротилася кількість загіблених людей унаслідок дорожніх пригод на 5 осіб, або ж на 9 %. Кількість поранених осіб при дорожніх пригодах зменшилася на 29 осіб, або на 27 %. Часткове зниження дорожніх пригод було

¹ ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 2. Оп. 8. Спр. 8376. Арк. 117.

досягнуто завдяки проведенню таких основних заходів: за грубі порушення правил руху та дисципліни на транспорті в 1957 році 624 особи було позбавлено водійських прав на різні терміни, з них за керування транспортом у нетверезому стані – 294 особи¹.

Управлінням міліції Тернопільському облвиконкому 12 листопада 1956 року було ухвалено рішення № 1112, що давало підстави позбавляти водіїв права на управління транспортним засобом на строк до одного року. Цим же рішенням керівники автогосподарств були зобов'язані провести низку заходів, спрямованих на зміцнення дисципліни на транспорті та запобігання аварійності. Це рішення було взято за основу у практичній роботі міліції з нагляду за транспортом і дало позитивні результати.

Значна увага приділялася боротьбі з пияцтвом на транспорті. У всіх випадках виявлення водіїв під час роботи на транспорті в нетверезому стані, незалежно від ступеня сп'яніння, вони позбавлялися права на керування транспортом. У результаті в 1957 році було досягнуто зменшення дорожніх пригод, учинених під час керування транспортом у нетверезому стані, на три випадки, порівнюючи з 1956 роком, зменшення загиблих – на дев'ять осіб і поранених – на дев'ять осіб².

Крім того, серед водійського складу Тернопільської області в 1957 році було проведено чималу роз'яснювальну та виховну роботу щодо попередження дорожніх пригод. Двічі в кожному районі області протягом 1957 року проводилися районні збори шоферів з обговоренням аварійності та дисципліни на транспорті. Відповідно до рішення Тернопільського облвиконкому в 1957 році були піддані перевірці на знання правил дорожнього руху всі шофери автобусів і таксомоторів в області, дисципліна серед яких була на низькому рівні, що так само дало свої позитивні результати. Значна робота була проведена восени з підготовки експлуатації доріг в осінньо-зимовий період. З працівниками дорожніх організацій було проведено обласну нараду з усіх питань забезпечення безпеки руху транспорту в зимовий час. Значно активізувалася робота громадських інспекторів з-поміж шоферів-відмінників та їх залучення до роботи з нагляду за транспортом. У період масового вивезення буряків та інших сільськогосподарських продуктів, коли крім автотранспорту області працювала велика кількість відряджених автомобілів з інших областей і рух на дорогах був особливо інтенсивним, на всіх бурякопунктах

¹ ГДА МВС України (Галуз. держ. архів МВС України). Ф. 26. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 52.

² Там само. Арк. 53.

крім працівників ДАІ для контролю було залучено особовий склад районних відділів поліції та управління міліції¹.

Документ показує, що робота в цьому напрямі в області була проведена доволі чимала, проте результати все ж були незначними. Боротьба з порушеннями відбувалася в основному шляхом позбавлення водійських прав. Так, у 1957 році водійських прав було позбавлено 624 особи, а кількість дорожньо-транспортних пригод зменшилася всього на 21 випадок, тобто кореляція між цими показниками була неістотною. Проведення зборів шоферів та перевірка їх на знання правил дорожнього руху теж мала позитивне значення, однак доволі високі показники аварійності були пов'язані з низькою загальною культурою водіїв.

Цікавим є документ із грифом «цілком таємно» – вказівка міністра внутрішніх справ УРСР О. Бровкіна начальникам УВС областей про посилення контролю за порядком видачі спеціальних номерних знаків на автомобілі від 22 липня 1957 року. У цьому документі зазначалося, що Секретаріат ЦК Компартії України постановою від 24 травня 1957 року наголосив, що в окремих областях Української РСР ДАІ видає багато спеціальних номерних знаків для легкових автомобілів, які на лінії органами міліції не контролюються, та зобов'язав МВС УРСР встановити необхідний порядок у видачі таких знаків. У зв'язку із цим міністр приписував встановити суворий контроль за виконанням наказу МВС СРСР від 3 грудня 1948 року № 0742. Для автомобілів, які обслуговували керівних працівників радянських та партійних органів і не підлягали зупинці на лінії для перевірки, приписувалося видати спеціальні номери, починаючи з «90-01» і далі. Номерні знаки «90-01» надалі можна було видавати тільки на автомобілі, що обслуговували працівників, включених до спеціального переліку. Встановлювалося, що експлуатація автомобілів із зазначеними номерними знаками допускалася лише за наявності двох номерних знаків – переднього й заднього, та за умови дотримання всіх чинних правил безпеки руху. Раніше видані спеціальні номерні знаки вимагалося замінити єдиними порядковими номерами. Вказувалося на необхідність ретельно проінструктувати весь начальницький склад міліції, працівників ДАІ та дорожнього нагляду про запровадження нової серії номерних знаків.

При цьому додавався перелік посад керівних працівників радянських партійних органів, на автомобілі яких могли видаватись спеціальні номерні знаки, до яких належали: 1) перші секретарі обкому Компартії України; 2) секретарі обкомів Компартії України; 3) голови виконкомів обласних Рад депутатів трудящих; 4) заступники голів

¹ ГДА МВС України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 54.

облвиконкомів; 5) голови Рад народного господарства економічних районів та їхні заступники; 6) секретарі міськкомів Компартії України в обласних центрах; 7) голови виконкомів міських Рад депутатів трудящих обласних центрів у Києві та Севастополі, а також заступники голів виконкомів міськрад; 8) командувачі військ військових округів; 9) начальники та заступники начальників управлінь внутрішніх справ та КДБ при Раді Міністрів УРСР; 10) прокурори областей та міст в обласних центрах¹.

Таким чином, чітко була визначена верхівка комуністично-державного апарату, яку ДАІ не могло зупиняти для перевірок, тобто вони певною мірою були винятком у правилах дорожнього руху. Фактично, на них ці правила не поширювалися, вони були над законом. Саме такою була рівність прав при соціалізмі. Доволі цікавим був і перелік цих посад (номенклатура), який є також предметом для аналізу дослідників радянської політичної історії.

Рівень аварійності автомобільного транспорту наприкінці 1950-х років продовжував залишатися доволі високим. У 1958 році в країні було зареєстровано близько 55 тисяч аварій та дорожніх пригод, у результаті яких загинуло 2 050 осіб. У 1957 році цей показник становив 2 230 осіб². Унаслідок аварій державним та громадським організаціям було завдано значних збитків. На це звернув увагу й Уряд країни і 16 липня 1959 року була ухвалена постанова Ради Міністрів СРСР «Про посилення боротьби з аваріями на автомобільному транспорті». У ній зазначалося, що автомобільні аварії та дорожні пригоди є переважно наслідком грубих порушень водіями автомобілів Правил дорожнього руху на вулицях міст та дорогах, при проїзді через залізничні переїзди. Керівники багатьох міністерств, відомств та раднаргоспів не вживали необхідних заходів для зміцнення дисципліни серед працівників підвідомчих їм автомобільних господарств, підвищення кваліфікації водіїв та поліпшення технічного стану автомобілів. Політико-виховну роботу серед водіїв та інших працівників автомобільного транспорту було організовано погано. Громадські організації недостатньо залучалися до роботи, спрямованої на покращення діяльності автотранспортних організацій та особливо на зміцнення дисципліни. Органи міліції незадовільно стежили за дотриманням водіями Правил дорожнього руху.

У результаті недостатнього контролю над діяльністю ДАІ з боку МВС СРСР і МВС республік співробітниками автомобільних інспекцій ставали некваліфіковані особи, а іноді особи, які були не гідні довіри і які, вступаючи у змову з порушникам дисципліни на

¹ ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 260. Арк. 252–254.

² ГДА МВС України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 213. Арк. 13.

транспорті, вчиняли злочини. Все це шкодило справі організації боротьби з порушеннями на автотранспорті.

При розгляді справ про аварії та дорожні пригоди були наявні серйозні недоліки. Розслідування цих справ часто затягувалося, не всі злочини розкривалися, мали місце факти ліберального ставлення окремих працівників міліції, прокуратури та суду до осіб, які заісно порушували правила дорожнього руху.

У зв'язку із цим Рада Міністрів Союзу РСР постановила зобов'язати МВС СРСР і Ради Міністрів союзних республік вжити заходів до докорінного поліпшення діяльності ДАІ, звернувши особливу увагу на усунення недоліків у підборі та вихованні кадрів. Міністерству внутрішніх справ СРСР пропонувалося розробити та подати в місячний термін до Ради Міністрів СРСР проєкт нового Положення про Державну автомобільну інспекцію, маючи на увазі підвищення ролі ДАІ в забезпеченні безпеки руху автомобілів та пішоходів, контролі за технічним станом автомобілів та ліквідації аварій і подій на автомобільному транспорті. У зв'язку з розвитком міжобласних і міжреспубліканських перевезень вантажів і пасажирів Рада Міністрів СРСР вважала за доцільне, щоб правила руху автотранспорту вулицями міст і автомобільними дорогами країни в основному були єдині. У зв'язку із цим МВС СРСР було зобов'язане до 1 листопада 1959 року розробити та за погодженням з Радами Міністрів союзних республік затвердити єдині правила руху автомобілів вулицями міст та іншими населеними пунктами, а також автомобільними дорогами країни. Виконкоми міських Рад депутатів трудящих могли з урахуванням місцевих особливостей допускати окремі відхилення від цих правил лише за умови кращого забезпечення безпеки руху автомобілів та пішоходів шляхом додаткового застосування дорожньо-сигнальних знаків, покажчиків та інших технічних засобів регулювання. Міністерство внутрішніх справ СРСР, Міністерство культури СРСР, Державний комітет з радіомовлення та телебачення при Раді Міністрів СРСР та Ради Міністрів союзних республік повинні були провести заходи, спрямовані на систематичне роз'яснення правил безпеки руху автомобілів та пішоходів вулицями міст і автомобільними дорогами, використовуючи для цих цілей радіо та телебачення, здійснюючи випуск спеціальних кінофільмів, видання брошур і плакатів, проведення бесід та доповідей для населення, створення в школах та інших навчальних закладах куточків і вітрин з правилами руху автомобільного транспорту та пішоходів¹.

¹ Про посилення боротьби з аваріями на автомобільному транспорті : Постанова Ради Міністрів СРСР від 16.07.1959 // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) :

Звертає увагу той факт, що лише в 1959 році було поставлене завдання затвердити єдині правила руху автомобілів вулицями міст та іншими населеними пунктами, а також автомобільними дорогами країни. Це означає, що нормативно-правова база регулювання автомобільного руху на той час відставала від потреб і вимог часу.

З метою посилення відповідальності водіїв за керування авто- та електротранспортними засобами в нетверезому стані МВС УРСР видало спеціальний наказ від 12 листопада 1961 року № 100 з Додатком до нього, де був викладений алгоритм дій міліції при затриманні таких порушників. Зокрема, органи міліції інструктувалися, як необхідно розглядати адміністративні матеріали в таких випадках. Вказувалося, що всі особи, які керували автомобілями, трамваями, тролейбусами, мотоциклами, моторолерами, мопедами та мотовізками в нетверезому стані, незалежно від ступеня сп'яніння (легке, середнє чи тяжке), підлягали позбавленню права на керування транспортом терміном на один рік в разі, якщо це відбувалося вперше. Якщо водій мав посвідчення на право керування кількома перерахованими транспортними засобами, то він позбавлявся права на керування всіма цими засобами.

У кожному міському та районному відділі (відділенні) міліції для розгляду матеріалів про порушення дисципліни на транспорті повинні були створюватися комісії у складі не менше ніж три особи: голова – начальник установи міліції або його заступник; члени комісії – представник ДАІ, працівник іншої служби міліції та представник громадськості. У великих містах та обласних центрах за погодженням із виконкомаами міських Рад депутатів трудящих комісії з розгляду матеріалів на порушників могли створюватися при управліннях міліції та управліннях внутрішніх справ. Засідання комісії повинні були проводитися за місцем обліку транспорту не рідше одного разу на тиждень. Зазвичай це відбувалося у транспортних господарствах, автошколах, автомотоклубах, на підприємствах, у домоуправліннях, за місцем роботи та проживання водіїв, а також в установах міліції, під час зборів громадськості, нарад тощо. Матеріали про порушення Указу індивідуальними власниками транспорту могли попередньо розглядатися радами громадських автоінспекторів для того, щоб їхня думка теж була врахована органами міліції під час вирішення

наук. вид. / авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш, В. О. Криволапчук та ін. ; за заг. ред. А. Б. Авакова ; МВС України ; Держ. н.-д. ін-т МВС України. Київ ; Харків : Мачулін, 2016. Київ, 2016. Т. 6: Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.). С. 513–514.

питання про позбавлення особи права на керування транспортом. Перед початком розгляду матеріалів на порушників дисципліни на транспорті повинна була проводитися бесіда з присутніми щодо необхідності суворого дотримання правил безпеки руху, а також оголошуватися склад комісії та порядок її роботи. Матеріали мали розглядатися комісією у присутності водіїв¹.

Ухвалення вищевказаних нормативно-правових актів свідчило, що ця проблема була доволі актуальною та вимагала вирішення. Основним органом, який повинен був регулювати цей процес, мали стати міськрайонні комісії для розгляду матеріалів про порушення дисципліни на транспорті, члени якої обіймали доволі високі посади, оскільки очолювати такі комісії мав керівник відповідної установи міліції. Це ще раз наголошує на значенні цього питання.

Висновки

Аналіз стану безпеки дорожнього руху в досліджуваній період дозволяє стверджувати, що на стан аварійності, травматизму та смертності на дорогах впливали такі об'єктивні чинники, як рівень розвитку нормативно-правової бази, технічний стан автотранспорту, рівень розвитку вулично-дорожньої мережі, її якості, а також погодно-кліматичні умови. До суб'єктивних факторів належали рівень правової культури учасників дорожнього руху (водіїв та пішоходів), ступінь їхньої підготовленості до участі в дорожньому русі, професійна кваліфікація та матеріально-технічна оснащеність працівників ДАІ. Слід зауважити, що в цей період державними органами було проведено певну нормотворчу роботу, метою якої було вироблення заходів, спрямованих на покращення як об'єктивних, так і суб'єктивних умов, що впливали на стан безпеки дорожнього руху і мали взаємоузгоджений характер. Налагоджений механізм підготовки водіїв був однією з важливих складових ефективної роботи системи забезпечення безпеки дорожнього руху. У вказаний період діяльність державних органів, зокрема й ДАІ МВС УРСР, була спрямована на

¹ Інструкція про порядок застосування Указу Президії Верховної Ради УРСР «Про відповідальність водіїв автотранспорту і міського електротранспорту за керування транспортом у нетверезому стані» 26 жовтня 1961 р. : Додаток № 1 до наказу МВС УРСР № 100 від 12 листопада 1961 р. // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : наук. вид. / авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш, В. О. Криволапчук та ін. ; за заг. ред. А. Б. Авакова ; МВС України ; Держ. н.-д. ін-т МВС України. Київ ; Харків : Мачулін, 2016. Київ, 2016. Т. 6: Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.). С. 581–584.

формування у водіїв не лише стійких навичок з керування транспортними засобами, а й поведінкових стереотипів, які передбачають дотримання правових норм у сфері безпеки дорожнього руху. На тому етапі, коли спостерігався низький рівень підготовки водіїв та їхньої правової культури, на наш погляд, вкрай необхідний був нормативно закріплений механізм притягнення до юридичної відповідальності установ, задіяних у підготовці водіїв, за неякісну підготовку кандидатів на отримання права на керування транспортними засобами. При цьому була необхідна розробка та правове закріплення критеріїв оцінки якості підготовки.

Список бібліографічних посилань: 1. Смирнов Ю. О., Михайленко П. П., Святоцький О. Д., Ануфрієв М. І. Міліція України: історичний нарис, портрети, події : наук.-попул. вид. / за заг. ред. Ю. О. Смирнова. Київ : Ін Юре, 2002. 798 с. 2. Шляхом становлення і визнання. До 90-річчя транспортної міліції / упоряд. Г. О. Пушкарьов. Харків : Фактор-Друк, 2009. 64 с. 3. Греченко В. А. Правові та організаційні засади діяльності міліції Української РСР у 1956 році. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3 (94). С. 15–25. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.3.01>. 4. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Основні тенденції в дослідженнях історії радянського тоталітарного режиму 20–50-х років ХХ ст. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 27. С. 196–207.

Надійшла до редколегії 15.04.2024

Прийнята до опублікування 12.06.2024



Grechenko V. A., Subota S. I. Activities of the militia in Ukraine to ensure road safety in the 1950s

In the 1950s, the daily functions of the militia continued to include combating violations of street traffic rules and controlling the decrease in motor vehicle accidents. The accident rate on the roads of the republic at that time remained high. An analysis of the current state of road safety shows that the level of accidents, injuries and deaths on the roads was influenced by such objective factors as the level of development of the regulatory framework, the technical condition of vehicles, the level of development of the road network, its quality, and weather and climatic conditions. Subjective factors included the level of legal culture of road users (drivers and pedestrians), the degree of their readiness to participate in traffic, the professional qualifications and material and technical equipment of the employees of the State Automobile Inspection. During this period, state bodies carried out significant, but ambiguous in quality, rule-making work, the purpose of which was to develop measures aimed at improving both objective and subjective conditions that affected the state of road safety and were of a mutually agreed nature. The established driver training mechanism was one of the important components of the effective operation of the road safety system. Therefore, the activities of state bodies, in particular the State Automobile Inspection of the Ministry of Internal Affairs of the

Ukrainian SSR, were aimed at forming not only stable skills in driving vehicles among the drivers, but also behavioral stereotypes that require compliance with legal norms in the field of road safety. At the same time, it was necessary to develop and legally establish criteria for assessing the quality of their training in the relevant institutions. Militia bodies carried out quite active work to improve the situation with road accidents, which included measures of administrative influence, involvement of the public in monitoring violations of traffic rules, various propaganda activities, but its effectiveness was ultimately insignificant.


Key words: Ukraine, 1950s, Ministry of Internal Affairs, militia, road safety.



УДК 351.74:338.2(-91)«1917/1921» DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.02>

Оксана Костянтинівна Малютіна,

*кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін (доцент),
підготовче відділення (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-6641-8608>,
e-mail: maliutahipo@gmail.com;

Марія Дмитрівна Клименко,

Харківський національний університет внутрішніх справ (студентка)

**УТВОРЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ МІЛІЦІЇ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ**

Досліджено історичні аспекти становлення та розвитку міліції в Україні, особливу увагу приділено її ролі під час революційних подій і громадянської війни. Проаналізовано стан правопорядку на українських землях наприкінці XIX – початку XX ст., ключові правові аспекти утворення, становлення та функціонування міліції, надано наукову оцінку її діяльності в умовах складних революційних викликів. Досліджено історичні чинники, що сприяли становленню сучасної поліції, а також висвітлено їх трансформації в часі та вплив на забезпечення публічної безпеки й порядку в суспільстві. Подано аналіз фактичного матеріалу, що сприяє кращому розумінню сутності та ролі поліції в українському суспільстві, виробленню ефективних стратегій її подальшої еволюції з урахуванням історичного досвіду та викликів сьогодення.

Ключові слова: міліція, поліція, утворення, становлення, трансформація.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Однією з найважливіших функцій держави є забезпечення законності, громадського порядку та захисту безпеки громадян. Сучасна поліція вирізняється високим рівнем професіоналізму та відповідальності, але важливо пам'ятати складний шлях її становлення й розвитку, який був пов'язаний із численними історичними викликами та перетвореннями.

Після проголошення Україною незалежності були створені нові державні інституції, які сприяли захисту її суверенітету та вирішенню інших завдань у сфері забезпечення національної безпеки, відбулися важливі зміни в підходах до правопорядку та ставленні до прав і свобод громадян. Сучасній поліції притаманні підходи, що ґрунтуються на правах людини, транспарентності та публічній довірі,

спільній співпраці з громадою для забезпечення безпеки й гарантування прав і свобод кожного громадянина.

Стан дослідження проблеми

Історія правоохоронних органів є актуальним предметом дослідження українських науковців. Автори ґрунтовної монографії О. М. Бандурка, В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш розкривають тему становлення та розвитку міліції в Україні у 20–30 рр. ХХ ст. на підставі аналізу чималої кількості архівних документів [1]. У підручнику «Історія правоохоронних органів», авторами якого є С. В. Банах, А. В. Грубінко, В. В. Савенко, В. З. Ухач, висвітлено в історичній ретроспективі процес генези правоохоронних органів на теренах України в умовах імперської влади, розбудови системи правоохоронних органів радянської України та національної системи правоохоронних органів [2].

Дослідження й аналіз історії становлення міліції спрямований на розуміння процесів, що відбувалися протягом становлення сучасної поліції, розкриття її важливої ролі в забезпеченні громадської безпеки й правопорядку в Україні. Сьогодні органи охорони правопорядку відіграють важливу роль у забезпеченні законності, боротьбі зі злочинністю та забезпеченні безпеки громадян. Завдяки реформам і впровадженню нових стандартів поліція підвищує свою професійність, стає більш відкритою та відповідальною.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз стану правопорядку на українських землях другої половини ХІХ – початку ХХ ст., динаміки змін, викликаних історичними подіями початку ХХ ст., і трансформації системи охорони правопорядку від імперської до радянської, вивчення процесу утворення та становлення радянської міліції протягом 1917–1920 рр., її вплив на громадський порядок і правопорядок у період революційних подій та громадянської війни. Задля досягнення мети необхідно вирішити такі *завдання*: вивчити роль міліції в забезпеченні безпеки громадян та стабільності в умовах соціальних і політичних змін, розкрити ключові правові аспекти формування та функціонування міліції в Україні, проаналізувати нормативно-правові акти, що визначали діяльність міліції, надати об'єктивну наукову оцінку результатів діяльності міліції в контексті складних умов революційного періоду, звернувши увагу на проблеми та досягнення.

Виклад основного матеріалу

У ХІХ – на початку ХХ ст. територія України була об'єктом складних політичних і територіальних змін через вплив різних імперій та подій. Значна частина сучасної центральної та східної України була у складі Російської імперії. З кінця ХVІІІ ст. Російська імперія розширювала свою владу на ці території, проводячи політику зросійщення.

Галичина, Буковина та Закарпаття були під контролем Австро-Угорської імперії. Незважаючи на таке становище, на українських землях все одно відбувався процес національного відродження, який став підґрунтям для активізації руху за національну незалежність.

Якщо характеризувати розвиток правоохоронних органів України в складі Російської імперії, то потрібно наголосити на тому, що імперською владою була запозичена французька модель спеціального контролюючого органу «государственное око» – прокуратура, яка мала здійснювати нагляд за центральними органами та органами місцевого самоврядування; створені Міністерство внутрішніх справ, Міністерство поліції та окремий корпус жандармів, мережа поліцейських установ на рівні губерній і повітів, а також ухвалено Основні положення про прокуратуру.

Реформі поліції 1862 р. сприяли події соціально-політичного й економічного життя в імперії. Після скасування кріпосного права поліція розглядалася царським урядом як пріоритетний засіб державного управління в період проведення селянської реформи.

У кожному повіті створювалося повітове поліцейське управління на чолі з ісправником, якого призначав губернатор. Повіт розподілявся на менші адміністративно-поліцейські одиниці: стани, дільниці (сотні), селища. У станах поліцією керували станові пристави, їх було 2–4 на повіт. Із 1878 р. у станових приставів з'явилися помічники – поліцейські урядники. Кількість їх становила від 100 до 200 осіб на губернію [3, с. 204].

У містах формувалася міська поліція. Керував нею поліцмейстер. Міста були поділені на частини, дільниці та окологки. Керівництво частинами здійснювали міські пристави, дільницями – дільничні, окологками – окологочні наглядачі. З 1862 р. особовий склад поліції почали набирати шляхом вільного найму. Крім того, для працівників поліції було встановлено систему пенсійного забезпечення [3, с. 204].

Нагальною була потреба у зміцненні репресивних органів у зв'язку з активізацією опозиційних до уряду революційного й національного рухів через невдоволення більшої частини населення наслідками реформ та зростання соціальної напруги в суспільстві. Слід зауважити, що необхідність удосконалення поліцейської системи, яка існувала на той час, була також зумовлена соціально-економічними причинами, а саме численною міграцією до міст великої кількості щойно звільненого без землі селянства.

В історичній літературі виокремлено основні напрями діяльності поліції царату в українських землях на той час:

- 1) посилення апарату загальної поліції у добу селянської реформи;
- 2) боротьба з кримінальною злочинністю;
- 3) боротьба з робітничим рухом;

4) виконання конкретних доручень жандармів та інформування їх про стан справ на місцях;

5) нагляд за додержанням паспортного режиму;

6) контроль за проституцією, яка зростала швидкими темпами.

Реформа 1862 р. мала на меті покращити роботу загальної поліції шляхом звуження її обов'язків, підвищення професіоналізму та відмови від другорядних функцій. Основними завданнями поліції стали нагляд за дотриманням законів, забезпечення громадського порядку і спокою, а також контроль за підпорядкуванням державним органам влади. Після реформи поліція звільнялася від вирішення економічних і побутових питань, проте за нею залишався контроль над господарською діяльністю не лише громадських органів, а й приватних осіб. Практична діяльність поліції часто відзначалася формалізмом і корупцією, а її втручання в різноманітні справи вирізнялося свавіллям та беззаконням, майже не було питань, якими б не займалась царська поліція [3, с. 205].

Характерний приклад функціонування системи правопорядку в Російській імперії навів юрист О. В. Десятков на засіданні Харківського юридичного товариства¹. За його словами, відбулось таке: рада Петербурзького університету визнала за доцільне відрядити талановитого студента-філолога за казенний рахунок за кордон для підготовки до викладання на кафедрі. Кандидат отримав усі необхідні рекомендації від професорів та документи від університету. Для оформлення закордонного паспорта було потрібне посвідчення про благонадійність від обер-поліцмейстера. Обер-поліцмейстер відправив молодого чоловіка, який з'явився до нього в офіційному вбранні (у фрак) з усіма необхідними документами, до поліцмейстера. Той – до міського пристава, міський пристав – до околочного наглядача. Околочний наглядач обіцяв у найкоротший термін зібрати відомості в місцевого двірника. О. В. Десятков, розповівши цю історію зібранню, зробив такий висновок: «Погодьтеся, панове, що становище культури в країні, де від розсуду двірника залежать поїздки громадян за кордон з науковою метою, щонайменше, трагічне»². Цей приклад було наведено не випадково, бо, на думку доповідача, він наочно ілюстрував правове становище обивателів Росії, ідеал правопорядку якої переданий поетом В'яземським (цитуювання наводимо мовою оригіналу):

«Чтобы она [Росія] не пикнула,

Чтобы она приникнула,

Чтобы она молчала,

¹ Протокол заседания Харьковского юридического общества 18 декабря 1904. Харьков : Типо-Литография Н. В. Петрова, 1904. С. 15.

² Там само.

Чтобы ура кричала».

Цими рядками О. В. Десятков закінчив свій виступ¹.

Таким чином, на думку освіченої, прогресивної частини суспільства саме такий підхід до забезпечення правопорядку відображав загальну політику імперського управління з пріоритетом збереження контролю над населенням і територіями. Іронія доповідача, тон його висловлювання, гостра критика чинного правопорядку свідчили про невдоволення опозиційної ліберальної інтелігенції безправ'ям мешканців імперії, жорстким контролем і регламентацією з боку влади та поліції.

Усі західноукраїнські землі опинилися під владою Австрійської монархії. Після захоплення Галичини австрійський уряд штучно об'єднав українські та польські землі в адміністративний Коронний край із центром у Львові. Водночас Австрія почала розширення свого адміністративного апарату на цю територію, в якому чільне місце посідали правоохоронні органи.

Залежно від територіального обсягу повноважень поліція поділялася на державну, крайову, локальну. Поряд із загальними органами поліції в Галичині під владою Австрії, а потім Австро-Угорщини діяли спеціалізовані підрозділи поліції: поліція безпеки, шляхова, пожежна, санітарна, торгівельна та ін. Під впливом суспільних змін у Львові було створено адміністративну поліцію, яка стежила за тим, щоб у місті не було самогубств та хуліганських вчинків.

У Галичині, як і в інших краях Австро-Угорщини, функціонувала судова поліція. До її повноважень входило: виявлення слідів злочинів і правопорушень, запобігання втечі підозрюваних, проведення обшуку житлового приміщення, затримання злочинців, що підозрюються у злочині, здійснення окремих слідчих дій та ін.

Австрійська влада не обмежувалася одним напрямом діяльності поліції, застосовували принцип спеціалізації в побудові системи її органів. Це виявлялося в утворенні та функціонуванні спеціалізованих підрозділів поліції (шляхова, військова, торгівельна та інші види). Правовий інститут поліції мав як позитивні, так і негативні наслідки. Позитив полягав у високому рівні забезпечення правопорядку та стану законності, а негатив – у тому, що політична поліція у своїй діяльності перешкоджала реалізації демократичних принципів, задекларованих в австрійському законодавстві.

Таким чином, в Австро-Угорській імперії, на відміну від Російської, спостерігалось толерантніше ставлення до різноманітності та культурних особливостей національних груп, існував певний ступінь свободи слова, існували заклади, що представляли інтереси громадянського

¹ Там само.

суспільства та його права на політичну діяльність, хоча й були певні обмеження щодо висловлення політичних думок.

Після Лютневої революції в Україні з'явилося вільне козацтво – українські добровільні міліцейсько-військові формування для захисту національних інтересів [4], але цей процес був перерваний більшовиками, які припинили будівництво незалежної української держави та її правоохоронних структур.

Захопивши в жовтні 1917 р. владу, більшовики проголосили, що діятимуть в інтересах трудящих та вдалися до створення нового державного апарату, який мусив замінити старий. Початок процесу поклав II Всеросійський з'їзд Рад 25–27 жовтня 1917 р. З'їзд передав владу до рук Рад та юридично закріпив повалення Тимчасового уряду й ліквідував його органи. Також були зміни щодо народної міліції. 28 жовтня 1917 р. Народний комісаріат внутрішніх справ ухвалив постанову «Про робітничу міліцію». Цим актом закріплювалося створення нової радянської міліції.

Становлення радянської міліції відзначалося революційним максималізмом. Декларована ідея побудови комуністичного суспільства визначала та спрямовувала формування радянської міліції, її діяльність. Практика революційної законності затверджувала пролетарську правосвідомість. Нова революційна правосвідомість означала:

1) визнання існування класових розбіжностей у суспільстві та інтерпретацію права і справедливості залежно від класового підходу;

2) наголошення на необхідності соціальної справедливості й рівності, на недоліках буржуазного правопорядку;

3) необхідність революційних змін у суспільстві з метою вирішення класових суперечностей, побудови комуністичного суспільства.

На вимогу Тимчасового робітничо-селянського уряду України 3 грудня 1918 р. було сформовано Всеукраїнську надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (далі — ВУНК). Ця спеціальна установа створювалася для боротьби насамперед із політичними опонентами.

Наприкінці 1918 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про організацію влади на місцях» при військово-революційних комітетах були створені відділи народної міліції [3, с. 282]. Діючи на громадських засадах, вони боролися з такими злочинами, як грабежі й хуліганство, та підтримували новий революційний порядок.

Українська Соціалістична Радянська Республіка затвердила створення робітничо-селянської міліції через видання декрету Ради народних комісарів УСРР «Про організацію міліції», що був опублікований 9 лютого 1919 р. Цей документ визначав основні принципи формування радянської міліції та її завдання, зокрема забезпечення

революційного порядку та безпеки громадян. Це був перший правовий крок в організації міліції в масштабах республіки.

Таким чином, декрет став одним із перших нормативно-правових актів уряду УСРР, що певною мірою чітко визначав організаційно-правові засади подальшої розбудови української радянської міліції.

Відповідно до затвердженого ВУЦВК Положення про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії від 30 травня 1919 р. на ВУНК покладалася боротьба з контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом на всій території радянської України.

Упродовж першої половини 1919 р. відбувався процес реорганізації міліції для визначення спеціалізації її органів. Уряд УСРР видав нормативні акти, які регламентували створення в Україні окремих служб міліції, що мали особливі форми та методи діяльності. Унаслідок цього склалися такі підрозділи міліції:

- 1) загальна (зовнішня) міліція;
- 2) кримінальний розшук та судово-кримінальна міліція;
- 3) промислова міліція;
- 4) залізнична міліція;
- 5) річкова міліція;
- 6) морська міліція.

До міліції приймали громадян віком від 21 року, які мали право голосу та походили з робітничих або селянських родин. Посади управлінського рівня можна було обіймати лише особам, які були вірні принципам пролетарської революції, із відповідною політичною підготовкою. У липні 1919 р., через загострення військового становища Радянської республіки у громадянській війні, Рада оборони України вирішила мілітаризувати міліцію: частина міліціонерів (1/3 рядового та 1/5 командного складу) перебувала на фронті по черзі. Цими процесами керувало Головне управління радянської робітничо-селянської міліції НКВС УСРР, створене в березні 1920 р. [3, с. 282].

Таким чином, процес становлення міліції був складним і суперечливим. У початковий період після жовтня 1917 р. функції збереження громадського порядку та захисту соціалістичної власності виконували паралельно різні організації та формування: Червона гвардія, робітничка міліція, яка була заснована за загальним міліційним обов'язком дорослого населення, а також робітничі та солдатські дружини, сформовані на місцевому рівні місцевими радами. Формування системи почалося зі створення НКВС – одного з перших радянських наркоматів. До другої половини 1919 р. робітничо-селянська міліція України вже мала певну структуру. На місцях вона була підпорядкована місцевим радам, у центрі – НКВС, у судово-карному розшуку й судово-карній міліції – Народному комісаріату юстиції.

Після закінчення громадянської війни починається процес відокремлення кримінального світу від повстанських рухів. Із поширенням

голоду утворюється тенденція створення бандитських груп, що ховалися в лісах та інших віддалених місцях і здійснювали напади на селян, червоноармійців, грабували потяги.

На V Всеукраїнському з'їзді Рад, який відбувся 25 лютого – 3 березня 1921 р., боротьбу з бандитизмом було оголошено найважливішим завданням радянської влади в Україні. З'їзд наголосив, що бандитизм є внутрішнім фронтом, який перешкоджає селу та місту спокійно працювати. Резолюція Раднаркому встановила низку заходів для посилення сільської міліції, протидії куркульсько-бандитським зграям, залучення місцевого населення до протидії бандитам та покарання їхніх пособників.

Були створені спеціальні оперативні групи та військові частини для боротьби з бандитизмом, проводилися операції з ліквідації злочинних угруповань та їхніх лідерів. Важливим завданням була координація та уніфікація діяльності судових і слідчих органів. Більшості злочинам надавався політичний зміст, особливо це стосувалося бандитизму. У такий спосіб боротьбу зі злочинністю вели як із практичної, так і з ідеологічної точки зору.

Невизначеність статусу правоохоронних органів призводила до того, що «командири військових частин та окремі партизани, різноманітні коменданти, начальники гарнізонів, повітові військкоми, комітети по боротьбі з дезертирством та комітети праці, численні уповноважені з аршинними мандатами та наганами за поясом командували міліцією, втручалися в її роботу, арештовували, а час від часу навіть і розстрілювали її працівників» [5, с. 123]. Це свідчило про недостатню професійну самостійність та автономію правоохоронних органів. Термін «законність» взагалі складно використовувати для того часу [1, с. 278]. На допомогу міліції були покликані суди. Їхнє завдання полягало в розгляді пріоритетних справ позачергово та організації показових процесів.

18 квітня 1921 р. стався бандитський напад на село Костянтинівку Богодухівського повіту на Харківщині. «Оточивши село, бандити вбили 10 людей, забрали 57 коней, пограбували три магазини, заводську і поштову каси, мануфактуру. Звідти вони пішли на Краснокутськ, де вбили 43 червоноармійця та 7 радянських працівників, при цьому втративши лише 4 поплічників. Далі банда продовжила свій рух у напрямку с. Пархомівка. Для її ліквідації були викликані регулярні армійські частини і навіть бронепоезд» [1, с. 280]. Це один із типових прикладів розгулу бандитизму, характерного для початку 1920-х рр.

Беззаперечним свідченням героїзму й самовідданості співробітників міліції України в боротьбі зі злочинцями є документи того часу. У наказі по радянській робітничо-селянській міліції Харківської

губернії від 5 лютого 1921 р. № 10 зазначалося: «17, 18 і 19 січня цього року при захисті мирного населення самовіддано загинули від рук убивць-бандитів, що оперують у Зміївському, Валківському та Ізюмському повітах, начальник 1-го району Вовчанської повітової міліції Мордовенко і вісім міліціонерів того ж району, міліціонери Ізюмської повітової міліції Бардаков і Дубовий, старший міліціонер Чугуївської міліції Калій і міліціонери Зміївської повітової міліції Григорій Коваленко, Ничипір Артеменко, Ничипір Вергузенко і Петро Андрианов. Оголошуючи про цей сумний випадок, наказую всім начальникам міліції вжити найрішучіших заходів до нещадного винищення бандитів, що мерзенно виривають із рядів Червоної міліції кращих її бійців, які стоять на захисті радянської влади і самовіддано борються з бандитизмом. Начальникам Вовчанської, Чугуївської, Зміївської та Ізюмської повітових міліцій порушити клопотання перед місцевим соцзабезом про призначення матеріальної допомоги сім'ям і особам, які перебували на утриманні загиблих працівників...» [1, с. 282]. За 1921 р. у Харківській губернії від рук бандитів загинули 123 працівники міліції [1, с. 283]. Наведений документ свідчить про небезпеку роботи міліціонерів, які, виконуючи свої обов'язки, стояли на захисті мирного населення та забезпечували відновлення порядку, навіть ціною власного життя, у районах, що постраждали від діяльності злочинців.

Ураховуючи складні обставини, начальникам повітової міліції було надано повноваження та інструкції для боротьби з бандитизмом. Їх основними принципами стали забезпечення постійного зв'язку між районами та співпраця із центральним органом районів, оперативна реакція на появу банди та негайне приєднання сусідніх районів у разі необхідності. Ці заходи спрямовувалися на координацію зусиль на різних рівнях та встановлення й зміцнення радянської влади на місцях, а також подолання злочинності та бандитизму.

Висновки

У 1917–1920 рр. процес утворення та становлення міліції в Україні виявився складним, проте важливим явищем. Новоутворений орган мав забезпечити громадський порядок та правопорядок в умовах соціальних і політичних змін. Дослідження цього періоду дає змогу глибше осмислити події, що відбувалися, та проаналізувати їхній вплив на подальший розвиток правоохоронних органів.

Під час аналізу виявилось, що формування та становлення міліції відзеркалювало складну динаміку суспільства в часи революційних подій і громадянської війни. Роль міліції полягала в боротьбі з численними викликами в забезпеченні стабільності, безпеки громадян, збереженні громадського порядку.

З'ясовано, що в цей час були ухвалені відповідні нормативні акти й законодавчі документи, що надали змогу розкрити ключові правові аспекти формування, регулювання та функціонування міліції.

Відомості, подані в дослідженні, допомагають краще зрозуміти еволюцію системи правопорядку та охорони громадського порядку в складний період історії України. Діяльність міліції того періоду не можна однозначно оцінити. З одного боку, мали місце революційний радикалізм, радянська міліція вважала себе частиною революційного процесу, спрямованого на зміни в суспільстві та побудову комуністичного ладу, а з іншого – міліція виконувала свій обов'язок, усіма силами протидіяла злочинності та сприяла підтримці громадського порядку.

Список бібліографічних посилань: 1. Бандурка О. М., Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Становлення та розвиток міліції України (1921–1930 роки): історико-правове дослідження : монографія. Харків : Золота миля, 2015. 492 с. 2. Банах С. В., Грубінко А. В., Савенко В. В., Ухач В. З. Історія правоохоронних органів : підручник. Тернопіль : ЗУНУ, 2021. 232 с. 3. Греченко В. А. Історія та культура України : підручник. Харків, 2017. 320 с. 4. Малярюта О. К. Військове будівництво УНР: досвід 1917 р. // International Scientific Innovations in Human Life : proceedings of VII International Scientific and Practical Conference (Manchester, United Kingdom, January 19–21, 2022). Manchester : Cognum Publishing House, 2022. Pp. 619–623. 5. Міхеєва О. К. Становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР (1921–1928 рр.): історичні аспекти. Донецьк, 2011. 456 с.

Надійшла до редколегії 05.04.2024

Прийнята до опублікування 10.05.2024



Maliutina O. K., Klymenko M. D. Formation and development of the militia: historical and legal analysis

The historical aspects of the formation and development of militia in Ukraine are studied, with special attention paid to its role during the revolutionary events and the civil war. The state of law and order in the Ukrainian lands in the late 19th – early 20th centuries, key legal aspects of the formation and initial stage of the militia functioning are analysed, and a scientific assessment of its activities in the context of complex revolutionary challenges is provided.

The creation and development of the Soviet militia was a complex and ambiguous process, so the challenges faced by the newly formed militia during the revolutionary period are analysed. The historical factors that contributed to the creation and development of the militia, its transformation over time, and the formation of the modern police are studied. Historical experience shows that the establishment of the Soviet militia depended on many factors, namely: the gradual formation of tasks, powers and functions of the militia, the definition of the regulatory framework

for its activities, the organisation of the system of administrative apparatus, coordination of efforts at the local and central levels, the resolution of personnel issues, etc.

The necessity of studying the historical processes of formation of the modern police, its institutional origins in the context of the State development is emphasised, and the crucial role of the police in maintaining the rule of law, public order and security of citizens of modern Ukraine is noted. The study of historical factual material contributes to a better understanding of the evolution, nature and role of state institutions designed to protect Ukraine's sovereignty and solve other tasks in the field of national security and law enforcement in response to the needs of society, offering ideas for future effective strategies based on historical experience and current challenges.

Key words: militia, police, formation, development, transformation.




УДК 347.9

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.03>


Дмитро Вікторович Слинько,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;*

 <https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>,
e-mail: dimasdv1974@gmail.com;

Лідія Іванівна Каленіченко,

*доктор юридичних наук, професор,
Головне управління Національної поліції в Харківській області,
Управління інформаційно-аналітичної підтримки,
відділ цілодобової технічної та інформаційної підтримки;*

 <https://orcid.org/0000-0003-4068-4729>,
e-mail: kalenichenkolida@gmail.com

ЛЕГІСАКЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ЯК ФОРМА СУДОЧИНСТВА В РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Наукове дослідження присвячено розгляду легісаційного процесу як форми судочинства у праві Стародавнього Риму. Досліджено процесуальні норми в римському праві та форми їх втілення, охарактеризовано легісаційний процес першої половини періоду існування республіки, розглянуто його характерні риси, проаналізовано різновиди та стадії легісаційного процесу. Велике значення легісаційної форми для подальшого розвитку юридичного процесу зумовлене тим, що в легісаційній формі відбувся розподіл на вчинення позову, яке передбачало його формальне визнання з боку органів судочинства, та на власне судочинство, котре не мало до певного періоду жодної регламентації. Розглянуто своєрідність римського судочинства, зроблено висновок, що легісаційний процес був доволі складною процедурою, яка за своїм змістом схожа на звичай.

Ключові слова: Стародавній Рим, юриспруденція, юридичний процес, процесуальні норми, процедура, звичаєве право, легісаційний процес, судочинство.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Доробок юристів Стародавнього Риму суттєво вплинув на подальший поступ правової думки в цілому світі. Це зумовлено насамперед високою культурою римської юриспруденції, яка знайшла своє відображення в аргументованості правового аналізу, чіткості формулювань, загалом у проблемах, що досліджувалися, та роллю, яку відіграло римське право в подальшій історії суспільства, держави й права. Досконало розроблене щодо деталей визначної юриспруденції

класичного періоду римське процесуальне право відбилося в різноманітних формах, серед яких особливе місце посідає легісакційна форма судочинства. Важливість дослідження легісакційного процесу в римському праві не викликає сумнівів, оскільки право Стародавнього Риму не лише пов'язує правову думку античності, середньовіччя, Нового часу, а й стало основою більшості правових систем Західної Європи.

Стан дослідження проблеми

У сучасній вітчизняній правничій літературі питання, пов'язані зі значенням стародавнього римського права для законодавства, що регулює судочинство в Україні, майже не досліджуються чи досліджуються фрагментарно. Зазвичай наукові розвідки стосуються проблем матеріального права, як цивільного, так і сімейного. Дослідженням римського приватного права в цілому займалися І. Нетуши, О. Підпригора, Й. Покровський, Р. Калюжний, О. Малоожон, Б. Тищик, Є. Харитонов, Ю. Ящурицький. Інститути процесуального права розглядаються значно меншою мірою. Так, проблеми римського цивільного процесу досліджували А. Гольмстен та І. Ярошенко. Зараз дослідження цієї проблематики є актуальними, оскільки окремі інститути та категорії національної правової системи базуються на структурі римського права, його принципах, розроблялися під його впливом.

Мета і завдання дослідження

Мета цього дослідження полягає в подальшому історико-правовому розробленні процесуальних норм у Стародавньому Римі та форм їх втілення. Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких *завдань*: охарактеризувати легісакційний процес першої половини періоду існування республіки; дослідити його характерні риси; розглянути різновиди та стадії легісакційного процесу; проаналізувати своєрідність римського судочинства.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу джерел систематизовані уявлення щодо особливостей легісакційного процесу. Досліджена стадійність цієї форми процесу та охарактеризовані його різновиди, розглянута специфіка римського судочинства.

Виклад основного матеріалу

Держава, встановлюючи писані закони, які мають статичний, формалізований характер, отримує можливість впливати не лише на поведінку окремого індивіда, а й на суспільство в цілому. Стародавній Рим, здійснивши кодифікацію звичаєвого права, є яскравим прикладом. Варто зазначити, що кодифікація охопила не лише кримінальне та цивільне законодавство, а й торкнулася процесу судочинства, тобто впорядкувала процесуальні норми, уніфікувала їх. Звід законів,

встановлений 451–450 рр. V ст. до н. е., який має назву «Зако́ни XII таблиць», це підтверджує. Саме у згаданому зводі законів на рівні держави визначалися правові засади громадянського суспільства та отримало статично-письмову форму усне звичаєве право. Отже, справою держави є захист прав та інтересів громадян [1, с. 6, 68].

Принагідно зауважимо, що терміни «процес» і «процесуальне право» вживаються нами щодо відповідних правових явищ стародавнього світу доволі умовно [2, с. 21]. Так, професор А. Гольмстен зазначав, що юристи Стародавнього Риму не виокремлювали цивільний процес. Також він наголошував, що термін «*processus*» у тому значенні, яке він мав на той час, у праві не вживався. У працях Гая і Юстиніана цивільне право та судочинство розглядалися як одне ціле [3, с. 123].

Історичні дані щодо судового процесу Стародавнього Риму майже відсутні. Відомості щодо того, що вони характеризуються відносною достовірністю, стосуються дещо пізнішого етапу суспільного розвитку.

Легісакційну форму, яка використовувалася під час розгляду приватних справ, можна вважати в римській юстиції історично першою розвинутою формою процесу. Її назва походила від словосполучення «*legis actio*», що означало складену у відповідній формі позовну заяву, і була важливим чинником, котрий підсилював роль римської юриспруденції [4, с. 4]. У працях Гая ми зустрічаємо дещо інше обґрунтування цієї форми давньоримського судочинства. Легісакційним процес називали тому, що він базувався, на протитва старим формам приватної саморозправи, лише на законі. Він вимагав від сторін діяти *per legis actiones*, тобто не вдаючись до насильства, в законному порядку, на законних підставах, законним чином. Застосовувалася вказана форма процесу приблизно до 126 р. до н. е., тобто в першій половині періоду існування республіки. Додержання легісакційної форми судочинства гарантувало законність і формальність претензій заявника (позивача) та відсутність у позові елементів аналогії й передбачало настання виключно вказаних у законі наслідків.

Легісакційній формі судочинства притаманні такі риси:

1) стадійність (має дві стадії – *in iure* та *in iudicium*), тобто держава бере участь (в особі магістрата) лише на першій стадії, засвідчуючи спір, обмежуючи таким чином законні дії учасників, котрі самі формують свої заперечення й юридичні вимоги;

2) формальність, обрядовість і ритуальність на стадії *in iure*, які сповільнюють процес і підвищують ризик програшу спору внаслідок неправильного проголошення визначених фраз, але мають на меті встановити факти та застосувати до них норми закону, тобто не виступають тільки символом;

3) певна пасивність владних органів, оскільки порушення судового розгляду залежить від зацікавленої особи, своїми силами змушеної

забезпечити явку відповідача, тоді як рішення у справі приймається третейським суддею (приватною особою), а обов'язок держави полягає у спостереженні за додержанням правил організації спору.

Зазначене засвідчує своєрідність тогочасного давньоримського судочинства, яке продовжує містити пережитки *самозахисту*. Водночас прагнення встановити відповідну міру законності, певною мірою регламентувати відносини, пов'язані з вирішенням конфліктів між індивідами, є очевидним. Піддаючи аналізу давньоримські процесуальні форми, маємо можливість констатувати наявність певної проміжної стадії, адже, з одного боку, ще діють принципи примітивного самоуправства, а з іншого – державна влада вже намагається регламентувати приватні відносини.

Ураховуючи способи, якими діють зацікавлені особи, та зміст вимог, а також можливі наслідки виконання судових рішень, є підстави виокремити такі конкретні різновиди легісакційного процесу.

1. Процес-парі (*legis actio sacramento*) є найбільш загальною пересічною формою процесуальних дій щодо легальних за змістом спорів. У формально визначених фразах сторони повинні були урочисто висловити взаємні претензії та призначити заставу, яка засвідчувала серйозність звернення до суду. Суд формально вирішував питання стосовно належності застави, яка відображала предмет претензії. Отже, отримував свою заставу назад той, хто виграв справу. За допомогою процесу-парі розглядалися особисті, зобов'язальні позови та позови речові. Розгляд речових позовів передбачав надання самої речі безпосередньо або символічної частини речі (наприклад, символом земельної ділянки слугувала грудка землі). Тримавши в руках спеціальний жезл, який називався *vindicta*, позивач засвідчував своє право на певну річ, відповідач зі свого боку стверджував те саме. Якщо ж спір стосувався зобов'язання, то предмет представленої застави відігравав символічну роль. Питання та заперечення відзначалися суворим формалізмом: «За яким правом?» – «За моїм!» Отже, визначалася заставу, передавалися речі на зберігання до прийняття рішення судом, складалася угода про свідків тощо. На цьому перша, судово-владна процесуальна стадія завершувалася. Наступним етапом було обрання у присутності магістрата (зазвичай претора) судді з-поміж трьох осіб. Обраний суддя виносив рішення, використовуючи тільки оцінку сутності спору та неформальне судочинство тощо.

2. Процес «покладенням руки» (*legis actio per manus injectionem*). Така процесуальна форма стосувалася лише окремих передбачених законом позовів щодо боргових зобов'язань. Порушення справи та проведення процесу «покладенням руки» зумовлювалось *пехит*, тобто попереднім оформленням зобов'язання шляхом правочину. Внаслідок цього визнавалася можливість настання особистої відповідальності за

борг, інакше кажучи, відбувався правочин самозакладу. Кредитор, який виступав позивачем, мав особисто затримати відповідача, одночасно проголошуючи передбачені правом слова: «Щоб ти сплатив мені борг... або я покладаю руку!» Закони XII таблиць передбачали надання боржнику-відповідачу 30-денної відстрочки, а потім протягом 60 днів діяв тимчасово-зобов'язальний стан під владою кредитора. Специфічність цього різновиду процесу полягала в тому, що відповідач особисто не міг оскаржити борг. За нього оскаржити борг повинна була третя особа – *vindex*. Відсторонюючи руку позивача, *vindex* символічно брав відповідальність на себе. Якщо ж встановлювалася безпідставність його заступництва, *vindex* мав сплатити борг у подвійному розмірі. Зазвичай третьою особою був родич чи патрон відповідача, тобто цей вид процесу зумовлювався круговою общинно-родовою відповідальністю.

3. Процес «шляхом жертви» (*legis actio per pignoris capionem*). Цей різновид легісакційного процесу спочатку стосувався тільки зобов'язань щодо купівлі-продажу тварин з метою жертвоприношень. Але з часом почав застосовуватися щодо всіх претензій за договором купівлі-продажу у праві Стародавнього Риму. У разі несплати за передану річ позивач проголошував відповідну урочисту фразу, самостійно забирав річ або брав у заставу річ, яка належала боржнику. Зробити це потрібно було лише у святковий день. Висування подальших претензій та судочинство здійснювалися в порядку, що був подібним до процесу-парі.

4. Процес «призначенням судді» (*legis actio per judieus postulatio-nem*). Він базувався на обміні позивачем і відповідачем урочистими процесуальними формулами. Проголошені формули, не маючи прямого стосунку до суті спору між учасниками, мали вигляд вимушених звертань до суду з метою закріплення певних правомочностей, що прямо не передбачалися правом і законами, тобто відбувалося фіктивне застосування законних процесуальних засобів. Позивач мав промовити: «Я стверджую, що ти мені за твоєю урочистою обіцянкою винен... і я питаю: чи даси, чи оскаржуєш?» Зокрема, відповідач мав визнати позов чи вимовити заперечні слова, потім призначався суддя. Зазвичай за цією формою розглядалися спори щодо розподілу спадку, розподілу спільної власності тощо.

5. Процес «під умовою» (*legis actio per condictionem*). Цей вид процесу стосувався тільки невизначених позовів та швидше за все зобов'язань, що виникали внаслідок скоєння крадіжки. Позивач заявляв вимогу аналогічно до попереднього виду легісакційного процесу. Заперечення, виголошене відповідачем, передбачало відстрочку, далі відбувалася процедура на кшталт правочину самозакладу – наслідків судочинства після *пехит*.

Перша стадія мала на меті встановлення права позивача та здійснення правової кваліфікації наявних документів і матеріалів. Це була сфера діяльності судового магістрата (претора) і розпочиналась з подання заяви позивачем. Обов'язковою умовою було попередження відповідача про позов, його зміст. Ще однією обов'язковою умовою відкриття процесу була особиста участь як позивача, так і відповідача. Магістрат (претор) не був зобов'язаний викликати відповідача до суду, забезпечити його появу мав позивач, навіть застосовуючи силу.

Позивач та відповідач як учасники судочинства домовлялися щодо зручного для обох дня судового розгляду, відповідач давав обіцянку, яка підкріплювалася порукою іншої особи, з'явитися до суду. Під час цієї стадії у присутності претора сторони процесу здійснювали певні дії ритуального характеру, проголошуючи суворо встановлені словесні формули. Це символізувало боротьбу за спірну річ. Як зазначав І. Нетушил, порушення порядку проголошення словесних формул зумовлювало програш процесу [5]. Таким чином, на стадії *in iure* не відбувався розгляд справи й рішення не виносилося. Претор був зобов'язаний встановити законність претензій позивача і засвідчити заяви, які здійснили сторони. У випадках визнання відповідачем вимог позивача чи примирення сторін, розгляд справи завершувався вже на цій стадії.

Друга стадія передбачала розгляд справи по суті, який здійснювався суддею у призначений претором за згодою сторін день. Неупередженість судового рішення гарантувалася тим, що виконання суддівських функцій могло бути покладене на будь-якого римського громадянина, оскільки кожен римлянин повинен був знати закони. Призначена суддею особа мала право користуватися порадами спеціалістів, обізнаних у юриспруденції. Крім того, стадія *in iudicium* була звільнена від формалізму, оскільки передбачала вільну оцінку доказів. Доказами були: те, що показували свідки; документи; релігійні клятви, інше. Варто зауважити, що відмова від свідчень не допускалася. Якщо одна зі сторін не з'являлася до суду без поважної причини, рішення у справі виносилося на користь присутньої сторони. Рішення у справі оголошувалося за присутності сторін усно, було остаточним і не передбачало оскарження. Також справа могла завершитися примиренням до оголошення рішення [2, с. 28].

Висновки

Легісакційний процес був доволі складною процедурою, яка за своїм змістом більше схожа на звичай. Форма легісакційного процесу, його різновиди мали велике значення для подальшого розвитку юридичного процесу. Це зумовлено тим, що в легісакційній формі відбувся розподіл на вчинення позову, яке передбачало його формальне визнання з боку органів судочинства, та на власне судочинство, котре

не мало до певного періоду жодної регламентації. Але з плином часу внаслідок значної гнучкості за загальнозживаністю на перший план поступово почали виходити ті різновиди процесу, які передбачали вільне призначення суддів. Легісакційна форма судочинства набувала переважно обрядового характеру, а безпосереднє вирішення спорів та встановлення істини починає відбуватися в інших, не таких суворо регламентованих умовах. Законодавство XI–I ст. до н. е., нарешті, прямо встановило перевагу нових форм судового розгляду, внаслідок чого преторська юстиція почала відігравати провідну роль. На заміну легісакції, яка відзначалася ритуальністю, у результаті розвитку суспільних відносин приходить формулярний процес, який вирізняється неформальністю і є результатом правотворчості, здійснюваної претором. Оскільки претор не був зв'язаний буквою закону, він міг надати захист чи відмовити в ньому. Здійснюючи правове формулювання спорів, він виконував свої повноваження й захищав нові правовідносини.

Список бібліографічних посилань: 1. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с. 2. Слинько Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика : монографія. Харків : НТМТ, 2017. 415 с. 3. Гольмстен А. Х. Юридические исследования и статьи. СПб. : Типогр. М. М. Стасюлевича, 1894. 545 с. 4. Маложон О. І. Юриспруденція в Давньому Римі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. Вип. 6 (1). С. 3–6. 5. Нетушил И. В. Очерк римских государственных древностей. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1899. Вып. 2. С. 1–16.

Надійшла до редколегії 16.04.2024

Прийнята до опублікування 22.05.2024



Slynko D. V., Kalenichenko L. I. Legislative process as a form of legal proceedings in Roman law

The scientific study is devoted to the consideration of the legislation process as a form of legal proceedings in the law of ancient Rome. It is noted that in the modern national legal literature, scientific research related to ancient Roman law, as a rule, deals with the problems of substantive law, both civil and family law, and the institutions of procedural law are considered to a much lesser extent. Currently, research on this issue is relevant, since certain institutions and categories of the national legal system are based on the structure of Roman law, its principles, and were developed under its influence. It is emphasised that the legislative form, which was used in private cases in the first half of the Republic, can be considered the first historically developed form of procedure in Roman justice. The procedure was called legislative because it was based, in contrast to the old forms of private self-reprisal, exclusively on the law. It required the parties to act per legis actiones, i.e. without resorting to violence, in a lawful manner, on legal grounds, in a lawful manner. Compliance with the legislative

form of legal proceedings guaranteed the legality and formality of the claimant's (plaintiff's) claims and the absence of elements of analogy in the claim and provided for the occurrence of only the consequences specified in the law.

The specific features of the legislation process (staggered nature; formality, ritual and ritualism; certain passivity of the authorities) are investigated; its varieties (betting process; "laying on of hands" process; sacrifice process; "appointment of a judge" process; "conditional" process) and stages (establishment of the plaintiff's right and legal qualification; consideration of the case on the merits) are analysed. The great importance of the legislation form for the further development of the legal process is due to the fact that the legislation form divided the legal action into the filing of a claim, which provided for its formal recognition by the judicial authorities, and the actual legal proceedings, which had no regulation until a certain period. The author examines the peculiarities of Roman legal proceedings and concludes that the legislation process was a rather complex procedure which in its content was similar to the customary.

Key words: Ancient Rome, jurisprudence, legal proceedings, procedural rules, procedure, customary law, legislation, judicial proceedings.



**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО
ПРАВА**

УДК 347.132.6


DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.04>

Володимир Андрійович Кройтор,

доктор юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра цивільного права та процесу (професор);

 <https://orcid.org/0000-0002-1849-5721>,

e-mail: kroytor@ukr.net

**ЕЛЕКТРОННИЙ ДОГОВІР ПРО МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ
НАСЕЛЕННЯ ЗА ПРОГРАМОЮ МЕДИЧНИХ ГАРАНТІЙ**

У статті з'ясовано особливості електронного договору про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій. Внаслідок реформування української медицини відбулася цифровізація сфери охорони здоров'я, у результаті чого частина медичних відносин реалізується в інформаційно-комунікаційних системах. Наголошено, що окремі електронні правочини можуть вважатися правомірними, якщо укладаються поза визначеною законодавцем цифровою системою, то вони можуть вважатися такими, що укладені з порушенням форми.

Ключові слова: правовідносини, електронний договір, медичний договір, цифровий договір, форма договору, електронна форма, укладення договору, інформаційно-комунікаційні системи.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В Україні під час пандемії COVID-19 відбулося розширення правовідносин у кіберпросторі, яке збільшилося внаслідок військової агресії РФ проти України, коли забезпечити та зберегти динаміку правовідношення між його учасниками стало можливо лише через спілкування в мережі Інтернет.

Упровадження інформаційних технологій і телекомунікацій у всі сфери соціального життя запустило глобальний процес інформатизації суспільства. Діджиталізація стала ключовим елементом у сучасних процесах подальшого реформування в різних соціальних сферах. Як наслідок, серед найбільш ефективних засобів встановлення та врегулювання відносин між суб'єктами опинився електронний

договір, якій укладається в режимі онлайн за допомогою цифрових технологій та створює взаємне зобов'язання між двома сторонами, що підлягає виконанню відповідно до його положень.

Можливість укладення договору в електронній формі закріплено в абз. 2 ч. 2 ст. 639 Цивільного кодексу України, що передбачає правило прирівнювання договору, укладеного за допомогою інформаційно-комунікаційних систем, до письмової форми¹. Електронні договори поєднують у собі формальності традиційного договору та елементи цифрового документообігу і розрахунків.

Поширеними договорами у світовій юридичній і торговій практиці є:

1) угоди `clickwrap` – користувач погоджується на договір простим обранням команди «Я приймаю», що й вважається моментом укладення договору;

2) угоди `browserwrap` – це повідомлення, які з'являються в мобільних програмах або на вебсайтах. Умови угоди викладені в положеннях та умовах, де зазначено, що користувач погоджується з умовами використання програми або вебсайту;

3) угоди `scrollwrap` – за такими угодами користувач – майбутній контрагент за договором, перш ніж обрати команду «Я приймаю», повинен прокрутити вебсторінку вниз до положень та умов².

Поштовхом для поширення у світі саме електронної міжнародної торгівлі стало ухвалення 30 червня 2000 р. Законом США «Про електронні підписи в глобальній і національній торгівлі» (15 U.S.C. § 7001), який встановив правила щодо дійсності електронних записів та підписів для транзакцій у міждержавній чи зовнішній торгівлі³.

В Україні активне застосування електронних договорів стало можливим завдяки своєчасному ухваленню у 2003 р. законів України «Про електронний цифровий підпис»⁴ та «Про електронні документи

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 23.02.2024).

² Electronic Contract // Evisort : сайт. URL: <https://www.evisort.com/glossary/what-is-an-electronic-contract> (дата звернення: 23.02.2024).

³ The Electronic Signatures in Global and National Commerce Act, 15 U.S.C. § 7001 // Unites Stata Code : сайт. URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=granuleid:USC-prelim-title15-chapter96&saved=%7CZ3JhbnVsZWlkOIVTQy1wcmVsaW0tdGlObGUxNS1zZWNOaW9uNzAwMQ==%7C%7C0%7Cfalse%7Cprelim&edition=prelim> (дата звернення: 23.02.2024).

⁴ Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22.05.2003 № 852-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852-15> (дата звернення: 23.02.2024). Втратив чинність.

та електронний документообіг»¹. Саме це створило підґрунтя для введення цифрових технологій і телекомунікацій у юриспруденцію. Сьогодні електронні правочини широко застосовуються, зокрема і для врегулювання медичних відносин.

Реформування української медицини має багатоаспектні наслідки, серед яких можна виокремити й утворення низки договірних медичних відносин. Попри їх поширення, на рівні наукових досліджень все ще недостатньо приділено увагу договору про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій (далі – договір про медичне обслуговування населення). Цей договір укладається за допомогою цифрових платформ, а отже, може визначатися як електронний правочин. Особливості цього договору потребують окремого дослідження на рівні юридичної науки.

Стан дослідження проблеми

Правова природа, особливості електронних правочинів є предметом жвавої наукової дискусії. Вона базується на фундаментальних працях О. А. Баранова, О. А. Беяневич, І. П. Грибачова, А. С. Довгєрта, О. С. Кізлової, В. С. Мілаш, В. В. Луця, О. П. Соколенко, І. В. Спасибо-Фатєєвої та ін. Так, В. С. Мілаш вважає, що «електронна форма правочину не є різновидом письмової форми, а електронний договір за своїми правовими наслідками не завжди прирівнюється до договору, укладеного у письмовій формі» [1, с. 39]. Наведена позиція свідчить про наявність дискусії в доктрині цивільного права щодо юридичних характеристик електронних правочинів. Щодо цього І. П. Грибачова та О. П. Соколенко зауважують, що «роздруківка електронного листування не може вважатись електронним документом у розумінні ч. 1 ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», при цьому логін та пароль, смс-код вказаний на сайті прирівнюється до цифрового підпису» [2, с. 123]. Ця наукова думка також потребує додаткової аргументації, зокрема щодо альтернативних варіантів цифрового підпису.

На особливості електронного договору звертає увагу й О. С. Кізлова, зазначаючи у своєму дослідженні про те, що в порядку укладення цього виду договору і оферта, і акцепт направляються сторонами електронного договору в електронній формі [3, с. 88]. Дійсно, для електронного договору властивими є характеристики, відмінні від письмової форми договору.

¹ Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15> (дата звернення: 23.02.2024).

Аналізуючи стан дослідження електронних правочинів, варто наголосити, що попри достатню кількість наукових робіт за цієї тематикою, окремого дослідження щодо електронного договору про медичне обслуговування населення не проводилося. Це свідчить про нагальність і доцільність його вивчення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у виявленні сутнісних характеристик та особливостей електронного договору про медичне обслуговування населення. *Досягнення* цієї мети є можливим за умови виконання таких *завдань*: надати характеристику електронним правочинам; сформулювати особливості електронного договору про медичне обслуговування населення.

Наукова новизна дослідження

Під час дослідження з'ясовано особливості електронного договору про медичне обслуговування населення, одна з яких полягає в тому, що він укладається виключно через електронну систему охорони здоров'я. Якщо цей електронний правочин укладається поза визначеною законодавцем цифровою системою, то він може вважатися таким, що укладений із порушенням форми.

Виклад основного матеріалу

Реформування охорони здоров'я призвело до виникнення правового режиму електронного здоров'я як загального категоріального феномена, що, як зазначається в науковій літературі, «є міждисциплінарним поняттям через те, що охоплює різні галузі знань та професійної діяльності: медичну інформатику, охорону здоров'я, бізнес у сфері надання медичних послуг, функціонування інформаційних баз та технологічних платформ, що постійно розвиваються, правове забезпечення. У більш широкому розумінні цей термін характеризує не лише технічний та технологічний розвиток, але й спосіб та філософію глобального мислення з метою покращення охорони здоров'я на національному та світовому рівнях за допомогою новітніх технологій» [4]. Запровадження новітніх цифрових технологій є дуже затребуваним у сучасних умовах розвитку суспільства. Становлення цифровізації охорони здоров'я виникає й завдяки використанню сучасного правового інструментарію, зокрема електронних правочинів.

Визначення електронного договору та електронного правочину закріплено в Законі України «Про електронну комерцію»¹, у п. 5 ч. 1 ст. 3 якого зазначено, що «електронний договір – це домовленість двох

¹ Про електронну комерцію : Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19> (дата звернення: 23.02.2024).

або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків та оформлена в електронній формі», а електронний правочин – це «дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснена з використанням інформаційно-комунікаційних систем» (п. 7 ч. 1 ст. 3). Аналізуючи ці терміни, можна виявити, що вони мають доктринальне співвідношення як загального та спеціального, що цілком логічно для правової природи цих юридичних категорій. Їх особливість полягає в порядку укладення, яка передбачає використання інформаційно-комунікаційних систем. Ця інформаційна сутність правочину зводиться до фіксації волевиявлення сторін на якомусь носії інформації у вигляді чітко визначеного законодавцем виду інформаційного матеріалу (документи, листи й телеграми) [5, с. 6]. При цьому правочин, укладений у мережі Інтернет, є дійсним, якщо відповідає вимогам ст. 203 Цивільного кодексу України щодо дійсності правочинів [2, с. 123]. Згідно з вимогами чинного законодавства України зараз у мережі Інтернет неможливо укласти цивільно-правові договори, щодо яких законом встановлена вимога їх нотаріального посвідчення [6, с. 92].

Особливості електронних договорів визначено у ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію», які полягають у тому, що:

1) укладення електронного договору відбувається в інформаційно-комунікаційній системі суб'єкта електронної комерції;

2) оферта й акцепт відбуваються за допомогою технічних засобів;

3) наявна обов'язкова ідентифікація контрагентів цього договору в інформаційно-комунікаційній системі;

4) цей договір оформляється у довільній формі;

5) місцем укладення електронного договору є місцезнаходження юридичної особи або місце фактичного проживання фізичної особи, яка є продавцем (виконавцем, постачальником) товарів, робіт, послуг;

6) договір вважається укладеним із моменту одержання особою, яка направила пропозицію укласти такий договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції в порядку, визначеному частиною шостою цієї статті;

7) укладається й виконується в порядку, передбаченому Цивільним та Господарським кодексами України, а також іншими актами законодавства;

8) існують особливості щодо підтвердження вчинення електронного правочину¹.

¹ Про електронну комерцію : Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19> (дата звернення: 23.02.2024).

Зазначені у ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію» положення мають загальний характер, проте можуть додаватися і спеціальні вимоги щодо окремих видів електронних правочинів. Це можна побачити на прикладі електронного договору про медичне обслуговування населення.

Можливість укладення договору про медичне обслуговування населення в електронній формі встановлено в постанові Кабінету Міністрів України «Про договори про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій» від 25 квітня 2018 р. № 410¹. Так, в абз. 7 п. 2 цієї Постанови визначено, що через електронну систему охорони здоров'я укладаються договори в електронному вигляді з дотриманням вимог законодавства про електронні документи та електронний документообіг. Отже, особливість електронного договору про медичне обслуговування населення полягає в тому, що він укладається виключно через електронну систему охорони здоров'я, вважається електронним документом, повинен відповідати всім вимогам, встановленим до цивільно-правового договору.

Спеціальною ознакою цього договору є те, що він укладається виключно через визначену законодавством інформаційно-комунікаційну систему. Її поняття закріплено в постанові Кабінету Міністрів України «Деякі питання електронної системи охорони здоров'я» від 25 квітня 2018 р. № 411². Визначення електронної системи охорони здоров'я закріплено і в Концепції розвитку електронної охорони здоров'я, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2020 р. № 1671-р³.

Аналіз положень наведених нормативно-правових актів дозволяє виявити засади електронних медичних правочинів:

- обмін інформацією відбувається виключно в електронній формі;
- законодавством встановлюється безпечність обміну та збереження медичної інформації, зокрема медичної таємниці;

¹ Про договори про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій : постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2018 № 410 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410-2018-п> (дата звернення: 23.02.2024).

² Деякі питання електронної системи охорони здоров'я : постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2018 № 411 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2018-п> (дата звернення: 23.02.2024).

³ Про схвалення Концепції розвитку електронної охорони здоров'я : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.12.2020 № 1671-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1671-2020-р> (дата звернення: 23.02.2024).

- за їх допомогою надається можливість сучасного доступу до медичної допомоги й ресурсів;
- ці електронні договори спрямовані на підвищення якості обслуговування й задоволення пацієнта, прозорості системи охорони здоров'я;
- укладаються з урахуванням технологічної нейтральності та незалежності від розробників рішень;
- при їх укладенні відбувається фіксація в системі е-здоров'я без можливості видалення або коригування внесених записів;
- під час їх укладення відбувається використання електронної ідентифікації та автентифікації учасників медичних відносин із високим рівнем довіри.

Звернемо увагу на те, що електронний договір про медичне обслуговування населення може укладатися виключно в межах спеціалізованої інформаційно-комунікаційної системи. Наведене надає можливість стверджувати, що окремі електронні правочини можуть вважатися правомірними, якщо укладаються у спеціалізованій інформаційно-комунікаційній системі. Якщо ж вони укладаються поза визначеною законодавцем цифровою системою, то вони можуть вважатися такими, що укладені з порушенням форми. Правники повинні враховувати, що електронні договори мають безпосередню прив'язку до цифрової платформи здійснення електронних правочинів, а тому правочини, укладені без урахування вимог законодавства щодо спеціалізованої інформаційно-комунікаційної системи, повинні вважатися недійсними. Наприклад, електронний договір про медичне обслуговування населення не може бути укладений поза електронною медичною інформаційною системою. Це спеціальна ознака цього електронного правочину.

Порядок укладення електронного договору про медичне обслуговування населення та його умови врегульовано постановою Кабінету Міністрів України «Про договори про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій» від 25 квітня 2018 р. № 410. Цей нормативний акт розкриває спеціальні ознаки цього електронного правочину. Так, особливість укладення договору про медичне обслуговування населення полягає в тому, що Національна служба здоров'я України (далі – НСЗУ) на попередній стадії укладення договору за зверненням суб'єкта господарювання проводить аналіз наявного в суб'єктів господарювання медичного обладнання, персоналу, ліцензій, дозвільних документів, необхідних для надання медичних послуг. Лише після цього здійснюється оцінка можливості участі у процедурі укладення договору.

Укладення договору про медичне обслуговування населення охоплює такі стадії:

1) НСЗУ розміщує на офіційному вебсайті оголошення про намір укладення цього договору за певними умовами;

2) суб'єкт господарювання, який бажає укласти договір з НСЗУ на визначених в оголошенні умовах, до подання пропозиції повинен забезпечити внесення до системи актуальної інформації про свою господарську діяльність, можливість здійснення медичної практики;

3) НСЗУ протягом визначеного строку розглядає отримані пропозиції;

4) уповноважена особа НСЗУ підписує проєкт договору, що є пропозицією укласти договір (оферта) зі строком дії 10 календарних днів з дати його підписання уповноваженою особою НСЗУ.

Якщо суб'єкт господарювання не підписав у системі договір протягом встановленого строку, такий договір втрачає свою силу. Договір вважається укладеним та набирає чинності з дати його підписання уповноваженими особами НСЗУ та суб'єкта господарювання, якщо інше не передбачене договором, але не раніше дати встановлення в кошторисі відповідного бюджетного призначення для НСЗУ (п. 23 постанови Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2018 р. № 410)¹.

Документообіг щодо укладення договору про медичне обслуговування населення відбувається в електронній формі, що дозволяє його охарактеризувати як електронний правочин. При цьому візуальною формою подання електронного документа є відображення даних, які він містить, електронними засобами або на папері у формі, придатній для сприймання його змісту людиною [7, с. 36].

Узагальнюючи, можна зауважити, що електронні договори можуть мати спеціальні ознаки залежно від сфери застосування, використання відповідної інформаційно-комунікаційної системи, порядку укладення договору.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки. Очевидною є потреба концептуальної розробки проблематики електронного правочину та електронного договору.

Електронний правочин та електронний договір мають доктринальне співвідношення як загального та спеціального, що цілком природно для правової природи цих категорій. Їх особливість полягає в порядку укладення, що передбачає використання інформаційно-комунікаційних систем.

¹ Про договори про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій : постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2018 № 410 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410-2018-p> (дата звернення: 23.02.2024).

Наголошено, що електронні договори мають безпосередню прив'язку до цифрової платформи здійснення електронних правочинів, а тому правочини, що укладені без урахування вимог законодавства щодо спеціалізованої інформаційно-комунікаційної системи, повинні вважатися недійсними. Особливою групою електронних договорів є електронні медичні договори, оскільки вони укладаються на певних засадах, встановлених нормами медичного законодавства.

Порядок укладення електронного договору про медичне обслуговування населення відбувається в електронній системі охорони здоров'я, порядок його укладення має чітку правову регламентацію, що вказує на імперативні засади правового регулювання електронного договору про медичне обслуговування населення. У цілому можна зауважити, що дослідження особливостей електронних медичних договорів є перспективним напрямом подальших наукових розвідок.

Список бібліографічних посилань: **1.** Мілаш В. С. Електронні договори як правова основа електронної комерції (торгівлі) в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 1 (43). С. 33–41. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2022-43-1-33-41>. **2.** Грибачова І. П., Соколенко О. П. Електронні правочини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 121–123. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/26>. **3.** Кізлова О. С. Електронний договір як правовий спосіб електронної комерції // Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 19–20 трав. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : ХНУВС, 2017. С. 85–88. **4.** Запорожець Т. В. Цифрові трансформації системи охорони здоров'я в умовах реформування. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 10. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2021.10.3>. **5.** Баранов О. А. До проблеми електронних правочинів. *Правова інформатика*. 2010. № 4 (28). С. 3–8. **6.** Панін С. В. До проблеми укладення в мережі Інтернет цивільно-правових договорів, що потребують нотаріального посвідчення чи державної реєстрації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5 (20). С. 88–93. **7.** Олійник О. Б., Макаренко Є. О. Розвиток електронної комерції та поняття електронного договору. *Legal Bulletin*. 2022. No. 5. Рр. 32–39. DOI: <https://doi.org/10.31732/2708-339X-2022-05-32-39>.

Надійшла до редколегії 27.02.2024

Прийнята до опублікування 29.03.2024



Kroitor V. A. Electronic contracts on medical care of the population under medical guarantees program

On the basis of the conducted research, the author has proved that the specific feature of electronic contracts on medical care of the population under medical guarantees program is that: it is exclusively signed through the electronic health care system, is considered an electronic document, must meet all the requirements established for a civil contract. The author has identified the principles of electronic medical deeds: information exchange takes place exclusively in electronic form; the legislation establishes the security of exchange and preservation of medical information, in particular medical confidentiality; modern access to medical care and resources is provided due to their assistance; these electronic contracts are aimed at improving the quality of service and meeting patients needs, transparency of the health care system; they are signed considering technological neutrality and independence from decisions developers; while signing such contracts, the information is recorded in the e-health system without the possibility of deleting or correcting the entered data; electronic identification and authentication of participants in medical relations with a high level of trust is used while they are being signed. It has been established that signing a contract on medical care of the population under medical guarantees program includes the following stages: 1) the National Health Service of Ukraine publishes an announcement on the official website about the intention to sign such a contract under certain conditions; 2) a business entity that wishes to sign a contract with the National Health Service of Ukraine on the terms specified in the announcement must ensure that up-to-date information about its business activity, the possibility of medical practice, is entered into the system before submitting a proposal; 3) the National Health Service of Ukraine considers the received proposals within the definite term; 4) signing a draft contract by an authorized person of the National Health Service of Ukraine, which is a proposal to sign a contract (offer) with a validity period of ten calendar days from the date of its signing by an authorized person of the National Health Service of Ukraine.

Key words: legal relations, deed, contract, electronic contract, medical, digital, form of contract, electronic form, signing a contract, information and communication systems.



УДК 347.19(477):336.714 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.05>

Маргарита Ігорівна Севостьянова,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірантка)

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЧАСТКИ У СТАТУТНОМУ КАПІТАЛІ ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ

У статті звернено увагу на потребу економічного та юридичного аналізу значень частки у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю. Доведено, що правову природу частки доцільно характеризувати через правову природу правомочностей учасника товариства; такі правомочності становлять єдиний і неподільний комплекс корпоративних прав, які визнаються окремою категорією прав разом із зобов'язальними і речовими; правова природа корпоративних прав має комплексний характер, який насамперед полягає в поєднанні засад абсолютності та відносності; визначення частки лише через комплекс прав учасника не є обґрунтованим, оскільки права учасника нерозривно пов'язані з його зобов'язками; частка як об'єкт цивільних прав є іншим майном, а не майновими правами.

Ключові слова: частка у статутному капіталі, учасник, підприємницьке товариство, юридична особа, права, зобов'язки, майно, майнові права.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Товариство з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ) є найбільш поширеною організаційно-правовою формою юридичних осіб. Правова конструкція такого підприємницького товариства має бути доволі гнучкою, щоб легко пристосовуватися до потреб широкого спектра видів підприємництва, які суттєво різняться за сферами діяльності, обсягом активів, кількістю учасників тощо. Проте і значне використання відповідної організаційно-правової форми юридичних осіб зумовлює виникнення в її межах корпоративних спорів, різних за підставами виникнення або предметом. В особливу групу можна виокремити спори щодо часток учасника у статутному капіталі такого товариства – це спори про вихід або виключення учасника, відчуження ним частки у статутному капіталі, перехід частки в порядку спадкування або правонаступництва тощо. Проте варто зважати на те, що однією з обставин, які зумовлюють відповідну проблематику, є відсутність усталеного наукового розуміння частки як об'єкта цивільного обороту. Отже, практично невіршеними у правовій доктрині залишаються питання правового режиму частки у статутному капіталі ТОВ. З огляду на це відповідні правовідносини вимагають ретельного наукового аналізу.

Стан дослідження проблеми

Сьогодні у приватноправовій науці питанню визначення сутності частки у статутному капіталі ТОВ приділено достатньо уваги. Однак ані законодавець, ані науковці не дають єдиного визначення такому правовому явищу, що негативно впливає на правозастосовну практику. Зокрема, частку у статутному капіталі такого товариства пропонують розглядати як: 1) цілісний майновий нематеріальний об'єкт (ідеальну річ), що об'єднує сукупність майнових (зобов'язальних) прав (С. І. Шимон); 2) спосіб фіксації корпоративних прав та обов'язків учасників конкретного товариства (можна провести певну аналогію з акціями акціонерного товариства), що має грошову оцінку (Ю. М. Жорнокуй, С. О. Сліпченко, В. Г. Жорнокуй); 3) різновид права участі та, як наслідок, суб'єктивне право на участь в організації діяльності товариства, що складається з єдиного та неподільного комплексу правомочностей учасника товариства (Р. С. Фархутдінов); 4) названий у цивільному законодавстві вид майна, що є єдиним і неподільним правовим комплексом корпоративних прав, які мають змішаний абсолютно-відносний характер, і корпоративних обов'язків учасника щодо товариства (А. В. Ремізова).

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування сутності правового режиму частки у статутному капіталі ТОВ. *Завданням* статті є окреслення проблемних питань у правозастосуванні щодо тлумачення категорії «частка у статутному капіталі ТОВ».

Наукова новизна дослідження

У статті проаналізовано розуміння сутності частки у статутному капіталі ТОВ. Доведено, що правову природу частки доцільно характеризувати через правову природу правомочностей учасника ТОВ; такі правомочності становлять єдиний і неподільний комплекс корпоративних прав, які визнаються окремою категорією прав, поруч із зобов'язальними і речовими; правова природа корпоративних прав має комплексний характер, який насамперед полягає в поєднанні засад абсолютності та відносності; визначення частки лише через комплекс прав учасника не є обґрунтованим, оскільки права учасника нерозривно пов'язані з його обов'язками; частка як об'єкт цивільних прав є іншим майном, а не майновими правами.

Виклад основного матеріалу

Поділ статутного капіталу ТОВ на частки є однією з його істотних ознак. Саме частка як ознака цієї юридичної особи встановлює специфіку відповідної організаційно-правової форми підприємницького товариства. Для порівняння, якщо статутний капітал ТОВ поділено на частки, то, наприклад, в акціонерному товаристві статутний

капітал ділиться на акції. Однак на питання, чим є частка у статутному капіталі ТОВ, сьогодні відповіді немає.

Отже, одним із невирішених є питання про розуміння сутності правового режиму частки у статутному капіталі ТОВ у межах цивільних відносин. Загальна теорія права виходить із того, що правовий режим варто тлумачити як певний порядок правового регулювання, який забезпечується через особливе поєднання задучених для його здійснення способів, методів і типів правового регулювання [1, с. 410]. У межах цивільно-правових зв'язків правовий режим об'єкта цивільного правовідношення буде правильним розглядати як певний порядок регулювання цивільних відносин, що встановлюється з приводу об'єкта цивільних прав. Такий порядок виявляється в цілісній системі регулятивного впливу, метою якої є забезпечення упорядкованості суспільних відносин у сфері цивільно-правового обороту об'єктів цивільних прав [2, с. 249]. Таким чином, ефективне використання правових засобів під час вирішення будь-яких спеціальних завдань значною мірою полягає в тому, щоб обрати оптимальний для вирішення такого завдання правовий режим, опрацювати його відповідно до особливостей та специфіки цього завдання й змісту відносин, що регулюються, оскільки помилково визначений режим змушує функціонувати всю систему юридичних засобів менш оптимально, зумовлює зменшення кількісних й особливо якісних показників діяльності.

У юридичній літературі зауважено, що правовий режим частки у статутному (складеному) капіталі господарського товариства має подвійний характер, виходячи з такого: 1) суб'єкт цивільних правовідносин може інвестувати в господарське товариство як юридичну особу, на підтвердження чого інвестору передається частка у статутному (складеному) капіталі товариства. Тобто частка виступатиме підтвердженням інвестування в юридичну особу, а особа одночасно набуде правового статусу інвестора й учасника товариства; 2) частка у статутному (складеному) капіталі господарського товариства може передаватися як інвестиція, що вкладається в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності. У такому разі частка у статутному (складеному) капіталі матиме правовий режим об'єкта інвестиційної діяльності, а інвестором може бути лише учасник цього господарського товариства [3, с. 44].

Як і у правовій доктрині, так і на рівні законодавства часто використовують поняття «частка учасника товариства у статутному капіталі». Однак нормативно закріпленого визначення цієї категорії українське законодавство не містить. При цьому, не закріплюючи визначення та правову природу такої частки, законодавець доволі вільно її використовує вказуючи, наприклад, що: а) господарським товариством є юридична особа, статутний (складений) капітал якої

поділений на частки між учасниками (ч. 1 ст. 113 Цивільного кодексу України)¹ (далі – ЦК України), або б) корпоративні права набуваються особою з моменту набуття права власності на частку (акцію, пай або інший об'єкт цивільних прав, що засвідчує участь особи в юридичній особі) у статутному капіталі юридичної особи (ч. 2 ст. 96-1 ЦК України), або 3) розмір статутного капіталу товариства складається з номінальної вартості часток його учасників, виражених у національній валюті України (ч. 1 ст. 12 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» (далі – Закон України «Про ТОВ»))² тощо. Отже, законодавство України визначення категорії «частка у статутному капіталі» або «частка учасника» не закріплює; натомість, виходячи з буквального тлумачення словосполучення «частка у статутному капіталі», варто зробити висновок, що частка – це частина статутного капіталу.

Актуальною сьогодні залишається теза про те, що незакріплення на рівні ст. 177 ЦК України частки у статутному капіталі як об'єкта цивільних прав є очевидним недоліком та викликає дискусію серед правників щодо визначення її правової природи. Зауважено, що попри відсутність вказівки на це, всі фахівці, звертаючись до аналізу вказаного об'єкта, розглядають його як об'єкт цивільних прав [4, с. 38].

Відсутність легального або єдиного визначення досліджуваної категорії зумовлює ще одну проблему – її співвідношення з поняттям «корпоративні права». Так, беручи за основу визначення корпоративних прав (ст. 96-1 ЦК України), варто зауважити, що вони є похідними від належності особі частки у статутному капіталі товариства, звідси й недоречність їх прирівнювання до категорії «частка у статутному капіталі». У юридичній літературі відсутня дискусія щодо взаємопов'язаності понять «корпоративні права» і «частка учасника у статутному капіталі». Проте паралельне існування вказаних конструкцій та їхній тісний зв'язок іноді дозволяють окремим фахівцям їх ототожнювати, наслідком чого є розуміння корпоративних прав як об'єкта цивільного обороту. Наприклад, С. С. Кравченко зауважує, що дійсним об'єктом, з яким вчиняються правочини, мають бути корпоративні права, а не частка у статутному капіталі. Розвиваючи власну думку, науковець вважає, що частка учасника у статутному

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 21.02.2024).

² Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19> (дата звернення: 21.02.2024).

(складеному) капіталі господарського товариства є виразником його корпоративних прав, тому об'єктами права власності учасників господарських товариств є корпоративні права [5, с. 5, 81]. Поглиблюючи цю тезу, Н. С. Бутрин також розуміє категорії «корпоративні права» та «частка у статутному капіталі» як тотожні, вказуючи, що саме корпоративні права є оборотоздатними, а в договорах, якими опосередковується перехід корпоративних прав, предметом договору є саме корпоративні права, а не частка або право на частку [6, с. 35–39].

Вважаємо, що наведений підхід є дискусійним, оскільки частка та корпоративні права є взаємопов'язаними, але різними категоріями. Так, В. В. Луць зауважив, що учасниками корпоративних відносин є насамперед ті суб'єкти господарювання, у статутному фонді (майні) яких є частки осіб (фізичних, юридичних, держави) як учасників такого об'єднання [7, с. 123]. Зі свого боку В. М. Кравчуком зроблено акцент на тому, що поняття корпоративного права пов'язано із часткою у статутному капіталі (одне не може існувати без другого). Така частка та корпоративні права співвідносяться між собою як причина і наслідок. При цьому первинною є частка у статутному капіталі юридичної особи, а її розмір визначає обсяг належних особі корпоративних прав [8, с. 62]. На думку ж Т. М. Шемети, саме корпоративні права мають похідний характер щодо права особи на частку у статутному капіталі ТОВ. Особа, яка має права на частку у статутному капіталі ТОВ, має і корпоративні права, якщо вона стає його учасником [9, с. 42].

Частка у статутному капіталі ТОВ є самостійним поняттям, яке не дорівнює та не може підмінятися поняттям «корпоративні права», що є похідними від частки [10, с. 42]. Частка у статутному капіталі не є ані грошовою сумою, ані окремим правом чи сукупністю прав, ані цінними паперами чи їх сурогатом. Її варто розуміти як особливий юридичний інструмент, сутність і конструкція якого полягає у призначенні, яке він виконує з моменту створення і до моменту припинення ТОВ.

Крім того, варто пам'ятати, що така частка є об'єктом цивільного обороту, що підтверджується положеннями численних нормативних актів, а Закон України «Про ТОВ» взагалі прямо закріплює, що: 1) учасник товариства має переважне право на придбання частки (частини частки) іншого учасника товариства, що продається третій особі (ч. 1 ст. 20); 2) учасник товариства має намір продати свою частку (частину частки) третій особі (ч. 3 ст. 20); 3) учасник товариства має право відчужити свою частку (частину частки) у статутному капіталі товариства оплатно або безоплатно іншим учасникам товариства або третім особам (ч. 1 ст. 21); 4) у разі смерті або припинення

учасника товариства його частка переходить до його спадкоємця чи правонаступника без згоди учасників товариства (ч. 1 ст. 23) тощо.

У правовій доктрині зазначено, що саме оборотоздатність: 1) є ознакою, яка дозволяє відрізнити корпоративні права від особистих немайнових прав; 2) надає корпоративним правам специфічні властивості проти інших майнових прав. Наприклад, на відміну від зобов'язальних майнових прав, які передаються за правилами про цесію (відступлення права вимоги), перехід корпоративних прав регулюється положеннями про відчуження речей [11, с. 147]. На противагу цій тезі І. В. Лукач зауважила, що частка у статутному капіталі товариства – це частина статутного капіталу ТОВ, що належить його учасникам і позначає ступінь їх участі в товаристві, а також належний обсяг їхніх корпоративних прав. Предметом відчуження є саме частка у статутному капіталі, а не корпоративні права [12, с. 73].

Класифікуючи частку у статутному капіталі ТОВ у системі об'єктів цивільних правовідносин (за ст. 177 ЦК України), можна зробити проміжний висновок, що за своєю правовою природою вона найбільше схожа на майнові права. Причому такі права існують у власника частки щодо самого ТОВ як об'єкта цивільних правовідносин (пропорційно до розміру належної учаснику частки), а не щодо частки у статутному капіталі товариства, яка, як і весь статутний капітал, є майном товариства та правом абсолютної природи, на відміну від зобов'язальних прав, що виникають у кредитора на підставі зобов'язальних правовідносин [10, с. 47]. Однак не варто вести мову про те, що частку у статутному капіталі необхідно тією чи іншою мірою порівнювати виключно з корпоративними правами. Правове становище учасника ТОВ визначається не лише належністю йому корпоративних прав, а й покладенням на нього корпоративних обов'язків. Отже, наявність в учасника товариства певної кількості корпоративних прав та обов'язків свідчить про його статус як учасника конкретного товариства, у статутному капіталі відповідні права та обов'язки фіксуються належністю такій особі певної частки, яку, по суті, вже запропоновано в юридичній літературі визнавати формою їх фіксації.

Виходячи з викладеного, варто зауважити, що частка у статутному капіталі ТОВ не є тотожною до понять «корпоративні права» або «майнові права», її не можна визначити як річ. Однак її варто визнавати оборотоздатним об'єктом, а право на відповідну частку є майновим правом. Тому актуальною залишається теза про те, що частка у статутному капіталі ТОВ – це частина його статутного капіталу, яка виражена у вартісному еквіваленті щодо статутного капіталу в цілому, наділяє її володільця правами та обов'язками як щодо власне частки, так і в передбачених законом або установчими

документами випадках щодо діяльності товариства та яка при переході від одного володільця до іншого зберігає ознаки оборотоздатного об'єкта або трансформується у право володільця на отримання її вартості [9, с. 46]. Отже, варто підтримати думку про те, що такий об'єкт слід розуміти як своєрідний спосіб фіксації корпоративних прав та обов'язків учасників конкретного товариства, що має грошову оцінку (можна провести деяку аналогію з акціями акціонерного товариства). Факт належності частки конкретній особі свідчить про надання їй корпоративними правами та обов'язками щодо конкретного товариства [4, с. 40].

Таким чином, частка у статутному капіталі ТОВ є самостійним оборотоздатним об'єктом, який має особливий правовий режим. Наприклад, вона не може бути об'єктом інших обмежених речових прав, проте саме така частка, а не корпоративні права може бути об'єктом права власності. Так, згідно з ч. 2 ст. 597-2 ЦК України корпоративні права не можуть бути об'єктом довірчої власності, якщо законом не встановлено інше. З урахуванням викладеного Т. М. Шемета дійшла висновку, що й частку у статутному капіталі недоцільно визнавати об'єктом довірчої власності, зважаючи на те, що саме володіння такою часткою надає особі можливість мати корпоративні права, частку у статутному капіталі не можна вважати майном у розумінні законодавства України [9, с. 37].

Зауважується, що корпоративні права мають подвійну природу, адже вони складаються не лише з майнових, а й з немайнових (організаційних) прав. Оборотоздатними ж є суто майнові права. Суто майновим є право на частку у статутному капіталі господарського товариства. Таким чином: 1) саме частка є об'єктом, а не ті права, які в ній втілюються, тобто не корпоративні права; 2) саме частка може продаватися та спадкуватися, а не корпоративні права; 3) з відчуженням частки корпоративні права не переходять до набувача частки, а набуваються ним як учасником товариства [13, с. 366].

Вважаємо доречним підтримати думку про необхідність закріплення частки у статутному (складеному) капіталі товариства серед об'єктів цивільних прав (ст. 177 ЦК України) [4, с. 37]. Відповідна пропозиція корелюється з правилами ч. 1 ст. 178 ЦК України, відповідно до якої об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи. Таке твердження ґрунтується на тому, що сьогодні і судова практика, і правова доктрина загалом розуміють частку у статутному капіталі ТОВ як оборотоздатний об'єкт.

У правовій доктрині варто звернути увагу на твердження, що:

1) існування частки як феномена правової реальності, відмінного від корпоративних прав, також підтверджується тезою про те, що на порядок більш популярними серед позивачів є вимоги «визнати право власності на частку у статутному капіталі», ніж вимоги «визнати корпоративні права» [14, с. 123];

2) частка учасника у статутному капіталі товариства пов'язана зі статутним капіталом товариства тим, що вона є насамперед зовнішнім виразом вартості того майна, що було передано цим учасником як вклад до статутного капіталу товариства. Тому частка у статутному капіталі ТОВ – це частина статутного капіталу, що виражена у вартісному еквіваленті щодо статутного капіталу в цілому [9, с. 30].

З економічної точки зору частка учасника відображає частину капіталу (активів) самого товариства. Однак у юридичному розумінні розпорядження активами товариства здійснюється учасником опосередковано, через управління самою такою юридичною особою. Тому учасник товариства не має суб'єктивних прав щодо майна товариства. Отже, конструкцію «ТОВ – юридична особа» варто визнати непереборною перешкодою, яка не дозволяє вести мову про те, що частка дає учаснику певне право на ідеальну частину в майновій масі (активах) юридичної особи.

Звісно, що до такої думки можуть виникнути зауваження, як-от: учасник товариства, частка якого у статутному капіталі товариства становить менше 50 %, може вийти з товариства у будь-який час без згоди інших учасників; натомість учасник товариства, частка якого у статутному капіталі товариства становить 50 % або більше, може вийти з товариства за згодою інших учасників. Статутом товариства може бути встановлено, що учасник товариства, частка якого у статутному капіталі товариства становить 50 % або більше, може вийти з товариства без згоди інших учасників (ст. 24 Закону України «Про ТОВ»). Дійсно, таке право учасника свідчить про певну вимогу щодо частини майна товариства, що є пропорційною його частці. Однак це право має виключно корпоративну природу (вийти з товариства) і не може вважатися як речове право на майно товариства.

Висновки

Необхідно розрізняти два значення частки у статутному капіталі – економічне та юридичне. Економічне значення передбачає, що така частка виражає частину вартості майна товариства, дає особі можливість розпоряджатися капіталом (активами) товариства. Однак з юридичної точки зору для такого розуміння існує непереборна перешкода – статус ТОВ як самостійного учасника цивільних відносин, якому й належить таке майно, а майнова відокремленість є однією з ознак, яка його характеризує.

Виходячи з указанного, варто зауважити, що: 1) правову природу частки доцільно характеризувати через правову природу правомочностей учасника ТОВ; 2) такі правомочності становлять єдиний і неподільний комплекс корпоративних прав, які визнаються окремою категорією прав поруч із зобов'язальними і речовими; 3) правова природа корпоративних прав має комплексний характер, який наперед полягає в поєднанні засад абсолютності та відносності; 4) визначення частки лише через комплекс прав учасника не є обґрунтованим, оскільки права учасника нерозривно пов'язані з його обов'язками; 5) частка як об'єкт цивільних прав є іншим майном, а не майновими правами.

Список бібліографічних посилань: **1.** Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, А. А. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2002. 432 с. **2.** Ходико Ю. Є. Поняття правового режиму об'єкта цивільного правовідношення // Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової) / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Харків : Право, 2019. С. 246–254. **3.** Кухарев О. Є. Правовий режим частки у статутному (складеному) капіталі господарського товариства у сфері інвестиційної діяльності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. № 4, т. 34. С. 41–45. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.4/05>. **4.** Жорнокуй Ю. М. Частка у статутному (складеному) капіталі господарського товариства як об'єкт цивільних прав // Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 96-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 21 трав. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : ХНУВС, 2021. С. 37–40. **5.** Кравченко С. С. Юридична природа прав учасників господарських товариств : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 213 с. **6.** Бутрин Н. Корпоративные права как самостоятельный предмет правовой сделки. *Leges et Viata*. 2014. № 5/2. С. 35–39. **7.** Луць В. В. Деякі питання здійснення та захисту корпоративних прав в Україні. *Щорічник українського права*. 2009. № 1. С. 122–128. **8.** Кравчук В. М. Поняття корпоративних прав. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2006. № 3. С. 59–64. **9.** Шемета Т. М. Перехід частки учасника в статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю та товариства з додатковою відповідальністю : дис. ... д-ра філософії : 081. Вінниця, 2020. 245 с. **10.** Оцел В. Г. Цивільно-правове регулювання припинення участі в товаристві з обмеженою відповідальністю : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 243 с. **11.** Бірюков В. Поняття корпоративних прав. Особливості відчуження корпоративних прав у фермерських господарствах. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 4. С. 145–151.

12. Лукач І. В. Що відчувається: корпоративні права чи частка в статутному капіталі? *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 71–73. URL: http://lsei.org.ua/1_2015/19.pdf (дата звернення: 21.02.2024).
13. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) : в 12 т. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ФОРМ, 2010. Т. 3: Юридична особа. 736 с.
14. Смітюх А. В. Корпоративні права та корпоративні паї (частки): теоретико-правові аспекти : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 662 с.

Надійшла до редколегії 26.02.2024

Прийнята до опублікування 06.04.2024



Sevostianova M. I. Legal regime of a share in the charter capital of a limited liability company

Based on the analysis of Ukrainian legislation and legal doctrine, the article examines the legal regime of a share in the authorised capital of a limited liability company. The necessity of considering a share in the authorized capital in two senses is substantiated: economic and legal. According to the first meaning, such a share expresses a part of the value of the company's property and gives a person the opportunity to dispose of the company's capital (assets). However, from a legal point of view, there is an insurmountable obstacle to this understanding – the status of a limited liability company as an independent participant in civil relations, which owns such property, and property separation is one of the features that characterises it.

The opinion that a share in the authorised capital of a limited liability company does not coincide with the concepts of “corporate rights” or “property rights” is supported, it is an independent tradable object, but with a specific legal regime, in particular, it cannot be the object of other limited property rights, but it is such a share (and not corporate rights) that can be the object of property rights.

It has been proved that: 1) the legal nature of a share should be characterised through the legal nature of the powers of a limited liability company participant; 2) such powers constitute a single and indivisible set of corporate rights which are recognised as a separate category of rights, along with obligatory and property rights; 3) the legal nature of corporate rights is of a comprehensive nature, which primarily consists of a combination of the principles of absoluteness and relativity; 4) the definition of a share only through the shareholder's rights is not justified, since the shareholder's rights are inextricably linked to his/her obligations; 5) a share as an object of civil rights is “other property”, not “property rights”.

Key words: share in the authorised capital, participant, business entity, legal entity, rights, obligations, property, property rights.



Тетяна Сергіївна Ступак,*Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірантка)*

**РЕОРГАНІЗАЦІЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ: СУТНІСТЬ І РОЗУМІННЯ
ФОРМИ ЇЇ ПРОЯВУ (СТВОРЕННЯ ЧИ ПРИПИНЕННЯ)**

Проведено аналіз правової доктрини та чинного законодавства, котрий дозволив дійти висновку, що реорганізація є особливим механізмом трансформації юридичної особи, який проявляється у складному юридичному складі, спрямованому на досягнення позитивного економічного ефекту або приведення у відповідність до чинного законодавства, результатом якого є припинення та/або утворення нової юридичної особи (юридичних осіб) з переходом до неї (до них) майна (або його частини) юридичної особи, яка реорганізується, в порядку правонаступництва. Виголошено думку про помилковість однозначного твердження, що реорганізація є формою або створення, або припинення юридичної особи. Такий висновок зроблено виходячи з того, що чинне законодавство закріплює щодо окремих видів реорганізації різні знаменники – припинення/створення, проте відповідне правове явище варто досліджувати комплексно (у цілому). У такому разі один зріз такої правової конструкції свідчатиме про створення, а інший – про припинення юридичної особи, що має прояв у межах реорганізаційної процедури однією організацій.

Ключові слова: юридична особа, реорганізація, ліквідація, створення, припинення, правонаступництво, участь, товариство, юридичний факт, майно.

*Оригінальна стаття***Постановка проблеми**

У сучасних умовах транскордонної інтеграції капіталу саме юридичні особи є провідними професійними учасниками цивільних правових відносин, чіткість нормативного забезпечення їх правового становища та діяльності є вагомим гарантією стабільності цивільного обороту. Факторами, що зумовлюють не лише виникнення та еволюцію права, а й появу юридичної особи варто визнавати розвиток економічних відносин, ускладнення соціальної організації суспільства, а також громадської свідомості [1; 2]. Поясненню цієї цивілістичної конструкції присвячені різні теорії, багато з яких є давно відомими та обґрунтовані цивільно-правовою наукою. Одночасне існування різних теорій юридичної особи зумовлене складністю цього правового явища [3, с. 131–139].

У межах наявних теорій юридичної особи обґрунтовано доведена така її ознака, як майнова відокремленість, що є характерною для організації як самостійного учасника цивільних відносин. Пріоритетним

завданням законодавця має стати регламентація зміни майнового становища юридичної особи в процесі її реорганізації, що забезпечує організаційно-правову трансформацію організації шляхом ефективного перерозподілу ресурсів і підвищення модернізації економічної стабільності країни в цілому. Такий підхід свідчить про обмеженість вивчення реорганізації виключно в межах інституту правонаступництва, створення та припинення юридичних осіб.

Стан дослідження проблеми

Сьогодні у правовій доктрині можна виокремити декілька підходів до тлумачення реорганізації як юридичного явища. Зокрема, одні науковці вважають реорганізацію способом припинення юридичної особи (В. М. Кравчук, В. В. Кулаков, Є. В. Петров та ін.). Інші дослідники стверджують, що реорганізація є способом виникнення та (або) припинення юридичної особи (юридичних осіб) (В. А. Васильєва, В. Г. Жорнокуй та ін.), або спеціальним порядком переходу прав і обов'язків (І. С. Шиткіна), або видом універсального правонаступництва (А. С. Могілевський). Деякі вчені основний наголос роблять на процесуальному зрізі реорганізаційних дій, вказуючи на процес (Н. І. Шевченко), склад чи сукупність юридичних фактів (П. О. Повар, Ю. М. Юркевич) або вважають реорганізацію правовим засобом (Н. В. Щербаківа), або взагалі пропонують відмовитися від спроб дати визначення категорії «реорганізація» (В. П. Ємельянцев).

Отже, нині більшість вивчених джерел показує, що переважно науковці ухиляються від визначення досліджуваної категорії. Наприклад, Ю. М. Юркевич замість поняття «реорганізація» вживає термін «припинення юридичних осіб із правонаступництвом». Розвиваючи власну думку, він вважає, що реорганізація є складом юридичних фактів, пов'язаним із переходом єдиного майнового комплексу юридичних осіб – правопопередників до їх правонаступників, у результаті якого відбувається припинення юридичних осіб – правопопередників та зазвичай утворення нових юридичних осіб¹ [4, с. 7–8]. Натомість Д. В. Жеков зауважує, що традиційне розуміння реорганізації юридичної особи як правонаступництва, так само як і реорганізації як форми припинення юридичної особи, не повністю задовольняє вимоги практики. Це, на думку вченого, особливо відчувається, коли йдеться про

¹ Хоча при цьому дослідник стверджує, що поняття «реорганізація» є ширшим та охоплює «припинення юридичних осіб із правонаступництвом». У продовження власної думки він зазначає, що формами припинення юридичних осіб із правонаступництвом є злиття, приєднання, поділ і перетворення, а реорганізації, окрім перерахованих, – також виділ (див. детальніше: Юркевич Ю. М. Припинення юридичних осіб з правонаступництвом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. С. 3).

захист прав кредитора, а також працівника, який звільняється з юридичної особи в процесі її реорганізації [5, с. 43].

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у вивченні питання доцільності використання категорії «реорганізація» щодо юридичних осіб в межах цивільного обороту та визнання її формою створення, припинення або їх певною комбінацією. Виходячи з окресленої мети, *завданням* статті є аналіз чинного законодавства України та правової доктрини щодо проблемних питань розуміння сутності та доцільності застосування конструкції «реорганізація юридичної особи».

Наукова новизна дослідження

У статті проаналізовано розуміння сутності категорії «реорганізація» та її форм. Доведено, що реорганізація – це особливий механізм трансформації юридичної особи, що проявляється у складному юридичному складі, спрямованому на досягнення позитивного економічного ефекту або приведення у відповідність до чинного законодавства, результатом якого є припинення та/або утворення нової юридичної особи (юридичних осіб) з переходом до неї (до них) майна (або його частини) юридичної особи, яка реорганізується, в порядку правонаступництва. Обґрунтовано, що попри те, що чинне законодавство закріплює щодо окремих форм реорганізації різні знаменники – припинення/створення, варто досліджувати відповідне правове явище в цілому.

Виклад основного матеріалу

Як учасники цивільних відносин юридичні особи самі собою не виникають, оскільки створюються за волевиявленням інших фізичних та/або юридичних осіб. Відповідна процедура та результат – створення юридичної особи – є наслідком волевиявлення її засновників, які шляхом учинення юридично значущих законодавчих приписів здійснюють належні їм права та досягають власних інтересів. При цьому таке волевиявлення може бути реалізованим лише в разі належності засновнику організації відповідного суб'єктивного права.

Цивільне законодавство України виходить із того, що юридичні особи можуть створюватися не лише при заснуванні нової особи, а й при реорганізації, наприклад товариства. При цьому деякі із цих суб'єктів цивільних відносин можуть одночасно *припиняти* свою діяльність. Отже, реорганізація юридичної особи є відповідальним кроком з боку не лише органів її управління, а й судової влади та органів державної влади, які виконують контрольні функції, оскільки в результаті вибору нової форми ведення підприємництва, забезпечення виконання функцій держави чи підтримки стабільності цивільного обороту істотній зміні підлягають численні аспекти діяльності

реорганізованої юридичної особи, по-новому формується система управління в новостворених чи реорганізованих юридичних особах.

Законодавство пропонує різні пояснення реорганізації. Існують окремі нормативні положення, які прямо чи непрямо називають реорганізацію *формою припинення юридичної особи*. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 104 Цивільного кодексу України¹ (далі – ЦК України) юридична особа припиняється в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації. Наслідком такої реорганізації юридичних осіб є те, що їх права та обов'язки, а також майно переходять до правонаступників. Також з урахуванням положень Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань»² (ст. 13) технічний адміністратор Єдиного державного реєстру в день проведення реєстраційної дії забезпечує передачу до інформаційних систем органам ліцензування відомостей про державну реєстрацію припинення юридичної особи із зазначенням форми такого припинення (реорганізація (злиття, приєднання, поділ, перетворення) або ліквідація); припинення діяльності громадського об'єднання здійснюється за рішенням громадського об'єднання, прийнятим вищим органом управління громадського об'єднання, у визначеному статутном порядку, шляхом саморозпуску або реорганізації (ч. 1 ст. 25 Закону України «Про громадські об'єднання»³). Водночас політичні партії припиняють свою діяльність шляхом реорганізації (ч. 1 ст. 23 Закону України «Про політичні партії в Україні»⁴); профспілки, їх об'єднання можуть припинити свою діяльність шляхом реорганізації (ч. 1 ст. 18 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»⁵).

Розуміння реорганізації як форми припинення юридичної особи отримало розвиток і в юридичній літературі. Основні постулати такого

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 18.02.2024).

² Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (дата звернення: 18.02.2024).

³ Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 18.02.2024).

⁴ Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 № 2365-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (дата звернення: 18.02.2024).

⁵ Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14> (дата звернення: 18.02.2024).

підходу зводяться до того, що реорганізація – це: а) один зі способів припинення юридичної особи [6, с. 6]; б) припинення юридичної особи з переходом майна, прав і обов'язків у порядку правонаступництва [7, с. 656; 8, с. 82]; в) один із двох можливих способів припинення юридичних осіб, характерною рисою якої є наявність правонаступництва [9, с. 68].

В інших нормативно-правових актах реорганізація визнається *способом створення юридичної особи*. Так, вимоги ч. 10 ст. 9 Закону України «Про громадські об'єднання» застосовуються також щодо рішення про створення нового громадського об'єднання, які приймаються у зв'язку з реорганізацією громадського об'єднання. У Законі України «Про акціонерні товариства» реорганізація також згадується як спосіб створення такого товариства, а саме: 1) акціонерне товариство (далі – АТ) може бути створено шляхом заснування, злиття, поділу, виділу чи перетворення підприємницького товариства (підприємницьких товариств), державного (державних), комунального (комунальних) та інших підприємств в АТ (ч. 3 ст. 3); 2) протягом двох років з дня створення АТ (крім створення товариства *в результаті реорганізації*) (ч. 7 ст. 106)¹. Також у частинах 3 і 4 ст. 11 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»² закріплено, що зміни до статуту товариства та перша редакція статуту товариства, створеного в результаті реорганізації ... і якщо товариство *створюється в результаті реорганізації*... Варто зауважити, що згідно з ч. 2 ст. 56 Господарського кодексу України суб'єкти господарювання можуть утворюватися шляхом примусового поділу (виділу) діючого суб'єкта господарювання за розпорядженням антимонопольних органів відповідно до антимонопольно-конкурентного законодавства України³.

Окремо варто звернути увагу на положення ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», приписи якої передбачають, що: 1) у разі виділу юридичних осіб здійснюється державна реєстрація юридичних осіб, утворених у результаті виділу, та державна реєстрація

¹ Про акціонерні товариства : Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20> (дата звернення: 18.02.2024).

² Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19> (дата звернення: 18.02.2024).

³ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 18.02.2024).

змін до відомостей, що містяться в Єдиному державному реєстрі, про юридичну особу, з якої здійснено виділ, щодо юридичної особи – правонаступника; 2) у разі злиття юридичних осіб здійснюється державна реєстрація новоутвореної юридичної особи та державна реєстрація припинення юридичних осіб, що припиняються у результаті злиття; 3) у разі перетворення юридичних осіб здійснюється державна реєстрація припинення юридичної особи, що припиняється у результаті перетворення, та державна реєстрація новоутвореної юридичної особи; 4) у разі поділу юридичних осіб здійснюється державна реєстрація новоутворених юридичних осіб та державна реєстрація припинення юридичної особи, що припиняється в результаті поділу; 5) у разі приєднання юридичних осіб здійснюється державна реєстрація припинення юридичних осіб, що припиняються у результаті приєднання, та державна реєстрація змін до відомостей, що містяться в Єдиному державному реєстрі, щодо правонаступництва юридичної особи, до якої приєднуються¹. Тобто маємо певне поєднання (без чіткого відмежування) створення та припинення юридичної особи в контексті використання способів її реорганізації.

Яким чином на такий стан справ реагує доктрина права? Відповідаючи на це питання, варто звернути увагу на зміну вектора наукової думки. Зокрема, йдеться про необхідність: 1) відмежування понять «створення» та «заснування», а також «припинення» та «ліквідація» [10, с. 288]; 2) вивчення реорганізації як процедури (сукупності юридичних дій та рішень), результатом якої буде припинення одного або декількох корпоративних підприємств з передачею всього або частини майна, прав і обов'язків у порядку правонаступництва створеним на їх базі одній чи декільком господарським організаціям чи діючій господарській організації, або створення однієї чи декількох господарських організацій з передачею їм частини майна, прав та обов'язків корпоративного підприємства-правопередника в порядку правонаступництва [11, с. 22]; 3) розуміння реорганізації як такого правового засобу, який є певними правовими формами, що склалися, та має прояв як інститут, тобто окреме утворення, що розуміють як юридично дієву форму вирішення як економічних та правових питань, котрі постають перед господарською організацією, задля збереження суб'єкта господарювання, зміцнення позиції на відповідному ринку, поглиблення та розширення спеціалізації виробництва, зниження виробничих витрат [12, с. 213]. Виходячи з

¹ Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (дата звернення: 18.02.2024).

наведеного, можна зауважити, що сьогодні значно зменшилася увага до вивчення проблематики як самого розуміння сутності категорії «реорганізація», так і вивчення її форм. При цьому ані законодавство, ані судова практика, ані доктрина права не дають чіткої відповіді на ці питання.

Донедавна відсутність у ЦК України категорії «реорганізація» пояснювали низкою причин: 1) не всі форми реорганізації (а саме виділі) стають причиною припинення юридичної особи; 2) у багатьох країнах світу під реорганізацією юридичної особи розуміють будь-які важливі зміни в її існуванні, причому такі зміни переважно не пов'язані з її припиненням [13, с. 12]. Підтвердженням вказаного є позиція В. В. Луця, на думку якого реорганізація підприємницьких товариств зумовлює правонаступництво в їх правах та обов'язках, тобто передачу всіх прав та обов'язків, а також майна однією юридичною особою, яка припиняється, іншим юридичним особам- правонаступникам (ч. 1 ст. 104 ЦК України) [14, с. 78]. Крім цього, увага звертається на існування способів припинення господарського товариства – правонаступництво (реорганізація шляхом злиття, приєднання, поділу, перетворення) та ліквідація, основна відмінність між якими полягає в тому, що при реорганізації всі права та обов'язки правопередника переходять до правонаступника (правонаступників), тоді як при ліквідації права та обов'язки господарського товариства, що ліквідується, припиняються. Відрізняються згадані способи припинення також і тим, що під час ліквідації майно товариства, яке залишилося після задоволення вимог кредиторів, розподіляється між учасниками товариства, тоді як при злитті, приєднанні, поділі та перетворенні все майно товариства-правопередника переходить до правонаступника [15, с. 112].

Слід зауважити, що більшість фахівців поділяють думку про те, що під час реорганізації відбувається не лише припинення, а й створення юридичних осіб [12, с. 216; 16, с. 375]. Отже, мало визначити, чим не є реорганізація, слід відповісти на інше питання: що вона собою становить.

Аналізуючи як правові норми, так і погляди науковців на визначення реорганізації, слід звернути увагу на те, що більшість запропонованих підходів не може повністю пояснити сутності такого правового явища. Варто врахувати, чи є правонаступництво, або створення юридичної особи, або її припинення лише наслідками реорганізації. Спроба ж пояснити таке правове явище, як реорганізація, виключно через один із наслідків наперед приречена на крах, оскільки в цьому разі ігнорується значення решти наслідків. Ще більше питань зумовлює пояснення реорганізації як різновиду універсального правонаступництва, оскільки при виділі універсального правонаступника не

було і не має бути, а при перетворенні його немає взагалі. Пояснення ж реорганізації як процесу (процедури) також не повністю розкриває її сутність та специфіку. Навіть застереження про те, що реорганізація є низкою юридичних фактів (складним юридичним складом), які становлять юридичні акти (вольові дії), спрямовані на передачу прав та обов'язків юридичної особи, яка реорганізується, на користь іншого суб'єкта, не повною мірою пояснює сутність реорганізації як правового явища.

Виходячи з проведеного аналізу щодо сутності та розуміння реорганізації, можна зауважити, що: 1) одні автори його визначають як спосіб припинення або виникнення нової юридичної особи; 2) інші – розкривають категорію «реорганізація» через процес або складний юридичний склад (сукупність юридичних фактів). При цьому більшість дослідників у наведених визначеннях прагнуть до поєднання як процедурних аспектів реорганізації, так і її наслідків (часто це робиться шляхом простого перерахування, з одночасною вказівкою на правонаступництво як необхідний елемент реорганізації).

Серед усього різноманіття наукових підходів, судової практики та положень законодавства з незрозумілих причин поза увагою залишається той факт, що наслідком будь-якої реорганізації є наступництво у правах та обов'язках. Враховуючи, що нині законодавство щодо юридичних осіб не бере відповідні обставини до уваги, то певний юридичний склад може бути кваліфікованим як реорганізація, навіть не існує жодного правонаступництва. При цьому жодні аргументи, крім усталеного тлумачення, не дають можливості пояснити існування інституту реорганізації у його теперішньому розумінні. Наведене зумовлює потребу в концептуальному переосмисленні інституту реорганізації юридичної особи та внесенні змін до законодавства України.

При будь-якій формі реорганізації зачіпаються інтереси як кредиторів юридичної особи, яка реорганізується, так і її учасників (якщо це не установа). Крім того, якщо взяти до уваги організаційно-правові форми підприємницьких товариств, то реорганізація впливає на систему управління як товариства, що реорганізується, так і юридичної особи, котра створюється в результаті реорганізації, оскільки в новоствореній організації формуються нові органи управління.

Проте перш ніж з'ясувати питання щодо розуміння сутності категорії «реорганізація», доцільно акцентувати увагу на дискусії використання відповідного категоріально-понятійного апарату у правознавстві загалом. Так, поряд із категорією «реорганізація» у правовій літературі існують категорії «припинення правонаступництвом», «припинення шляхом реорганізації» тощо.

З приводу окресленої проблематики у правовій науці існує два підходи. Одні фахівці зауважують на доцільності вжиття в чинному

законодавстві терміна «реорганізація», мотивуючи це тим, що: 1) його використання сприятиме економії нормативного матеріалу при формулюванні правових норм, наступництва у праві, а також відповідає традиціям, які склалися у правовій системі України [17, с. 6]; 2) невикористання цього терміна в ЦК України за умови його закріплення в інших нормативно-правових актах зумовлює існування правової невизначеності [18, с. 5] тощо. Інші науковці застерігають про необхідність відмови від його використання, оскільки: 1) відмова авторів проекту ЦК України від цього терміна та встановлення лише переліку конкретних форм реорганізації передбачала подальший розвиток законодавства щодо всебічного регулювання відносин, які виникають під час злиття, приєднання, поділу та виділу [19, с. 203–204]; 2) традиційна для науки приватного права дискусія з приводу необхідності застосування терміна «реорганізація» є результатом більш концептуального питання, що полягає в існуванні принципових суперечностей, закладених в основних положеннях ЦК України та Господарського кодексу України. Цей термін є доволі архаїчним та відсилає до радянського законодавства [20, с. 116–117].

Чинне законодавство не дає визначення категорії «реорганізація», що, на жаль, є традиційним для нашого правопорядку. У зв'язку із цим слід застерегти, що відсутність тлумачення такого терміна в ЦК України за умови його використання, зокрема і в цьому Кодексі, і в інших нормативних актах, створює правову невизначеність, адже ані нормативні акти, ані цивілістична наука не мають єдиного підходу до розуміння цього терміна, його форм і видів.

Виходячи з викладеного, можна зауважити, що сутністю реорганізації є істотна зміна юридичної особистості. Якщо взяти за основу такий підхід у розумінні досліджуваної категорії, її нормативне забезпечення може бути реалізоване двома шляхами:

1) реорганізація – це будь-яка істотна зміна основних елементів юридичної особистості, незалежно від того, чи стосується вона лише права кредиторів або лише права основних бенефіціарів, або взагалі не стосується їхніх прав. Істотним недоліком такого підходу є те, що реорганізація як система норм вже не матиме будь-якого регулятивного значення. Реорганізацію в цьому разі варто розуміти як узагальнююче поняття для організаційних змін, яке не відображає жодних правових наслідків;

2) реорганізація – це лише така істотна зміна елементів юридичної особистості, яка стосується прав кредиторів та/або основних бенефіціарів організації (учасників, акціонерів, членів), яка вимагає застосування спеціальних компенсаційних механізмів, спрямованих на виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Висновки

Реорганізація – особливий механізм трансформації юридичної особи, що проявляється в складному юридичному складі, спрямованому на досягнення позитивного економічного ефекту або приведення у відповідність до чинного законодавства, результатом якого є припинення та/або утворення нової юридичної особи (юридичних осіб) з переходом до неї (до них) майна (або його частини) юридичної особи, яка реорганізується, в порядку правонаступництва.

Помилковим буде однозначне твердження, що реорганізація є формою створення або припинення юридичної особи. Попри те, що чинне законодавство закріплює щодо окремих видів реорганізації різні знаменники – припинення/створення, варто досліджувати відповідне правове явище в цілому. У такому разі один зріз такої правової конструкції свідчатиме про створення, а інший – про припинення юридичної особи, що проявляється в межах реорганізаційної процедури однією організацією (наприклад, поділ).

Список бібліографічних посилань: **1.** Жорнокуй Ю. М., Жорнокуй В. Г., Сядриста І. І. Економічна складова юридичної особи: сучасний стан та особливості. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2018. № 3. С. 394–401. **2.** Жорнокуй Ю. М. Римське право про юридичну особу: pro et contra. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 81–91. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.07>. **3.** Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Сингубов, В. А. Кройтор та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків : Право, 2017. 808 с. **4.** Юркевич Ю. М. Припинення юридичних осіб з правонаступництвом : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 209 с. **5.** Жеков Д. В. Поняття реорганізації юридичної особи: законодавчий та доктринальний підходи. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 41–45. **6.** Кулаков В. Окремі питання проведення реорганізації товариства з обмеженою відповідальністю. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 5–9. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313.2019.7.1>. **7.** Кравчук В. М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики. Київ : Істина, 2005. 720 с. **8.** Петров Є. В. До питання про форми реорганізації господарських товариств. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 24, т. 2. С. 82–85. **9.** Щербакова Н. В. Поняття реорганізації як способу припинення підприємств, його відмінність від ліквідації. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 2. С. 65–69. **10.** Корпоративне право : навч. посіб. / О. В. Гарагонич, С. М. Грудницька, Л. М. Дорошенко та ін. ; за заг. ред. О. В. Гарагонича, С. М. Грудницької, Л. М. Дорошенко. 2-ге вид., виправ. і допов. Київ : АртЕк, 2018. 400 с. **11.** Шевченко Н. І. Реорганізація як спосіб припинення господарських товариств : монографія. Київ : Ліра-К, 2014. 216 с. **12.** Щербакова Н. В. Реорганізація як правовий засіб

формування та зміни правового статусу господарських організацій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 212–218. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-12/47>. **13.** Юркевич Ю. М. Припинення юридичних осіб з правонаступництвом : монографія. Хмельницький : Цюпак, 2010. 224 с. **14.** Корпоративне право України : підручник / В. В. Луць, В. А. Васильєва, О. Р. Кібенко та ін. ; за заг. ред. В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 384 с. **15.** Мельник О. О. Корпоративне право України : навч.-практ. посібник. Київ : ФОП Мельник О. О., 2008. 368 с. **16.** Кібенко О. Р. Європейське корпоративне право на етапі фундаментальної реформи: перспективи використання європейського законодавчого досвіду у правовому полі України. Харків : Страйд, 2005. 432 с. **17.** Щербакова Н. В. Правове регулювання злиття та приєднання господарських товариств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Донецьк, 2006. 20 с. **18.** Жеков Д. В. Припинення юридичних осіб за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2015. 20 с. **19.** Кузнецова Н. С., Довгерт А. С. Інститут юридического лица в Гражданском кодексе Украины. *Альманах цивилістики*. 2012. Вып. 5. С. 169–208. **20.** Хоменко В. О. Припинення господарських товариств у цивільному праві України : монографія. Харків : Право, 2019. 256 с.

Надійшла до редколегії 21.02.2024

Прийнята до опублікування 30.03.2024



Stupak T. S. Reorganisation of a legal entity: the essence and understanding of its manifestation (creation or termination)

The problematic issues related to the legislator's priority task of regulating changes in the property status of a legal entity in the course of its reorganisation are outlined, which ensures the organisational and legal transformation of the organisation through effective redistribution of resources and enhancing the modernisation of the country's economic stability as a whole.

The current state of the legal doctrine of understanding reorganisation as a legal phenomenon has no common denominator. It is studied as a method of termination of a legal entity; a method of emergence and/or termination of a legal entity(ies); a special procedure for the transfer of rights and obligations; a type of universal succession; a legal remedy; the procedural aspect of reorganisation actions is studied, pointing to the process, composition or set of legal facts, or it is proposed to abandon attempts to define the category of "reorganisation" altogether.

Based on the analysis of the legal doctrine and current legislation, the conclusion that reorganisation is a special mechanism of transformation of a legal entity, which is manifested in a complex legal structure aimed at achieving a positive economic effect or bringing it into compliance with current legislation, resulting in termination and/or establishment of a new legal entity(ies) with the transfer to it of the property (or part thereof) of the legal entity being reorganised by way of legal succession, has been made. The opinion that an unambiguous

statement that reorganisation is a form of either creation or termination of a legal entity is erroneous has been presented. This conclusion is based on the fact that current legislation enshrines different denominators for certain types of reorganisation – termination/establishment, but the relevant legal phenomenon should be studied comprehensively (as a whole). In this case, one section of such a legal structure will indicate the creation and the other one will indicate the termination of a legal entity, which is manifested within the reorganisation procedure of one organisation.

Key words: legal entity, reorganisation, liquidation, establishment, termination, succession, participation, partnership, legal fact, property.




УДК 342:343:347

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.07>


Олена Геннадіївна Юшкевич,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0003-0024-6070>,
e-mail: el.iushkevich@gmail.com;

Михайло Юрійович Бурдін,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ (проректор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-6748-3321>

**БАТЬКІВСЬКИЙ КІДНЕПІНГ ЯК ФОРМА ЗЛОВЖИВАННЯ
БАТЬКІВСЬКИМИ ПРАВАМИ**

У статті досліджено таке правове явище, як батьківський кіднепінг, та запропоновано його авторське визначення. Наведено статистичні дані Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2022–2023 роки щодо кількості звернень батьків за самовільну зміну місця проживання дитини одним із батьків. Проаналізовано законодавче регулювання цього правового явища та особливості притягнення батьків до відповідальності за таку форму зловживання батьківськими правами в Україні. Розглянуто правові позиції українських судів у справах батьківського кіднепінгу. Сформульовано пропозиції щодо попередження, протидії та притягнення до юридичної відповідальності за вчинення батьківського кіднепінгу.

Ключові слова: місце проживання дитини, зловживання правом, батьківські права, дитина, завдання шкоди, батьківський кіднепінг.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Про таке правове явище, як батьківський кіднепінг, йдеться завжди, коли один із батьків вивозить або приховує дитину без згоди другого з батьків чи без відповідного рішення суду. Це може бути частиною конфлікту між батьками щодо виховання дитини.

Такі випадки часто виникають у ситуаціях розлучення чи розірвання стосунків між батьками, коли вони не можуть домовитися про умови виховання. Батьківський кіднепінг може призвести до правових проблем та судових рішень для вирішення спорів щодо опіки, піклування над дитиною.

У багатьох країнах існують закони, що регулюють випадки батьківського кіднепінгу та надають судам право втручатися для вирішення таких ситуацій.

Упродовж 2022–2023 років Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини отримав 157 звернень, що стосуються самовільної зміни місця проживання дітей одним із батьків. Із цієї кількості 41 звернення стосується переміщення дітей у межах України, 4 – вивезення дітей на тимчасово окуповану територію України, до рф або республіки білорусь, а 122 – вивезення дітей в інші країни¹.

Сьогодні в умовах воєнного стану, коли чимало як внутрішньо переміщених родин, так і тих, хто перетнув державний кордон через всі випробування війни, суспільство та держава стикнулись із різким зростанням кількості розлучень, що призводить до численних випадків, коли один із батьків змінює місце проживання дитини без відома другого з батьків не лише в межах території України, а й по всьому світу. Це, на жаль, і зумовлює актуальність обраної теми.

Стан дослідження проблеми

Поняття та ознаки батьківського (сімейного) кіднепінгу висвітлювались у працях таких науковців, як Т. Даниленко, О. Оніщук, Л. Самілик, В. Тенешев. Питанням правозахисної діяльності у сфері батьківського кіднепінгу свої праці присвятили Ю. Бойко, Т. Кондратенко, Д. Лубінець, К. Маличенко, І. Сулова. Проблеми сімейного кіднепінгу досліджували психологи В. Кравале, Т. Ларіна, а тема міжнародного викрадення дітей вивчалася В. Кабановим, Г. Тріпульським, О. Євтушенко. Як інститут зловживання суб'єктивними цивільними правами зловживання батьківськими правами розглядалося В. Кожевніковою, Х. Колінчук. Уведення в Україні воєнного стану, активні бойові дії, тимчасова окупація території України – все це лише сприяє активному розвитку батьківського кіднепінгу. У зв'язку із цим у центрі уваги науковців, правозахисників, правотворців, правозастосувачів, правоохоронців має бути питання попередження батьківського кіднепінгу, протидії йому та притягнення до юридичної відповідальності за його вчинення. Нові підходи дозволять науково та практично переосмислити ставлення суспільства і держави до цього правового явища.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування правової природи батьківського кіднепінгу як виду зловживання батьківськими правами. Для її досягнення необхідно вирішити такі *завдання*: розкрити зміст понять

¹ Питання щодо захисту дітей від домашнього насильства особливо актуальне під час війни // Верховний Суд : офіц. сайт. 20.10.2023. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1496637> (дата звернення: 27.01.2024).

«зловживання батьківськими правами», «батьківський кіднепінг» та їх співвідношення; проаналізувати законодавче регулювання правового явища батьківського кіднепінгу; розглянути судову практику щодо вирішення спорів у справах батьківського кіднепінгу.

Наукова новизна дослідження

Проаналізовано національне законодавство щодо можливості притягнення до юридичної відповідальності батьків, що самочинно змінили місце проживання дитини, не погодивши це з другим із батьків, з яким проживає дитина, зокрема й шляхом її викрадення. Розглянуто судові рішення українських судів у справах батьківського кіднепінгу. Сформульовано пропозиції щодо першочергових заходів, які потрібно запровадити з метою попередження батьківського кіднепінгу, протидії йому та притягнення до юридичної відповідальності за його вчинення.

Виклад основного матеріалу

Чинним законодавством регламентовано права дитини, зокрема на проживання в сім'ї разом з батьками; на проживання в сім'ї одного з батьків; на піклування батьків (ст. 11 Закону України «Про охорону дитинства»¹); на підтримання з батьками регулярних особистих стосунків і прямого спілкування, якщо проживає окремо від одного з батьків (ст. 15 Закону України «Про охорону дитинства»²). При розлученні батьків як офіційному (отримання свідоцтва про розірвання шлюбу), так і фактичному (тимчасове або постійне проживання окремо), у разі їх проживання на території України чи за її межами батьки мають рівні батьківські права та батьківські обов'язки щодо виховання дитини, забезпечення інтересів своєї дитини. Якщо батьки не дійшли згоди щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, який проживає окремо, умови та порядок такої участі визначається уповноваженими органами – органами опіки та піклування.

В умовах воєнного стану в Україні почастишали випадки перешкоджання тому з батьків, хто проживає окремо, брати участь у вихованні дитини, спілкуватися з нею, тим самим фактично відбувається зловживання батьківськими правами, де батьківські права здійснюються всупереч інтересам дитини (ч. 2 ст. 155 СК України³), оскільки відсутність повноцінного спілкування з одним із батьків, з

¹ Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 27.01.2024).

² Там само.

³ Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 27.01.2024).

яким не проживає дитина, перешкоджає нормальному розвитку дитини.

Законодавчо поняття «зловживання батьківськими правами» не визначено, але, аналізуючи ст. 13 Цивільного кодексу України¹, СК України², юридичну літературу, можна зробити висновок, що це зобов'язання батьків утримуватися від дій, які можуть порушити права дитини, завдати їй майнової та немайнової шкоди, інакше кажучи, батьки використовують свої батьківські права зі злими намірами [1, с. 119–121, 2; 3, с. 70; 4, с. 31].

Українським законодавцем не визначено поняття «батьківський кіднепінг», хоча зі змісту ст. 162 СК України³ можна зробити висновок, що це дії одного з батьків дитини щодо самочинної зміни місця проживання дитини, тобто без отримання згоди другого з батьків, з яким відповідно до закону або рішення суду проживає дитина, зокрема шляхом її викрадення, внаслідок чого порушуються права дитини та завдається майнова чи немайнова шкода дитині.

Правовими наслідками протиправної поведінки одного з батьків щодо порушення прав дитини при визначенні її місця проживання, а саме самочинна, без погодження із другим з батьків, з якими проживає дитина, зміна місця проживання дитини, зокрема шляхом її викрадення, відповідно до ст. 162 СК України⁴ є, по-перше, негайне постановлення судом за позовом заінтересованої особи рішення про відібрання дитини, по-друге, повернення дитини за попереднім місцем проживання.

Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 29 травня 2019 року у справі № 357/17852/15-ц щодо визначення місця проживання дитини, визнання незаконним її вивезення суд вказав, що положення ст. 162 СК України захищають права батька чи матері, з ким вже встановлено місце проживання дитини, від неправомірних дій другого з батьків, який змінив місце проживання дитини, і не застосовуються до цих спірних правовідносин, оскільки місце проживання дитини було раніше визначено судом саме з матір'ю-відповідачкою⁵.

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 27.01.2024).

² Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 27.01.2024).

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.05.2019 : справа № 357/17852/15-ц, провадження № 14-199цс19 // Єдиний державний

Відповідно до постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 3 липня 2019 року у справі № 757/68957/17-ц¹ про відібрання дитини від батька, визначення її місця проживання, суд зазначив, що для того, щоб заявляти позовні вимоги щодо відібрання дитини від батька на підставі ст. 162 СК України, треба було попередньо звернутися до органу опіки та піклування або суду про визначення місця проживання дитини, тому зазначені вимоги заявлені передчасно та задоволенню не підлягають².

Хоча є приклади й іншої судової практики. Так, рішенням Апеляційного суду міста Києва від 12 грудня 2017 року у справі № 752/17200/17 апеляційну скаргу матері про відібрання малолітньої дитини в батька задоволено. Батько без відома матері та її згоди змінив місце проживання дитини всупереч її інтересам, якій навіть не виповнилося п'яти місяців, шляхом її викрадення. У зв'язку з тим, що відповідач відмовився повернути малолітню дитину матері, звернення до поліції не дало бажаного результату, мати звернулася до Служби у справах дітей державної адміністрації м. Києва. Рішенням Служби у справах дітей, яке набрало законної сили та батьком не оскаржувалося, визначено місце проживання малолітньої дитини разом з матір'ю, однак батько це рішення ігнорував та не виконував, безпідставно не повертав дитину матері. Як вбачається з матеріалів справи, мати має постійне зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання. За приписами чинного законодавства дитину не можна повертати, крім випадків, коли повернення за попередньою адресою місця проживання буде нести реальну загрозу її життю та здоров'ю, або якщо обставини змінилися настільки, що повернення дитини суперечить її інтересам. Матеріали справи не містять доказів, а доказів, що повернення дитини негативно впливатиме на її розвиток, створюватиме загрозу її життю та здоров'ю за її місцем проживання, відповідачем до суду апеляційної інстанції надано не було, також не встановлено обставин, що повернення неповнолітньої дитини буде суперечити її інтересам. Враховуючи вказані

реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82636307> (дата звернення: 27.01.2024).

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 03.07.2019 : справа № 757/68957/17-ц, провадження № 61-7848св19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82858439> (дата звернення: 27.01.2024).

² Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 27.01.2024).

обставини та представлені позивачем докази, що свідчать про те, що відповідач без згоди матері, з якою малолітня дитина проживала на законних підставах, самостійно змінив її місце проживання, колегія суддів вважає помилковим висновок суду першої інстанції про відсутність юридичних підстав для задоволення позову¹.

Слід зауважити, що у справі викрадення дитини одним із батьків держава не здійснює відповідний контроль, оскільки законодавство не містить положень, які передбачають відповідальність за такі дії. Цю правову прогалину використовують батьки, які рішуче обмежують дитину в повноцінному спілкуванні з другим із батьків (матір'ю чи батьком), переважно задля задоволення власних амбіцій. Завдяки низькому рівню культури цивілізованих розлучень в Україні значна кількість як матерів, так і батьків фактично втрачають можливість взаємодії зі своїми дітьми після розлучення. Вони витрачають роки на боротьбу за можливість проведення часу з дітьми або за право на спільне батьківство і для деяких це схоже на ситуацію викрадення дитини. Отримати право на виховання та опіку над дитиною стає практично неможливо, якщо другий з батьків, з ким фактично проживає дитина, виступає проти цього [5].

Як зазначають В. Котис та В. Тенешев, згідно із ч. 2 ст. 146 Кримінального кодексу України² (далі – КК України) незаконне викрадення дитини є злочином, за який його суб'єкт повинен нести кримінальну відповідальність. Однак такого поняття, як викрадення другим із батьків дитини, у чинному кримінальному законодавстві взагалі не існує: викрасти дитину може тільки стороння людина, а батьки просто забирають дитину до себе. Отже, батьки дитини за вчинене правопорушення не нестимуть кримінальної або адміністративної відповідальності. На кваліфікацію злочину щодо викрадення дитини не впливає факт проживання батьків у зареєстрованому шлюбі або у стані розлучення [6].

Іноді викрадення дитини, вчинене одним із батьків, може кваліфікуватися як домашнє насильство (ст. 126-1 КК України³), як психологічне насильство щодо дитини другим із батьків, з яким мешкала дитина до викрадення, а також як фізичне насильство щодо викраденої дитини в разі наявності на тілі дитині тілесних ушкоджень.

¹ Рішення Апеляційного суду міста Києва від 12.12.2017 : справа № 752/17200/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71014450> (дата звернення: 27.01.2024).

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 27.01.2024).

³ Там само.

Уважається, що до психологічного насильства в розумінні відповідних статей КК України, яке призводить до психологічних страждань, належать намагання самочинно з використанням сили змінити постійне місце проживання дитини, оскільки в цьому разі порушується, по-перше, право дитини на постійні соціальні зв'язки, по-друге, право на постійне місце проживання, по-третє, право на емоційні стосунки з обома батьками. Крім того, завдається шкода здоров'ю матері в разі годування дитини грудним молоком, що негативно позначається на її здоров'ї. Правозастосувачі констатують, що сьогодні це є єдиною підставою, завдяки якій відповідно до приписів КК України можливо визнати матір потерпілою від домашнього насильства. Інші обставини повинні бути перевірені, враховуючи те, чи відчуває дитина страждання в ситуації свого викрадення¹.

Вчені та правозахисники сформулювали низку пропозицій, які мають бути впроваджені на державному рівні негайно: внесення на законодавчому рівні змін, спрямованих на обмеження строків розгляду судами справ, що належать до цієї категорії; запровадження кримінальної відповідальності за самовільну зміну місця проживання дитини одним із батьків; підвищення рівня компетентності та встановлення відповідальності для державних службовців, які приймають рішення, пов'язані з інтересами дітей; посилення відповідальності за зловживання процесуальними правами щодо навмисного затягування розгляду справ; впровадження успішних підходів зі світової практики захисту прав дітей [5].

За спільною ініціативою громадського об'єднання «Жіночий консорціум України», правозахисників, зокрема адвоката К. Маліченко, колишньої Уповноваженої Верховної Ради України з прав людини Л. Денісової, представниці Уповноваженого з дотримання прав дитини та сім'ї А. Філіпішиної, радниці – уповноваженої Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Д. Герасимчук, підготовлено Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання Україною Конвенції

¹ Викрадення дитини одним з батьків: правові позиції, алгоритм дій: заява до поліції про викрадення, позов про визначення місця проживання дитини та одночасне самостійне призначення судово-психологічної експертизи згідно з ст. 106 ЦПК для визначення шкоди // Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа і спеціальних знань в юридичній практиці : сайт. URL: <https://expertize-journal.org.ua/vyznachennia-mistsia-meshkannia-dytyny/6574-u-razi-koli-batko-vkrav-vashu-ditinu-potribno-pisati-zayavu-do-politsiji-pro-vikradennya-ta-podavati-pozov-pro-viznachennya-mistsya-meshkannya-ditini-z-odnochasnim-samostijnim-priznachennyam-psikhologichnoji-ekspertizi-zgidno-statti-106-tspk> (дата звернення: 27.01.2024).

про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей¹ та Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо зміни постійного місця проживання дитини та заборони спілкування з дитиною одному з батьків². Цими законопроектами передбачено, зокрема, що самочинна зміна одним із батьків місця постійного проживання дитини визнається кримінальним злочином (від штрафу до позбавлення волі); поліція зобов'язана розшукувати викрадену одним із батьків дитину; суди матимуть право приймати рішення негайно щодо відібрання та повернення дитини за попереднім місцем проживання, але не пізніше, ніж за 2 дні з дня надходження заяви. Нарешті, буде впроваджено чіткий механізм примусового виконання рішення суду щодо відібрання та повернення дитини [7; 8].

Висновки

Отже, можна констатувати, що сьогодні один із батьків, хто не пройшов процедуру визначення місця проживання дитини, фактично лишив її звичного оточення та зв'язку з іншою рідною людиною, не буде нести жодної відповідальності за це.

Сучасне законодавство щодо батьківського кіднепінгу має свої недоліки: відсутні ефективні правові механізми для примусового виконання рішень суду, які стосуються встановлення місця проживання, відібрання, участі у вихованні дитини, а також відсутня відповідальність за самовільну, з використанням сили та примусу зміну місця проживання дитини, враховуючи випадки порушення договору, рішення органу опіки чи суду.

Для вирішення цих проблем слід внести відповідні зміни до чинного законодавства, спрямовані на створення ефективного юридичного механізму виконання судових рішень у справах батьківського кіднепінгу. Також важливо прискорити розгляд цивільних справ у цьому контексті та передбачити відповідальність за неправомірну

¹ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання Україною Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей : від 31.08.2019 № 1192 / ініціатори І. О. Климпуш-Цинцадзе, І. В. Геращенко, А. Я. Лопушанський та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/1054> (дата звернення: 27.01.2024).

² Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо зміни постійного місця проживання дитини та заборони спілкування з дитиною одному з батьків : від 20.12.2019 № 2663 / ініціатори М. С. Мезенцева, А. Є. Костін, П. М. Сушко та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=67753 (дата звернення: 27.01.2024).

зміну місця проживання дитини. Під час розроблення механізмів протидії батьківському кіднепінгу слід взяти за основу досвід західних країн, щоб забезпечити оптимальний захист інтересів дитини.

Список бібліографічних посилань: **1.** Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. Київ : Алерта ; КНТ ; Центр учб. літ., 2008. 184 с. **2.** Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.06>. **3.** Осадчук С. С., Осадчук Н. Ю. Форми зловживання цивільним правом. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 68–77. **4.** Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 23–35. **5.** Даниленко Т. Батьківський кіднепінг, або сумна буденність роботи адвокатів у Family Law // Юридична газета online : сайт. 14.02.2022. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/batkivskiy-kidneping-abo-sumna-budennist-roboti-advokativ-u-family-law.html> (дата звернення: 27.01.2024). **6.** Тенішев В., Котис В. Викрадення дитини одним із батьків, проблеми кваліфікації злочину та відповідальність за такі дії. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 1 (25). С. 114–119. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2023.04>. **7.** Суслова І. «Батьківський кіднепінг»: покарання має бути невідворотним // Жіночий консорціум України : сайт. 10.11.2021. URL: https://wcu-network.org.ua/Zaxist_prav_dtei/news/Batkivskii_kidnepng_pokarannja_ma%D1%94_buti_nevdvorotnim (дата звернення: 27.01.2024). **8.** Власюк К. Які реформи можуть врятувати від сімейної катастрофи в Україні // Юридична газета online : сайт. 13.04.2021. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/yaki-reformi-mozhut-vryatuvati-vid-simeynoyi-katastrofi-v-ukrayini.html> (дата звернення: 27.01.2024).

Надійшла до редколегії 29.01.2024

Прийнята до опублікування 04.03.2024



Yushkevych O. G., Burdin M. Yu. Parental kidnapping as a form of abuse of parental rights

The article explores the legal phenomenon of “parental kidnapping”. It is noted that Ukrainian legislation lacks a definition of this legal phenomenon. The author suggests understanding parental kidnapping as the action of one of the parents regarding the unauthorized change of the child’s place of residence without the consent of the other parent with whom, according to the law or a court decision, the child resides. This includes abduction, leading to a violation of the child’s rights and causing material or non-material harm.

Statistical data from the Secretariat of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine for 2022–2023 regarding the number of parental requests for the unauthorized change of the child’s place of residence by one of the parents is provided.

The legislative regulation of this legal phenomenon and the peculiarities of holding parents accountable for such abuse of parental rights in Ukraine are analyzed. Ukrainian legal practitioners categorize the actions falling under the concept of “parental kidnapping” as domestic violence against the child in the form of psychological violence, especially towards the other parent with whom the child lived before the abduction. In cases where there are signs of physical injuries on the child, physical violence against the abducted child is also considered.

The legal positions of Ukrainian courts in cases of parental kidnapping are discussed. Generally, since there is no legal provision specifying responsibility for such actions, in cases where the evidence presented by the plaintiff parent proves that the other parent changed the child’s place of residence without authorization, the court grants the plaintiff parent’s claim for the return of the child.

Proposals are formulated for measures that need to be implemented to prevent, counteract, and legally hold accountable for parental kidnapping.

Key words: child’s place of residence, abuse of rights, parental rights, child, causing harm, parental kidnapping.




**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО**

УДК 342.9.03(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.08>

Роман Ігорович Богданов,

доктор філософії за спеціальністю 073 «Менеджмент»,
Харківський національний університет внутрішніх справ
(докторант);

 <https://orcid.org/0009-0004-4790-7627>,
email: bogdanov.roman@univd.edu.ua

**ХАРАКТЕРИСТИКА ПОВНОВАЖЕНЬ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
УПРАВЛІнь ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ**

Проаналізовано наукові погляди вчених щодо розуміння поняття «повноваження територіальних управлінь Державного бюро розслідувань». Спираючись на проведений аналіз, зроблено висновок, що повноваженнями є законодавчо встановлений обсяг прав та обов'язків, який дозволяє повною мірою та максимально ефективно реалізувати завдання і функції територіальних управлінь Державного бюро розслідувань. Зазначено, що відповідні повноваження найбільш доцільно поділити на дві групи: 1) за суб'єктом, якому повноваження належать; 2) за спрямованістю.

Ключові слова: повноваження, правовий статус, територіальні управління, Державне бюро розслідувань.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Створення Державного бюро розслідувань (далі – ДБР) стало важливим кроком у напрямі забезпечення якісного та ефективного функціонування всього правоохоронного сектору нашої держави, а також затвердження режимів верховенства права та законності. Окрім того, в умовах сьогодення ДБР починає відігравати все більш важливу роль у забезпеченні належного функціонування всіх інших державних інституцій. Водночас слід зауважити, що робота ДБР прямо залежить від якості та результативності виконання повноважень його територіальних управлінь.

Стан дослідження проблеми

Варто зазначити, що окремі проблемні аспекти, пов'язані із правовим статусом територіальних управлінь ДБР, у своїх працях розглядали А. І. Аркуша, О. В. Бордун, В. В. Владишевська, Є. О. Дика, О. О. Дра-

ник, Ю. М. Крамаренко, М. С. Моїсєєв, І. В. Цюприк, В. В. Чумак та багато інших науковців. Утім, попри значний теоретичний доробок, у науковій літературі недостатньо опрацьованим є питання повноважень територіальних управлінь ДБР.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є характеристика повноважень територіальних управлінь ДБР. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: з'ясувати сутність і зміст поняття «повноваження»; проаналізувати норми чинного законодавства, які визначають повноваження територіальних управлінь ДБР.

Виклад основного матеріалу

Повноваження – це «визначені актами позитивного права або індивідуальним договором права та обов'язки особи, яка представляє у відповідних відносинах інтереси іншого суб'єкта права (народу, держави, територіальної громади, юридичної або фізичної особи)» [1, с. 111]. Отже, в основі повноважень є формальна визначеність, вони складаються з прав та обов'язків та реалізуються в інтересах іншого суб'єкта. С. С. Шоптенко надає таку характеристику ознак повноважень правоохоронних органів: «закріплені в законодавстві, що регламентують таку діяльність; реалізуються у чітко визначеній сфері; застосовуються у встановлених процедурах; мають бути спрямовані на виконання поставлених перед нею завдань; за зловживання повноваженнями настає відповідальність» [2, с. 97].

До кола елементів змісту повноважень, окрім закріплених за органом виконавчої влади прав і обов'язків, В. Я Малиновський відносить також «обов'язки нести відповідальність за наслідки виконання повноважень – так звані “юрисдикційні” обов'язки. Центральне місце і переважну частину серед повноважень органу виконавчої влади займають державно-владні (основні) повноваження, тобто повноваження щодо прийняття обов'язкових до виконання рішень і забезпечення їх здійснення тими, кому вони адресовані» [3, с. 548]. Таким чином, повноваження конкретного органу складаються з визначених законодавством прав та обов'язків щодо реалізації завдань і функцій.

У Законі України «Про Державне бюро розслідувань» у ст. 6, присвяченій повноваженням ДБР, прямо зазначено, що «їх реалізація здійснюється відповідно до покладених на нього завдань та у межах своєї компетенції»¹. Надані цієї статтею Закону повноваження

¹ Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19> (дата звернення: 10.05.2024).

доцільно розподілити на декілька груп: нормотворчі («бере участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері протидії злочинності, вносить відповідні пропозиції на розгляд Кабінету Міністрів України; розробляє пропозиції до проектів міжнародних договорів України та забезпечує дотримання і виконання зобов'язань, взятих за міжнародними договорами України»¹); кадрово-організаційні («організовує забезпечення особистої безпеки осіб рядового і начальницького складу, державних службовців Державного бюро розслідувань та інших визначених законом осіб, а також захист осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, від протиправних посягань; забезпечує роботу з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників Державного бюро розслідувань, бере участь у формуванні державного замовлення на підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації фахівців у відповідних сферах»²); інформаційно-аналітичні («здійснює інформаційно-аналітичні заходи щодо встановлення системних причин та умов проявів організованої злочинності та інших видів злочинності, протидію яким віднесено до компетенції Державного бюро розслідувань, вживає заходів до їх усунення; виключно з метою здійснення своїх повноважень має доступ як користувач до інформаційних систем органів державної влади, перелік яких встановлюється Кабінетом Міністрів України, самостійно створює інформаційні системи та веде оперативний облік в обсязі і порядку, що визначаються завданнями, покладеними на Державне бюро розслідувань, із дотриманням законодавства про захист персональних даних; забезпечує відповідно до законодавства додержання режиму захищеної законом таємниці та іншої інформації з обмеженим доступом, а також визначеного законом порядку оприлюднення та надання доступу до публічної інформації; звітує про свою діяльність у порядку, визначеному цим Законом, та інформує суспільство про результати своєї роботи»³); щодо досудового розслідування та оперативно-розшукової діяльності («припиняє і розкриває кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесено до компетенції Державного бюро розслідувань; здійснює оперативно-розшукову діяльність та досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Державного бюро розслідувань, на підставах та в порядку, встановлених законом; здійснює розшук осіб, які переховуються від слідства та суду за кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесено до підслідності Державного бюро розслідувань; використовує гласних і негласних

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

штатних та позаштатних працівників на підставах та в порядку, встановлених законом, дотримуючись умов добровільності і конфіденційності цих відносин, матеріально і морально заохочує осіб, які надають допомогу в запобіганні, виявленні, припиненні і розслідуванні кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Державного бюро розслідувань¹⁾; методологічні («розробляє і затверджує методику розслідування окремих видів кримінальних правопорушень»²⁾; щодо захисту майнових публічних інтересів («вживає заходів щодо відшкодування завданих державі збитків і шкоди, забезпечує можливість для конфіскації коштів та іншого майна, одержаного внаслідок вчинення кримінальних правопорушень, у порядку, визначеному законодавством; вживає заходів щодо виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості у порядку та в межах компетенції, визначених законодавством; вживає заходів для повернення в Україну з-за кордону коштів та іншого майна, одержаних внаслідок вчинення кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Державного бюро розслідувань»³⁾; у сфері взаємодії («здійснює виконання запитів про надання правової допомоги, які надійшли від компетентних органів іноземних держав; здійснює співробітництво з поліцейськими та іншими відповідними органами іноземних держав відповідно до законів та міжнародних договорів України»⁴⁾).

Можна погодитися з думкою Я. М. Лісойвана про можливість умовного поділу повноважень на три основні групи на основі конкретизації завдань, які стоять перед цим правоохоронним органом в державі: «1) повноваження, які характеризують ДБР як орган досудового розслідування. Таких повноважень більшість і вони окреслюють права та обов'язки працівників ДБР у процесі запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів; 2) окремі повноваження, які стосуються участі ДБР України в державній політиці у сфері протидії злочинності та міжнародному співробітництві стосовно правоохоронних питань. Ці повноваження мають на меті профілактичну та превентивну спрямованість; 3) повноваження, пов'язані з роботою із персоналом даного правоохоронного органу, у тому числі його інформаційно-аналітичним, кадровим та матеріально-технічним забезпеченням» [4, с. 583]. Доцільно зауважити, що перераховані повноваження реалізуються як центральним апаратом ДБР, так і його територіальними управліннями. Фактором, що визначає

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

межі застосування повноважень, є компетенція цих суб'єктів, зокрема щодо території, на які поширюється їхня діяльність.

Змістом повноважень є права й обов'язки осіб, що їх реалізують. Права в загальноюридичному розумінні являють собою «визначену правовими нормами міру можливої поведінки, тоді як обов'язок тлумачиться, як те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства, або виходячи з власного сумління; певний обсяг роботи, сукупність справ, межі відповідальності і т. ін., що визначаються відповідним званням, посадою, родинним станом тощо» [5, с. 548]. Обов'язки – «це нормативно закріплені дії, що покладаються на органи виконавчої влади, посадових і службових осіб цих органів, та які є безумовними до виконання» [3, с. 549].

Фактично реалізація повноважень відбувається через права та обов'язки керівництва та службових осіб територіальних управлінь. Слід наголосити на слушності зауваження К. С. Токаревої про те, що закріплені в адміністративно-правовому статусі права й обов'язки співробітників правоохоронних органів повинні відповідати принципу балансу публічних і приватних інтересів [6, с. 82]. Р. Ю. Курепін зауважує, що повноваження керівника територіального управління ДБР відображають його місце та значення в різноманітних відносинах, які виникають у діяльності територіальних управлінь. За відношенням до служби автор їх поділяє на: «а) загальні, що властиві йому як працівникові ДБР на рівні з іншими службовцями; та б) спеціальні, обумовлені особливим правовим статусом, пов'язаним із специфікою займаної посади» [7, с. 240].

Конкретні права та обов'язки щодо здійснення слідчих та оперативно-розшукових дій визначені нормами Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Окрім цього, Закон України «Про Державну службу» у ст. 7 визначає загальні права та обов'язки державних службовців. Зокрема, вони мають право на: 1) повагу до своєї особистості, честі та гідності, справедливе і шанобливе ставлення з боку керівників, колег та інших осіб; 2) чітке визначення посадових обов'язків; 3) належні для роботи умови служби та їх матеріально-технічне забезпечення; 4) оплату праці залежно від займаної посади, результатів службової діяльності, стажу державної служби, рангу та умов контракту про проходження державної служби (у разі укладення); 5) відпустки, соціальне та пенсійне забезпечення відповідно до закону; 6) професійне навчання, зокрема за державні кошти, відповідно до потреб державного органу; 7) просування по службі з урахуванням професійної компетентності та сумлінного виконання своїх посадових обов'язків; 8) участь у професійних спілках з метою захисту своїх

прав та інтересів; 9) участь у діяльності об'єднань громадян, крім політичних партій у випадках, передбачених цим Законом; 10) оскарження в установленому законом порядку рішень про накладення дисциплінарного стягнення, звільнення з посади державної служби, а також висновку, що містить негативну оцінку за результатами оцінювання його службової діяльності; 11) захист від незаконного переслідування з боку державних органів та їх посадових осіб у разі повідомлення про факти порушення вимог цього Закону; 12) отримання від державних органів, підприємств, установ та організацій, органів місцевого самоврядування необхідної інформації з питань, що належать до його повноважень, у випадках, встановлених законом; 13) безперешкодне ознайомлення з документами про проходження ним державної служби, у тому числі висновками щодо результатів оцінювання його службової діяльності; 14) проведення службового розслідування за його вимогою з метою зняття безпідставних, на його думку, звинувачень або підозри¹. Перелічені права спрямовані на захист законних інтересів працівників ДБР щодо справедливої оцінки служби, кар'єрного та професійного зростання, відсутності перешкод щодо професійної діяльності.

Положення про проходження служби особами рядового та начальницького складу ДБР встановлює, що «особи рядового та начальницького складу зобов'язані: чесно і сумлінно додержуватися присяги, Конституції та законів України; добросовісно і в повному обсязі виконувати покладені на них згідно із займаною посадою службові обов'язки, накази безпосередніх та прямих керівників (начальників); додержуватися правил професійної етики; додержуватися вимог антикорупційного законодавства; берегти та підтримувати в належному стані передані їм у користування майно, озброєння і техніку; постійно підвищувати рівень професійних знань, удосконалювати свою майстерність; виявляти повагу до колег по службі, дотримуватися правил внутрішнього розпорядку, носіння встановленої форми одягу; не рідше одного разу на рік проходити психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа, комплексний медичний огляд, а у разі потреби – цільовий медичний огляд; сприяти підтриманню порядку і дисципліни; звертатись із службових питань до свого безпосереднього керівника (начальника) і з його дозволу – до прямого керівника (начальника), з особистих питань – до свого керівника (начальника) відповідно до повноважень; доповідати своїм безпосереднім керівникам (начальникам) про події та обставини, що стосуються

¹ Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 10.05.2024).

виконання службових обов'язків, а також про зроблені їм іншими керівниками (начальниками) зауваження; додержуватися вимог безпеки, вживати заходів до запобігання захворюванню, травматизму, повсякденно підвищувати рівень фізичної підготовки, утримуватися від шкідливих для здоров'я звичок; своєчасно подавати відомості про себе, що мають значення для проходження служби у Державному бюро розслідувань (зміна місця проживання, здобуття освіти, притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності); повідомляти безпосередньому керівникові (начальникові) про місце свого перебування під час відпустки та у разі відсутності на службі з інших поважних причин (перебування на лікарняному тощо); з гідністю і честю поводитися в позаслужбовий час»¹. Все вищеперераховане фактично розкриває обов'язки, передбачені ст. 8 Закону України «Про державну службу», крізь призму специфіки служби в ДБР. Вони мають організаційний характер, пов'язані з виконанням таких вимог, як законність, субординація, етика спілкування та поведіння, безпека та ін.

Також працівник ДБР має «дотримуватися встановлених Правилами принципів етичної поведінки, а також загально визначених норм моралі, дбати про власну репутацію, поважати честь і гідність інших службових і посадових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства, утримуватися від дій, заяв чи вчинків, що компрометують його самого, колег, інших осіб, з якими взаємодіє працівник ДБР, а також компрометують ДБР та державу. Дотримуватися обов'язку діяти лише на підставі та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, діяти об'єктивно, компетентно та неупереджено, постійно підвищуючи свій професійний рівень, не допускати превалювання приватного інтересу над публічним, здійснювати свою діяльність прозоро (в межах вимог чинного законодавства щодо державної та службової таємниці) тощо»².

Висновки

На основі викладеного можемо зробити висновок про те, що повноваження є законодавчо встановленим обсягом прав та обов'язків,

¹ Про затвердження Положення про проходження служби особами рядового та начальницького складу Державного бюро розслідувань : постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 743 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-2020-p> (дата звернення: 10.05.2024).

² Про введення в дію Правил професійної етики працівників Державного бюро розслідувань : наказ Держ. бюро розслідувань від 16.01.2021 № 30 // Державне бюро розслідувань : офіц. сайт. URL: <https://dbr.gov.ua/assets/files/kodeks-etiki/doc015.PDF> (дата звернення: 10.05.2024).

який дозволяє повною мірою та максимально ефективно реалізувати завдання й функції територіальних управлінь ДБР. Зазначені повноваження доцільно розподілити:

– за суб'єктом, якому повноваження належать: керівник, слідчі, працівники оперативних підрозділів, працівники допоміжних підрозділів (наприклад, кадрових, фінансово-економічних та ін.);

– за спрямованістю: щодо безпосередньої реалізації завдань ДБР (нормотворчі, кадрово-організаційні, інформційно-аналітичні, досудового розслідування та оперативно-розшукової діяльності, методологічні, захист майнових публічних інтересів, у сфері взаємодії); пов'язані з організацією ефективного виконання вищезазначених повноважень (бережливого ставлення до майна, етичної поведінки тощо).

Список бібліографічних посилань: 1. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / уклад.: В. А. Бабка, М. М. Шумило ; за ред. А. М. Киридон. Київ : Держ. наук. установа «Енциклопед. вид-во», 2017. 152 с. 2. Шоптенко С. С. Повноваження правоохоронних органів у провадженнях у справах про адміністративні правопорушення. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 96–100. 3. Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ : Атіка, 2009. 608 с. 4. Лісойван Я. М. Зміст та особливості компетенції Державного бюро розслідувань України в сфері діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 12 (18). С. 576–587. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-12\(18\)-576-587](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-12(18)-576-587). 5. Словник української мови : в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. ; Акад. наук УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1974. Т. 5 : Н–О. 840 с. 6. Токарева К. С. Адміністративно-правовий статус правоохоронних органів: поняття і структура. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 80–84. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2023.17>. 7. Курепін Р. Ю. Компетенція та повноваження керівника територіального управління Державного бюро розслідування. *Європейські перспективи*. 2023. № 1. С. 236–241. DOI: <https://doi.org/10.32782/EP.2023.1.36>.

Надійшла до редколегії 12.05.2024

Прийнята до опублікування 17.06.2024



Bohdanov R. I. Characteristics of the State Bureau of Investigation's territorial departments' powers

The article focuses on the fact that the creation of the State Bureau of Investigation of Ukraine was an important step towards ensuring the high-quality and efficient functioning of the entire law enforcement sector of our country, as well as the establishment of the rule of law and legality. It is argued that in the current context, the State Bureau of Investigation is

beginning to play an increasingly important role in ensuring the proper functioning of all other state institutions. It is emphasised that the work of the State Bureau of Investigation directly depends on the quality and effectiveness of the powers of its territorial offices.

Based on the analysis of scientific views of scholars, it is noted that powers are a legally established scope of the rights and obligations which allows to implement the tasks and functions of the territorial offices of the State Bureau of Investigation to the fullest extent and with maximum efficiency. It is stated that these powers are exercised both by the central office of the State Bureau of Investigation and by the territorial departments; the factor determining the scope of application of the powers is the competence of these entities, including the territories covered by their activities. It is determined that the powers are aimed at protecting the legitimate interests of SBI employees in a fair assessment of their service, career and professional growth, and the absence of obstacles to their professional activities.

It is argued that the powers of the territorial offices of the State Bureau of Investigation should be divided into two large groups: a) according to the subject to whom the powers belong such as: the head, investigators, employees of operational units, employees of auxiliary units (e.g., personnel, financial and economic); b) according to the orientation 1) on the direct implementation of the SBI's tasks (rule-making, personnel and organisational, information and analytical, pre-trial investigation and operational search activities, methodological, protection of public property interests, in the field of cooperation); 2) related to the organisation of effective performance of the above powers (careful treatment of property, ethical behaviour, etc.)

Key words: powers, legal status, territorial departments, State Bureau of Investigation.




УДК 342.95

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.09>

Катерина Олександрівна Чишко,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення
правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів;

 <https://orcid.org/0000-0001-8810-7950>,
e-mail: ekaterinachishko@gmail.com

КОРЕЛЯЦІЯ ТЕРМІНІВ «ГРОМАДСЬКИЙ ПОРЯДОК» І «ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК», «ГРОМАДСЬКА БЕЗПЕКА» ТА «ПУБЛІЧНА БЕЗПЕКА»

Запропоновано авторський підхід щодо розуміння термінів «громадський порядок» і «публічний порядок», «громадська безпека» та «публічна безпека», а також визначення їх співвідношення за змістовим обсягом, яке не вносить дисбаланс у чинне законодавство, а за умови використання такого підходу: стає можливим подальше узгодження норм міжнародних і національних правових актів; нівелюється дискусія щодо завдань поліції, адже, забезпечуючи публічний порядок і безпеку, вона здійснює набагато ширшу діяльність із виявлення, попередження та припинення адміністративних правопорушень, що є одним із напрямів роботи поліцейських згідно зі ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію», а також доведено, що вказані терміни можуть співіснувати за умови обрання правильного підходу щодо їх розуміння.

Ключові слова: національна безпека, державна безпека, воєнна безпека, публічна безпека, громадська безпека, публічний порядок, сектор безпеки та оборони, адміністративні правопорушення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Напевно, не складно пояснити розвиток тенденції примату практики над теорією в сучасній юриспруденції, де все частіше увага приділяється саме прикладним аспектам права, зокрема таким процесам, як правоутворення та правозастосування. Першим аргументом може бути, наприклад, те, що норми права є відносно стабільними, на відміну від умов їх застосування, котрі щоразу доповнюються новими обставинами. Ще до аргументів надання пріоритету практичним, а не теоретичним правовим питанням можна віднести особливі умови в країні, адже зараз набагато важливіше усунути прогалини в законодавстві та будувати дієві правові механізми державної діяльності, ніж з'ясувати значення законодавчих термінів і зміст правових систем. І останній аргумент – це відносна типовість учень через ідентичні предмети дослідження.

Водночас слід нагадати, що ані правоутворення, ані правозастосування неможливі без розуміння сутності юридичних процесів, норм і термінології. Наслідки такої необачності або самовпевненості правників можуть бути різноманітними, проте всі вони неминуче призведуть до помилок, які вкрай складно, а часто й неможливо виправити. А тим часом у теоретичній площині тривають дискусії щодо тих або інших питань, одне з яких ми спробуємо вирішити в межах цього дослідження. Так, у сучасній правосвідомості начебто утвердилася думка про рівнозначність понять «публічний порядок» і «громадський порядок», «публічна безпека» та «громадська безпека» [1], проте цей процес був абсолютно природним, а тому фактично не мав наукового обґрунтування.

Стан дослідження проблеми

Систематично вченими в галузі юриспруденції здійснюються спроби надання наукових роз'яснень щодо співвідношення термінів «громадський порядок» і «публічний порядок», «громадська безпека» та «публічна безпека», а також визначення їх змісту, причому як загальних юридичних термінів (Р. В. Герасимчук [2], С. А. Комісаров [3; 4], О. О. Панова [5]), так і в окремих галузях права: міжнародного приватного (О. В. Бігняк [6], В. І. Кисіль [7], М. Е. Латинський, В. І. Нагнибіда [8]) та поліцейського (О. В. Батраченко [9], І. В. Зозуля та О. І. Довгань [10], О. М. Дубенко [11], О. І. Ульянов [12], В. Г. Фатхутдінов [13]).

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні співвідношення термінів «громадський порядок» і «публічний порядок», «громадська безпека» та «публічна безпека» на підставі аналізу застосування вказаних категорій у чинному законодавстві. Поставлена мета дослідження зумовлює необхідність вирішення таких *завдань*: 1) окреслити актуальні наукові розробки щодо співвідношення зазначених термінів і здійснення їх критичного аналізу; 2) визначити сфери вживання окреслених категорій; 3) розмежувати ці категорії на підставі особливостей їх змістового обсягу та використання в законодавстві; 4) побудувати систему національної безпеки держави з урахуванням категорій «громадський порядок» і «публічний порядок», «громадська безпека» та «публічна безпека».

Наукова новизна дослідження

Новизна полягає у спробі вирішення дискусійного питання щодо визначення співвідношення термінів «громадський порядок» і «публічний порядок», «громадська безпека» та «публічна безпека» на основі використання нетипових методів наукового пізнання для подібних операцій.

Виклад основного матеріалу

Відсутність фундаментальних наукових позицій щодо співвідношення категорій «громадський порядок» і «публічний порядок», «громадська безпека» та «публічна безпека» призвела до виникнення численної кількості поглядів щодо їх співвідношення, підґрунтям яких стало ухвалення у 2015 р. Закону України «Про Національну поліцію»¹, де вперше були вказані терміни, що вживались у межах одного нормативно-правового акту (ч. 1 ст. 1, п. 1 ч. 1 ст. 2, ч. 2 ст. 9, п. 1 ч. 1 ст. 16, ч. 2 ст. 18, пункти 4, 10, 27 ч. 1 ст. 23, п. 6 ч. 1 ст. 26, ч. 2 ст. 30, ст. 36, ч. 3 ст. 39, ч. 1 ст. 45, підп. «в» п. 2, підп. «б» п. 3, підп. «б» п. 7, підп. «а» п. 9, підп. «є» п. 10 ч. 3 ст. 45, ч. 3 ст. 86). Напевно, вже традиційно для української теорії права (адже будь-яке спірне питання переважно відображається у трьох діаметрально протилежних поглядах), вказаний диспут призвів до виникнення трьох основних позицій щодо співвідношення термінів «громадський порядок» і «публічний порядок», «громадська безпека» та «публічна безпека».

Сутність першої позиції зводиться до ототожнення цих термінів або визнання їх однорідності. Слід зауважити, що свого часу нами було зроблено висновок про ототожнення законодавцем цих термінів, але він ґрунтувався на процедурах створення Закону України «Про національну поліцію», зокрема перекладі англійських словосполучень «*public order*» (громадський порядок) і «*public security*» (громадська безпека) [1; 14, с. 45–46]. Водночас О. М. Дубенко в одному зі своїх актуальних досліджень доходить висновку, що «громадська (публічна) безпека та порядок є складником національної безпеки держави» [11, с. 142], одночасно наголошуючи на відсутності легальних дефініцій і проблем щодо визначення їх сутності. Це при тому, що у 2018 р. було ухвалено Закон України «Про національну безпеку»², де в п. 3 ч. 1 ст. 1 закріплено поняття «громадська безпека і порядок».

С. А. Комісаров, наприклад, не розмежує громадський і публічний порядок, що чітко простежується в його наукових працях, де зміст публічного порядку розкривається на базі положень про юридичну природу явища громадського порядку через «систему суспільних відносин, що забезпечують: нормальні умови життєдіяльності

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 02.04.2024).

² Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 02.04.2024).

людини; реалізацію права власності; належну діяльність юридичних осіб, їх посадових осіб та громадських формувань» [4, с. 119], а також дефініцію публічного порядку як «врегульовану правовими та іншими соціальними нормами систему суспільних відносин, що забезпечує захист прав і свобод громадян, їхнього життя і здоров'я, повагу до честі та людської гідності, дотримання норм суспільної моралі» [3, с. 76]. Подане тлумачення певним чином корелюється з широким підходом щодо визначення громадського порядку як «певної системи суспільних відносин, що забезпечує можливість реалізації прав і свобод людини, а також виконання обов'язків, яка регулюється нормами права з дотриманням норм моралі та звичаєвого права, створюючи дисципліну в суспільстві шляхом забезпечення державними заходами» [14, с. 35]. Окрім того, воно містить низку оціночних категорій, як-от: нормальні умови життєдіяльності та належна діяльність, які негативно впливають на чіткість загальних висновків.

Схоже визначення публічного порядку надає Р. В. Герасимчук: «Це врегульовані нормами чинного адміністративного законодавства суспільні правовідносини, які виникають щодо створення такого суспільного ладу, за якого законні права, інтереси та свободи людини і громадянина не можуть бути порушені іншими особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, які мають дотримуватися загальноприйнятих норм» [2, с. 118–119]. Крім того, що його зміст тяжіє до трактування громадського порядку, слід наголосити, що до сьогодні жодній з країн не вдалося створити суспільний лад, де панує абсолютна безпека, не фіксуються порушення прав і свобод громадян. Тому навряд чи таку дефініцію можна визнати функціональною.

Представники другої позиції (О. О. Панова [5, с. 43], О. І. Ульянов [12, с. 195]) визнають однорідність і зв'язок понять «громадський порядок» і «публічний порядок», «громадська безпека» та «публічна безпека» без будь-якого чіткого розмежування.

І нарешті, прихильники третьої позиції розмежовують досліджувані терміносполуки, посилаючись на відмінність їхнього змісту. Зокрема, О. В. Батраченко визначає публічну безпеку як «стан захищеності життєво важливих для держави, суспільства та кожної окремої особи інтересів, прав, свобод людини та громадянина, який є пріоритетним завданням діяльності кожного державного органу, органу місцевого самоврядування та їх посадових осіб, а публічний порядок – стан упорядкованості публічних правовідносин та всієї публічно-правової системи, за якого кожна особа, державний орган, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи добровільно дотримуються правових та морально-етичних норм, культурних та інших соціальних правил, виконують відповідні приписи з метою досягнення

публічної безпеки та загального добробуту» [9, с. 5]. Водночас поряд із лояльними підходами відмежування існують і більш категоричні точки зору. Наприклад, І. В. Зозуля та О. І. Довгань, поділяючи громадський і публічний порядок як несумісні категорії, критикують підхід законодавця щодо використання категорії «публічна безпека» в Законі України «Про Національну поліцію» [10, с. 89]. Схожа ідея простежується і в науковій праці В. Г. Фатхутдінова, який вказує на те, що, «незважаючи на важливість реформи правоохоронних органів в цілому і поліції зокрема, термін “публічна безпека” не став частотним ані у назвах, ані у текстах нормативно-правових актів. Вживання терміна “публічна безпека” взагалі обмежене лише науковою сферою і не має свого аналога і вживаності в законодавчому обігу, оскільки функціонування його у чинних нормативно-правових актах України не зафіксовано» [13].

Як вбачається з наведеного вище, поле дискусії доволі широке, а її зміст буде переважно на методі термінологічного аналізу, який є провідним у визначенні співвідношення цих терміносполук. Тож ми пропонуємо інший шлях вирішення цього дискусійного питання, який зумовлений такими чинниками: по-перше, не має сенсу повторно здійснювати детальний аналіз етимологічного змісту прикметників «громадський» та «публічний», який проводиться майже в кожній науковій праці, присвяченій подібній тематиці; по-друге, він буде будуватися з урахуванням наших попередніх висновків і положень, зокрема щодо категорій «громадський порядок» і «громадська безпека», а також феномена термінологічної сполуки «публічність» [1], тобто буде їх логічним продовженням; по-третє, використовуючи метод абстрагування, ми не будемо розглядати окремо громадський порядок і публічний порядок, а також громадську безпеку та публічну безпеку, оскільки цей поділ є несуттєвим у розрізі цього дослідження, навпаки – лише обтяжує його зайвими термінами, відволікаючи від суті. Тому основну увагу буде приділено категоріям «громадський порядок» і «публічний порядок», а надалі застосовано метод аналогії.

Насамперед слід зауважити, що публічний порядок є міжнародною категорією [6; 7; 8], яка застосовується в численній кількості нормативних актів зарубіжних країн і пов'язується з правопорушеннями, злочинністю, правопорядком, правомірною поведінкою громадян тощо. Причому впровадження цього терміна в національне законодавство відбулось не у 2015 р. з ухваленням Закону України «Про Національну поліцію»¹, як вважає переважна більшість учених, а значно

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 02.04.2024).

раніше. Так, у 2010 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України»¹ були внесені зміни в ч. 1 ст. 228 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та окреслені межі змісту публічного порядку в такому контексті: «Правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним»². Зауважимо, що такий підхід законодавця цілком корелюється з глобальним характером прикметника «публічний», що охоплює всю публіку (народ) [15, с. 1187], тоді як громадський належить до певної групи людей, об'єднаних за однією чи декількома ознаками [15, с. 262].

Водночас очевидна відмінність меж публічного порядку в цивільному законодавстві та змісту дефініції громадського порядку і безпеки, закріпленої в п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну безпеку», поданого таким чином: «Захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз»³. Причому, як не парадоксально, наведена дефініція свідчить про те, що громадський порядок і безпека є більш загальною категорією, аніж загальнозживаний у світі термін «публічний порядок», що апріорі вбачається неможливим.

Оскільки раніше ми говорили про лінгвістичний аспект терміна «*public order*», слід наголосити на неможливості вживання іншої категорії для позначення легальної дисципліни всередині суспільства. Громадський порядок дослівно перекладається як *common order* і має релігійний, а не юридичний підтекст. Також доцільно нагадати концепцію щодо змісту громадського порядку та громадської безпеки,

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України : Закон України від 02.12.2010 № 2756-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2756-17> (дата звернення: 02.04.2024).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 02.04.2024).

³ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 02.04.2024).

розроблену в нашому монографічному дослідженні [14, с. 35, 37, 42–43], яка полягає в дуалістичному підході щодо визначення змісту цих понять: у широкому та вузькому розуміннях. З метою уникнення дублювання вже опублікованих висновків і положень, зазначимо, що в роботі була обґрунтована теза про те, що саме у вузькому розумінні поняття «громадський порядок» і «громадська безпека» вживаються в Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП)¹.

Фактично перед сучасною наукою адміністративного права постає питання не про заміну та/або уніфікацію цих термінів, а їх узгодження між собою, зокрема шляхом окреслення їх співвідношення. За таких умов пропонуємо зосередитися не на загальному змісті цих категорій і їхніх характерних рисах, а саме на відмінності прикметників «публічний» і «громадський», яка полягає в умовному обсягу поширення поняття «громадський». У першому випадку він (публічний порядок) поширюється на невизначене коло осіб і буквально не знає меж, а громадський порядок обмежується певним колом осіб за певними ознаками чи інтересами. При цьому слід ураховувати, що терміни «публічний порядок» і «публічна безпека» є доволі широкими поняттями, які містять не лише адміністративні правопорушення (гл. 14 КУпАП) та охорону громадського порядку під час проведення футбольних матчів², а й такий стан (порядок), за умови якого суспільство здатне до прогресу та позитивного розвитку із мінімумом побовань, що їхні права будуть порушені третіми особами чи внаслідок настання особливих умов. Натомість громадський порядок і громадська безпека стосуються насамперед громадян чи окремих їхніх груп у державі, це по суті утвердження того правопорядку в країні, який необхідний для забезпечення таких умов життя громадян, за яких вони відчувають внутрішню гармонію, мають стабільний психоемоційний стан і відчувають себе в безпеці (адже майже будь-яке правопорушення, передбачене гл. 14 КУпАП, по суті є тригером).

У контексті зазначеного вище також доцільно визначити співвідношення термінів, що використовуються в національному законодавстві, і тих категорій, які вживаються в гл. 14 КУпАП, ЦК України, законах України «Про Національну поліцію», «Про Національну

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 02.04.2024).

² Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів : Закон України від 08.07.2011 № 3673-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3673-17> (дата звернення: 02.04.2024).

безпеку України», «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів». Найбільш раціонально, на наш погляд, це зробити у вигляді рисунка, який наведений нижче.

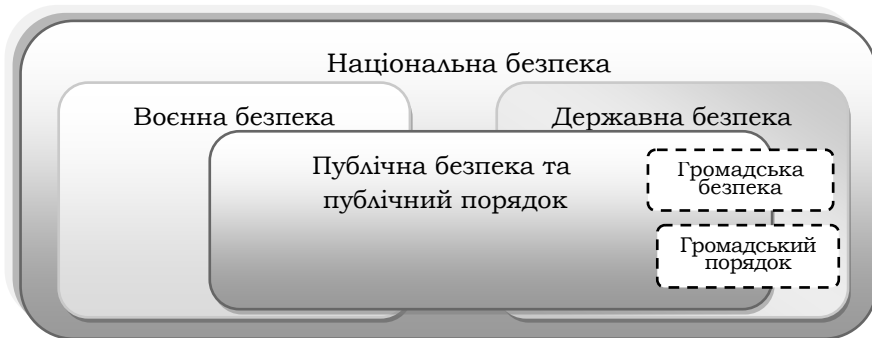


Рис. 1. Співвідношення термінів «громадський порядок» і «публічний порядок», «громадська безпека» та «публічна безпека»

Висновки

Запропонований нами підхід щодо розуміння термінів не вносить дисбалансу в чинне законодавство, причому за умови використання такого підходу стає можливим подальше узгодження норм і підходів міжнародного та національного законодавства. Крім того, за умови його використання нівелюється дискусія щодо завдань поліції, адже, забезпечуючи публічний порядок і безпеку, вона здійснює набагато ширшу діяльність за виявлення попередження та припинення адміністративних правопорушень, яке є одним із напрямів роботи поліцейських згідно зі ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію».

Як бачимо, ці терміни можуть співіснувати за умови обрання правильного підходу щодо їх розуміння, без будь-якого радикалізму. Водночас застосування такого підходу потребує внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України», а саме у п. 3 ч. 1 ст. 1, оскільки наведена в цьому пункті дефініція за своїм змістом тяжіє до категорії публічної, а не громадської безпеки та порядку.

У зв'язку з викладеною позицією перспективним напрямом наукових досліджень вважаємо продовження аналізу норм законодавства у сфері національної безпеки з метою їх узгодження із запропонованою концепцією.

Список бібліографічних посилань: 1. Чишко К. О. Публічність як термінологічна складова категорій науки адміністративного права: змістова характеристика // Публічне адміністрування в умовах змін та

перетворень: проблеми організації та правового забезпечення : зб. наук. пр. за матеріалами IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9–10 квіт. 2020 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2020. С. 54–56. **2.** Герасимчук Р. В. Поняття публічного порядку як об'єкта адміністративно-правового регулювання. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 3 (98). С. 115–120. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.3.10>. **3.** Комісаров С. А. Поняття та зміст публічного порядку як суспільного явища. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 2, т. 2. С. 72–77. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.2-2.13>. **4.** Комісаров С. А. Структура та основні елементи дефініції «публічний порядок». *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 116–120. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.9.19>. **5.** Панова О. О. Забезпечення публічної безпеки в Україні: адміністративно-правовий аспект : монографія. Харків : Панов, 2018. 510 с. **6.** Бігняк О. В. Застереження про публічний порядок в міжнародному приватному праві України та ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 438–442. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/103>. **7.** Кисіль В. І. Питання публічного порядку і законодавче регулювання в міжнародному приватному праві. *Наукові записки НаУКМА*. 2001. Т. 19: Спецвип., ч. 1. С. 212–220. **8.** Латинський М. Е., Нагнибіда В. І. Публічний порядок в міжнародному приватному праві України та праві ЄС: доктринальні засади та практика застосування : монографія. Київ : Наук.-дослід. ін-т приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2022. 175 с. **9.** Батраченко О. В. Адміністративно-правові засади діяльності Національної поліції України щодо забезпечення публічної безпеки і порядку : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2017. 20 с. **10.** Зозуля І. В., Довгань О. І. Закон України «Про Національну поліцію»: публічна чи громадська безпека? *Форум права*. 2015. № 5. С. 85–92. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_5_16.pdf (дата звернення: 02.04.2024). **11.** Дубенко О. М. Публічна безпека та порядок як комплексне явище в поліцейській діяльності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 1. С. 138–142. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2023.1.24>. **12.** Ульянов О. І. Щодо співвідношення категорій «публічна безпека і порядок» та «громадська безпека і порядок» у Законі України «Про Національну поліцію» // Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 25 берез. 2016 р.) / МВС України, Одес. держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2016. С. 194–195. **13.** Фатхутдінов В. Г. Частотність операціоналізації та контекстуальність використання терміна «публічна безпека» в Законі України «Про Національну поліцію України» // GOAL. Глобальна організація союзницького лідерства : сайт. 2015. URL: <https://goal-int.org/chastotnist-operacionalizacii-ta-kontekstualnist-vikoristannya-terminu-publichna-bezpeka-v-zakoni-ukraini-pro-nacionalnu-policiyu-ukraini/> (дата звернення: 11.02.2024). **14.** Чишко К. О. Адміністративно-

правова кваліфікація правопорушень у сфері забезпечення громадського порядку та громадської безпеки : монографія. Харків : Панов, 2017. 232 с.
15. Великий таумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

Надійшла до редколегії 08.04.2024

Прийнята до опублікування 15.05.2024



Chyshko K. O. Correlation of the terms “social order” and “public order”, “social security” and “public safety”

It has been stated that the science of administrative law is faced with the issue of not replacing and/or unifying the terms “social order”, “public order”, “social security”, “public safety”, but rather with their coordination with each other, and as a result, it is proposed to focus on the difference between the adjectives “public” and “social”, which lies in the conditional scope of the concept “social”.

Public order applies to an indefinite number of persons and literally knows no boundaries, while social order is limited to a certain number of persons on the basis of certain characteristics or “interests”. It should be borne in mind that the terms “public order” and “public safety” are very broad concepts that include not only administrative offences and public order protection, but also a state (order) in which society is capable of progress and positive development with a minimum of fear that rights will be violated by third parties or due to the occurrence of special conditions.

Instead, social order and social security relate primarily to citizens or their individual groups in the state, it is essentially the establishment of the law and order in the country that is necessary to ensure such living conditions for citizens in which they feel inner harmony, have a stable psycho-emotional state and feel safe.

In conclusion, it has been noted that the proposed approach to understanding the analysed terms does not introduce an imbalance in the current legislation, and if this approach is used, it becomes possible to further harmonise the norms and approaches of international and national legislation. Moreover, if used, it levels the debate on the tasks of the police, since, while ensuring public order and security, it carries out much broader activities to detect, prevent and suppress administrative offences, which is one of the areas of police work under Article 23 of the Law of Ukraine “On the National Police”. Therefore, the terms under study can coexist, provided that the correct approach to their understanding is chosen, without any radicalism, but it is still advisable to clarify the provisions of the Law of Ukraine “On National Security”.

Key words: national security, state security, military security, public safety, social security, public order, social order, security and defence sector, administrative offences.




**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.2+343.3/.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.10>

Альона Сергіївна Кобзіна,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірантка);

 <https://orcid.org/0009-0001-0340-4532>,

e-mail: kobzinaadvokat@gmail.com

**ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ
ЗАОХОЧУВАЛЬНИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ
ЗА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ ТА ШЛЯХИ
ВДОСКОНАЛЕННЯ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ**

Розглянуто заохочувальні санкції в контексті їх застосування при вчиненні особою кримінальних проступків. Зроблено акцент саме на санкціях Особливої частини Кримінального кодексу України, що є заохочувальними та можуть застосовуватися за вчинення кримінальних проступків, а також проаналізовано їх нормативне визначення та наявні проблеми застосування. Надано обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення нормативної визначеності заохочувальних кримінально-правових санкцій Особливої частини Кримінального кодексу України.

Ключові слова: заохочувальна кримінально-правова санкція, кримінальні проступки, кримінальна відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Під час дослідження заохочувальних санкцій, які можуть бути застосовані за вчинення кримінальних проступків, було з'ясовано, що такі санкції містяться як у Загальній, так і в Особливій частинах Кримінального кодексу України (далі – КК України). Однак, ураховуючи значну наукову розробленість питання заохочувальних санкцій у Загальній частині КК України, не достатньо дослідженими залишаються саме заохочувальні кримінально-правові санкції, які містяться в Особливій частині КК України та можуть застосовуватися за вчинення кримінальних проступків. У зв'язку із цим актуальним є дослідження нормативного визначення заохочувальних санкцій за вчинення кримінальних проступків, які містяться в Особливій частині КК України, проблем їх побудови та можливих шляхів удосконалення.

Стан дослідження проблеми

Кримінально-правові санкції, їх види та місце в нормі права неодноразово були предметом розгляду науковців. Свої дослідження із цього питання проводили Є. Вечерова, О. Книженко, Ю. Коцан-Олинець, Н. Орловська, О. Сопронюк, Ю. Філей, П. Хряпінський, В. Шпіляревич, А. Яценко та ін.

Крім того, у науковій спільноті неодноразово досліджувалися види санкцій у контексті їх поділу на примусові та заохочувальні [1, с. 328], хоча слід зауважити, що не всі дослідники погоджуються з позицією щодо поділу кримінально-правових санкцій на такі види, заперечуючи наявність заохочувальних санкцій [2, с. 234].

Питанням дослідження заохочувальної санкції як різновиду кримінально-правової санкції безпосередньо займалися такі вчені, як Є. Вечерова [3, с. 64], Н. Орловська [4, с. 40], Ю. Коцан-Олинець [5, с. 129]. Також варто згадати П. Хряпінського, який визначав заохочувальну санкцію як наслідок реалізації суб'єктом конкретної заохочувальної норми, оскільки, як вказував науковець, кримінальне право виконує, зокрема, функцію заохочення [6, с. 90].

Однак, незважаючи на наявні наукові праці, питання нормативного визначення заохочувальних санкцій залишається відкритим. Тим паче, що досі ніхто з науковців не досліджував проблематику заохочувальних санкцій за вчинення кримінальних проступків.

Мета і завдання дослідження

З урахуванням наведеного *метою* статті є аналіз нормативного визначення заохочувальних кримінально-правових санкцій, які містяться в Особливій частині КК України та можуть бути застосовані за вчинення кримінальних проступків.

Завданням дослідження є з'ясування недоліків нормативного визначення таких санкцій та норм у цілому, що впливає на ефективність їх застосування, а також надання пропозицій щодо їх удосконалення.

Наукова новизна дослідження

Надано пропозиції щодо вдосконалення нормативного визначення заохочувальних санкцій, що містяться в Особливій частині КК України і можуть застосовуватися за вчинення кримінальних проступків.

Виклад основного матеріалу

Заохочувальні санкції, поряд із примусовими, займають свою особливу нішу в системі кримінально-правових санкцій. Важливо зауважити, що заохочувальні санкції, на відміну від примусових некаральних, містяться не лише в Загальній частині, а також і в Особливій частині КК України.

Розглядаючи заохочувальні санкції, які містяться в Особливій частині КК України в контексті їх застосування за вчинення кримінальних

проступків, зазначимо, що чинний кримінальний закон передбачає чотири норми, в яких наявні зазначені санкції. Розглянемо детальніше структуру кожної з таких норм.

Для початку проаналізуємо заохочувальну норму, передбачену ст. 175 КК України. Гіпотеза такої норми міститься в ч. 1 ст. 175 КК України (оскільки лише ця частина зазначеної статті є кримінальним проступком) та передбачає безпідставну невиклату заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої встановленої законом виплати більш як за один місяць керівником підприємства, установи, організації чи суб'єктом підприємницької діяльності. Диспозицією цієї заохочувальної норми є здійснення зазначеної в гіпотезі виплати до моменту притягнення особи до кримінальної відповідальності. Заохочувальна санкція ст. 175 КК України, як і диспозиція, міститься в ч. 3 такої норми та передбачає неминучість індивідуалізації звільнення від кримінальної відповідальності. Застосування такої санкції, за слушним зауваженням О. Олейнічук, є доволі поширеним у практичній діяльності, оскільки кількість постанов суду щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі ч. 3 ст. 175 КК України значно перевищує кількість обвинувальних вироків у цій категорії справ [7, с. 65]. Проаналізувавши нормативне визначення такої заохочувальної норми, не можна не звернути уваги на недоліки визначення, що в деяких випадках унеможливує застосування заохочувальної санкції.

Принагідно зауважимо, що одним із недоліків зазначеної норми дослідники називають формулювання, відповідно до якого кримінальна відповідальність передбачена виключно за порушення прав громадян. Водночас, на переконання науковців, поза увагою залишаються протиправні діяння щодо невиклати обов'язкових платежів іноземцям та особам без громадянства [8, с. 114]. Оскільки це питання вже було предметом наукового дослідження, більш детально розглянемо іншу проблему, що виникає через недосконалість формулювання норми.

Застосування вказаної норми та можливість звільнення відповідного суб'єкта від кримінальної відповідальності законодавець безпосередньо пов'язує з часом здійснення відповідної виплати (до моменту притягнення особи до кримінальної відповідальності). У зв'язку із цим необхідно встановити момент, з якого особа вважається притягнутою до кримінальної відповідальності. Враховуючи положення п. 14 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України, такий момент визначається повідомленням особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення¹.

¹ Кримінальний процесуальний Кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 13.04.2024).

Проте слід звернути увагу, що не завжди фактична виплата заборгованості повною мірою залежить від волі суб'єкта, зазначеного в цій статті. Також може з'явитися низка об'єктивних чинників, які всупереч здійсненню суб'єктом усіх залежних від нього дій щодо виплати заборгованості, перешкоджають фактичній виплаті коштів. У зв'язку із цим здійснення всіх залежних від суб'єкта дій щодо виплати коштів може передувати оголошенню підозри, а фактична виплата коштів відбудеться вже після вчинення такої процесуальної дії. Зазначені випадки на практиці трапляються у зв'язку з необхідним додатковим часом на проведення банківських операцій, на перерахунок коштів із державного чи місцевого бюджету відповідною особою казначейської служби на виплату зарплати тощо.

Ураховуючи наведене, можливість звільнення керівника як суб'єкта зазначеного кримінального проступку залежить також і від дій інших осіб та від певних об'єктивних чинників, що суперечить принципам чинного кримінального законодавства.

Водночас можливість застосування заохочувальної санкції, передбаченої ч. 3 ст. 175 КК України, у зв'язку з виплатою заробітної плати чи іншої виплати на більш пізньому етапі, незважаючи на обставини справи, Верховний Суд України визнав незаконною. При цьому Суд наголосив на хибній практиці щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності в разі фактичного погашення заборгованості після притягнення особи до кримінальної відповідальності [9, с. 186].

Такий підхід у багатьох випадках спричиняє неможливість застосування заохочувальної санкції, передбаченої ч. 3 ст. 175 КК України, до суб'єкта кримінального проступку за наявності його соціально корисної поведінки (мета, у вигляді забезпечення якої ставилася законодавцем під час формулювання заохочувальної норми).

Ураховуючи наявне формулювання заохочувальної норми, а також неможливість застосування у зв'язку із цим у деяких випадках заохочувальної санкції, видається доцільним змінити формулювання диспозиції такої норми шляхом зміни словосполучення «нею здійснено виплату» на словосполучення «нею здійснено всі залежні від неї дії щодо виплати». Адже таке формулювання сприятиме встановленню прямої залежності між діями суб'єкта кримінального проступку та можливістю застосування вказаної заохочувальної норми.

Наступна заохочувальна санкція за вчинення кримінальних проступків міститься у ст. 309 КК України. Структурно вказана норма є трьохелементною та міститься в частинах 1 і 4 зазначеної статті.

Гіпотезою норми є передбачені в ч. 1 ст. 309 КК України дії з незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин

або їх аналогів без мети збуту. Диспозиція норми міститься в ч. 4 статті та передбачає ознаки поведінки у вигляді добровільного звернення до лікувального закладу та початку лікування від наркоманії. Заохочувальною санкцією ст. 309 КК України є неминучість індивідуалізації заходу у вигляді звільнення від кримінальної відповідальності.

Застосування зазначеної заохочувальної санкції є доволі поширеним, адже відповідно до наявної судової статистики у 2022 р. кожен шостий обвинувачений у вчиненні кримінального проступку за ч. 1 ст. 309 КК України був звільнений від кримінальної відповідальності (у 900 із 5 579 кримінальних проваджень)¹. Популярність застосування такої санкції деякі науковці пояснюють неможливістю в більшості випадків позбавлення наркотичної залежності без участі відповідних фахівців, а також застосування державою різних заходів схиляння (стимулювання чи переконання) у боротьбі з наркоманією [10, с. 213].

Надаючи роз'яснення щодо застосування вказаної заохочувальної санкції, Верховний Суд зауважив на можливості її застосування до моменту виходу суду першої інстанції до нарадчої кімнати. Крім того, Верховний Суд висловився щодо неважливості факту перебування особи на обліку як такої, що хворіє на наркоманію, для застосування вказаної санкції. Водночас обов'язковим для звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі ч. 4 ст. 309 КК України має бути факт наявності діагнозу «наркоманія»².

Частина 4 ст. 309 КК України передбачає обов'язок суду звільнити особу від кримінальної відповідальності за наявності визначених законом умов. Однак нормативне визначення норми, що передбачає вказану санкцію, на наше переконання, є недосконалим та в разі зміни може сприяти більш ефективному досягненню мети, з якою така санкція запроваджувалася.

Ідеться про численні випадки, коли особа звертається до відповідного лікувального закладу не з метою реального лікування від наркозалежності, а лише щоб уникнути кримінальної відповідальності. Верховний Суд у вказаній постанові надав свій правовий висновок, відповідно до якого звільненню за ч. 4 ст. 309 КК України підлягає особа незалежно від причини звернення до лікувального закладу,

¹ Судова статистика за 2022 рік // Судова влада України : офіц. сайт. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 13.04.2024).

² Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29.11.2021 : справа № 357/11205/19, провадження № 51-2776км21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101592405> (дата звернення: 13.04.2024).

навіть якщо такою причиною є бажання уникнути ухвалення щодо неї вироку.

Проте деякі науковці зазначають, що звернення до лікувального закладу не можна вважати добровільним, якщо особа звернулася за лікуванням з метою звільнення від кримінальної відповідальності [11, с. 195]. Ми ж добровільність звернення за лікуванням за наявності мети уникнення від кримінальної відповідальності не заперечуємо. Однак не можемо погодитися з позицією законодавця, що самого лише звернення за лікуванням має бути достатньо для вирішення питання щодо можливості застосування заохочувальної санкції. Адже наявне нормативне визначення норми на практиці сприяє повторному притягненню зазначених осіб до кримінальної відповідальності чи за ст. 309 КК України, чи за іншими статтями. У зв'язку із цим кількість правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних речовин, лише збільшується.

Ураховуючи наведене, заохочувальна санкція, що міститься у ст. 309 КК України, потребує змін. Щоб досягти позитивних результатів у процесі реалізації такої санкції, на нашу думку, необхідно викласти цю санкцію за аналогією зі ст. 75 КК України, передбачивши можливість звільнення не від кримінальної відповідальності, а від відбування покарання за наявності певних умов, встановивши конкретний строк для подання відповідному органу суб'єктом кримінального правопорушення конкретного підтвердження не лише щодо проходження ним лікування від наркоманії, а також і досягнення позитивного результату у вигляді вилікування від наркоманії. Крім того, слід прописати механізм подальшої процедури в разі невиконання суб'єктом покладеного на нього обов'язку щодо подання підтвердження. У такому разі, на нашу думку, відповідний орган (який мав би контролювати виконання суб'єктом цього обов'язку) зобов'язаний ініціювати питання про скасування звільнення цього суб'єкта від відбування покарання.

Зазначені зміни в нормативній визначеності санкції, на наше переконання, не лише сприятимуть досягненню мети вилікування наркозалежних осіб, а також значно скоротять кількість учинення такими особами інших кримінальних правопорушень.

Заохочувальна санкція за вчинення кримінального проступку передбачена в нормі, що міститься у ст. 311 КК України. Гіпотезою в цій нормі є діяння, що містяться в ч. 1 зазначеної статті, та передбачають незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів з метою їх використання для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин. Диспозиція та санкція норми містяться в ч. 4 ст. 311 КК України. Диспозицією є дії з добровільної видачі

прекурсорів та зазначення джерела їх придбання або сприяння розкриттю вказаного кримінального правопорушення. Санкція зазначеної заохочувальної норми передбачає звільнення суб'єкта кримінального проступку від кримінальної відповідальності. Причому відповідно до аналізу санкції на суд покладено обов'язок звільнити особу від кримінальної відповідальності за умови наявності всіх ознак гіпотези та диспозиції зазначеної норми.

Застосування такої заохочувальної санкції на практиці не надто поширене, однак все ж трапляється, про що свідчить судова практика¹. Однак нині статистика застосування зазначеної санкції знижується, підтвердженням чого є її незастосування у 2022 р. під час розгляду справ за ч. 4 ст. 311 КК України жодного разу, це при тому, що за ч. 1 ст. 311 КК України було засуджено 4 особи².

Можливість застосування такої санкції за правопорушення, передбачені ст. 311 КК України, ускладнюється й тим, що вона поширюється лише на випадки, передбачені ч. 1 зазначеної статті (що є кримінальним проступком), та не застосовується до кваліфікованих складів кримінальних правопорушень, наявних в інших частинах статті.

Однак не всі погоджуються з такою позицією. Обґрунтованою є думка Я. Ступника щодо недосконалості нормативного визначення цієї заохочувальної норми у зв'язку з можливістю звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 311 КК України залежно від кількості виявлених прекурсорів. Адже відповідно до обґрунтування науковця, безперечно, залежно від кількості прекурсорів збільшується суспільна небезпечність вчиненого, водночас з видачею більшої кількості забороненої речовини усувається також більша суспільна небезпечність [12, с. 123].

Отже, ураховуючи зазначені обґрунтування, видається доцільним внесення змін до такої заохочувальної норми з метою можливості більш ефективного застосування заохочувальної санкції, що міститься в ч. 4 ст. 311 КК України. На наше переконання, диспозиція такої

¹ Ухвала Новоград-Волинського міськрайонного суду Житомирської області від 06.08.2015 : справа № 285/2398/15-к, провадження № 1-кп/0285/260/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/49182678> (дата звернення: 13.04.2024); Ухвала Інгuleцького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 17.03.2017 : справа № 213/4/17, провадження 1-кп/213/100/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/65425067> (дата звернення: 13.04.2024).

² Судова статистика за 2022 рік // Судова влада України : офіц. сайт. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 13.04.2024).

норми має бути доповнена можливістю застосування санкції під час учинення всіх кримінальних правопорушень, передбачених ст. 311 КК України, в разі, якщо кваліфікуючою ознакою таких правопорушень є кількість прекурсорів.

Крім того, заохочувальною є санкція, що міститься в ч. 6 ст. 361 КК України. Норма, що містить зазначену санкцію, також є трьохелементною. Гіпотезою норми, враховуючи обсяг нашого дослідження лише щодо кримінальних проступків, є дії, передбачені ч. 1 ст. 361 КК України, які полягають у несанкціонованому втручанні в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж. Визначення «несанкціоноване втручання в роботу мереж» наразі у вітчизняному законодавстві відсутнє. Однак, досліджуючи зазначену проблему, О. Курман таким втручанням називає порушення певним користувачем правил і умов отримання інформації та її обробки [13, с. 245]. Диспозиція, як і санкція, міститься в ч. 6 ст. 361 КК України та передбачає здійснення втручання відповідно до порядку проведення пошуку та виявлення потенційної вразливості інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж. Додатково зазначимо, що такий порядок передбачений постановою Кабінету Міністрів України від 16 травня 2023 р. та визначає можливість пошуку вразливостей відповідно до публічної пропозиції такого пошуку¹.

Санкція заохочувальної норми передбачає виключення злочинності діяння, передбаченого за вчинення кримінального проступку відповідно до ч. 1 ст. 361 КК України, за наявності певних ознак діяння, передбачених диспозицією норми.

Зазначимо, що ст. 361 КК України містить шість частин та передбачає відповідальність за несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж. І хоча, попри стрімкий стрибок у розвитку комп'ютерних технологій, кількість кримінальних проваджень за вказаною статтею, що перебувають на розгляді, значно зменшилася, якщо порівняти з попередніми роками (у 2008 р. за статтями 361–361-3 КК України в

¹ Про затвердження Порядку пошуку та виявлення потенційної вразливості інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж : постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.2023 № 497 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497-2023-p> (дата звернення: 13.04.2024).

судах України перебували 1 156 кримінальних проваджень¹, а у 2022 р. за вказаними статтями проваджень у судах було лише 100²), зазначена норма є актуальною та потребує додаткового дослідження й удосконалення, зокрема щодо її нормативного визначення у зв'язку зі збільшенням діапазону застосування заохочувальної санкції.

Погоджуємося з думкою М. Хавронюка щодо наявності помилки в санкції ч. 6 ст. 361 КК України у зв'язку з відсутністю посилення, зокрема, на ч. 5 зазначеної статті. Додатково зауважимо, що відповідальність за ч. 5 ст. 361 КК України настає в разі несанкціонованого втручання в роботу систем під час воєнного стану. Однак науковець зазначає про нелогічність визнання такого втручання в роботу систем під час воєнного стану несанкціонованим, якщо таке втручання було здійснене з метою пошуку вразливостей системи [14].

Таким чином, недосконалість заохочувальної норми, що міститься у ст. 361 КК України, щодо обмежень застосування заохочувальної санкції до ч. 5 ст. 361 КК України можливо усунути шляхом унесення змін до такої норми, а саме шляхом включення ч. 5 ст. 361 КК України до переліку діянь, які не є кримінальним правопорушенням у разі здійснення пошуку вразливостей системи.

Висновки

Ураховуючи наведене, зауважимо, що заохочувальні санкції за вчинення кримінальних проступків, на відміну від некаральних примусових, є не лише в Загальній частині, а також і в Особливій частині КК України. В Особливій частині КК України наявні чотири заохочувальні санкції за вчинення кримінальних проступків, це санкції, передбачені ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 6 ст. 361 КК України. Під час здійснення детального аналізу зазначених санкцій та норм, у яких такі санкції містяться, можна помітити недосконалість їх нормативного визначення, що дає підстави для надання пропозиції щодо їх удосконалення. Так, застосування заохочувальної санкції, передбаченої ч. 3 ст. 175 КК України, у деяких випадках видається неможливим навіть за умови здійснення всіх необхідних дій, визначених диспозицією норми, суб'єктом кримінального правопорушення. У зв'язку із

¹ Судова практика розгляду справ про злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку // Верховний Суд України : офіц. сайт. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/AFB1E90622E4446FC2257B7C00499C02](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/AFB1E90622E4446FC2257B7C00499C02) (дата звернення: 13.04.2024).

² Судова статистика за 2022 рік // Судова влада України : офіц. сайт. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 13.04.2024).

цим пропонується внести зміни до ч. 3 ст. 175 КК України шляхом заміни словосполучення «нею здійснено виплату» на словосполучення «нею здійснено всі залежні від неї дії щодо виплати». Крім того, недосконалою видається заохочувальна санкція за вчинення кримінального проступку, передбачена ч. 4 ст. 309 КК України, у зв'язку з малою ймовірністю досягнення мети щодо вилікування осіб та запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень при застосуванні такої санкції. Враховуючи наведене, пропонуємо замість звільнення від кримінальної відповідальності передбачити в такій санкції звільнення від відбування покарання з покладенням на суб'єкта кримінального проступку обов'язку пройти лікування та протягом встановленого строку подати звіт щодо проходження такого лікування та його результатів. Також більш ефективно застосування санкції, передбаченої ч. 4 ст. 311 КК України, можливо досягти у зв'язку з розширенням переліку складів правопорушень, наявних у ст. 311 КК України, при вчиненні яких така санкція може бути застосована, а саме в разі обвинувачення особи за будь-якою частиною ст. 311 КК України в разі, якщо кваліфікуючою ознакою є кількість прекурсорів.

Щодо заохочувальної санкції, передбаченої ч. 6 ст. 361 КК України, її незастосування до осіб, що притягуються до кримінальної відповідальності на підставі ч. 5 зазначеної статті, видається нелогічним. Тому доцільним буде включення також ч. 5 ст. 361 КК України до діянь, які не можуть вважатися несанкціонованим втручанням у мережі за умови пошуку вразливостей таких мереж.

Список бібліографічних посилань: 1. Митрофанов І. І. Санкції норми права в проєкті кримінального кодексу // Сучасне право в епоху соціальних змін : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 лют. 2021 р.) : у 2 т. / МОН України, Нац. авіац. ун-т, Ін-т законодавства Верховної Ради України та ін. Тернопіль : Вектор, 2021. Т. 1. С. 327–331. 2. Сопронюк О. Поняття санкції у теорії права. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1 (7). С. 234–240. 3. Вечерова Є. М. Кримінально-правові санкції крізь призму основних векторів сучасної кримінальної політики України (критичний аналіз деяких новел Кримінального кодексу України). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Вип. 13 (2). С. 64–66. 4. Орловська Н. А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2012. 40 с. 5. Коцан-Олинець Ю. Я. Функціональне спрямування санкцій у праві // Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя (правові підходи до геополітичних реалій) : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 23 груд. 2016 р.) / Центр. спілка спожив. товариств України, Львів. торгов.-економ. ун-т. Львів, 2016. С. 129–130. 6. Хряпінський П. В. Заохочувальні санкції в системі заходів

кримінально-правового характеру. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2016. № 2 (52). С. 90–96. **7.** Олейнічук О. М. Кримінально-правове визначення предмета злочину, передбаченого ст. 175 КК України. *Юридична наука.* 2014. № 9. С. 65–76. **8.** Олейнічук О. М. Шляхи вдосконалення складу злочину, передбаченого ст. 175 КК України. *Юридична наука.* 2016. № 4. С. 114–125. **9.** Практика застосування Верховним Судом України положень Особливої частини Кримінального кодексу України / за заг. ред. А. А. Музики. Київ : Центр учб. літ., 2017. 915 с. **10.** Терещук С. С. Звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 309 Кримінального кодексу України: проблеми застосування та вдосконалення заохочувальної норми. *Право і суспільство.* 2012. № 3. С. 213–217. **11.** Хряпінський П. В., Школа С. М. Звільнення від кримінальної відповідальності як засіб запобігання правопорушенням у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право.* 2021. № 1 (49). С. 195–202. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1\(49\).233169](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1(49).233169). **12.** Ступник Я. В. До питання звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2015. Вип. 30 (2). С. 123–128. **13.** Курман О. В. Способи несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку. *Право і суспільство.* 2017. № 4 (1). С. 245–249. **14.** Хавронюк М. Втручання в роботу інформаційно-комунікаційних систем: кримінальна відповідальність // Центр політико-правових реформ : сайт. 29.04.2022. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/vtruchannya-v-robotu-informatsijno-komunikatsijnyh-system-kryminalna-vidpovidalnist/> (дата звернення: 13.04.2024).

Надійшла до редколегії 16.04.2024

Прийнята до опублікування 30.05.2024



Kobzina A. S. Specific features of the regulatory definition of incentive criminal sanctions for criminal offences and the ways to improve their application

The subject matter of the article is incentive sanctions as a type of criminal law sanctions in the context of their application when a person commits such type of criminal offences as criminal misdemeanours. The study of such sanctions is aimed at identifying the problems of their regulatory definition and finding possible ways to improve these sanctions.

Given that there is a significant number of studies on incentive sanctions of the General Part of the Criminal Code of Ukraine, the article focuses on the sanctions of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine which are incentive sanctions and may be applied for criminal

offences. In researching this issue, the methods of analysis and synthesis, the dialectical method and the method of comparison were mainly used. The first study of the problems of regulatory certainty of incentive sanctions for criminal offences has been carried out, and the shortcomings of the regulatory definition of certain sanctions have been identified and the problems of their application have been clarified, taking into account the content of the dispositions of such articles.

Among the incentive sanctions of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, the sanctions contained in Part 3 of Article 175, Part 4 of Article 309, Part 4 of Article 311, Part 6 of Article 361 of the Criminal Code of Ukraine are considered. In the course of the study, the article reveals the shortcomings of the statutory definition of such sanctions with due regard to the dispositions of certain articles. Based on this, and taking into account the doctrinal approaches, the study provides substantiated proposals for improving the regulatory certainty of incentive criminal sanctions under these articles.

The suggested proposals may be considered in the course of rule-making and, if enshrined in the CC of Ukraine, will contribute to more efficient application of incentive provisions and achievement of the purpose of their application. In this regard, the problems of regulatory definition of incentive sanctions under Part 3 of Article 175, Part 4 of Article 309, Part 4 of Article 311, Part 6 of Article 361 of the CC of Ukraine are analysed and reasonable proposals for their improvement are made with due regard to the purpose of application of such sanctions.

Key words: incentive criminal sanction, criminal offences, criminal liability, exemption from criminal liability, exemption from punishment.

УДК 343.3.7(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.11>

Віталій Валерійович Сокурєнко,

кандидат юридичних наук,

Одеський державний університет внутрішніх справ,

факультет підготовки фахівців для органів досудового розслідування,
кафедра кримінального права та кримінології (доцент);



<https://orcid.org/0000-0001-6879-7376>,

e-mail: 1313sakur@gmail.com

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЧИНЕННЯ
ВОЄННО-НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ:
АНАЛІЗ СКЛАДІВ ПРОТИПРАВНИХ ПОСЯГАНЬ**

Обґрунтовано необхідність кримінально-правового аналізу воєнно-насильницької злочинності з огляду на тривалий збройний конфлікт на території України, анексію частини її територій та відкриті заклики російської влади до знищення української нації, розпалювання ненависті до всього, що ідентифікує Україну як суверенну незалежну державу. Запропоновано класифікацію воєнно-насильницьких злочинів у контексті збройного конфлікту в Україні залежно від категорії потерпілих. Проаналізовано й уточнено існуючі підходи щодо тлумачення в процесі правозастосовної діяльності окремих ознак об'єктивної та суб'єктивної сторін складів відповідних воєнно-насильницьких злочинів та надано рекомендації, спрямовані на формування єдиної правозастосовної практики щодо їх кримінально-правової кваліфікації.

Ключові слова: воєнно-насильницькі злочини, класифікація, кримінально-правова кваліфікація, порушення законів та звичаїв війни, комбатант, цивільне населення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сучасна кримінально-правова політика перебуває у стадії неперервних змін, зумовлених умовами воєнного стану в Україні. Ці зміни відбуваються як на рівні правотворчості, так і на рівні правозастосування низки кримінально-правових норм, покликаних своєчасно й ефективно протидіяти різним проявам злочинності [1, с. 131].

У цьому контексті особливого значення набуває аналіз окремих кримінально-правових заборон, покликаних забезпечувати безпеку військовослужбовців та цивільного населення від низки протиправних посягань насильницького характеру в умовах широкомасштабної збройної агресії рф проти України, вчинення яких має численні прояви. Ці кримінально-правові заборони представлені окремими кримінально-правовими нормами Особливої частини Кримінального

кодексу України (далі – КК України), що становлять групу воєнно-насильницьких злочинів. Їх кримінально-правовий аналіз викликає чимало дискусійних моментів, передусім пов'язаних зі з'ясуванням змісту та впливом окремих об'єктивних і суб'єктивних ознак відповідних складів протиправних посягань на їх кримінально-правову кваліфікацію, що невимушено ускладнюють реалізацію кримінально-правової політики із протидії воєнно-насильницьким злочинам зусиллями акціоанального кримінального законодавства. Це, власне, й зумовлює актуальність і своєчасність обраної проблематики наукової публікації.

Стан дослідження проблеми

Різним аспектам кримінально-правового реагування на вчинення воєнно-насильницьких злочинів прямо або опосередковано приділялася увага у працях О. О. Дудорова, В. М. Киричка, В. О. Миронової, Р. О. Мовчана, Р. С. Мкртчяна, Ю. В. Орлова, М. І. Панова, Є. О. Письменського, С. О. Харитонова, А. В. Савченка, М. І. Хавронюка. Незважаючи на наявні наукові розроблення згаданих науковців, присвячені протидії воєнно-насильницькій злочинності, вирішення проблем кримінально-правового реагування на вчинення воєнно-насильницьких злочинів у формі покладання на винних осіб кримінальної відповідальності є далеким від свого остаточного завершення, оскільки окремі позиції названих дослідників є неоднозначними, а в певних аспектах ці позиції є закликом до наукової дискусії. Зокрема, потребує подальшого наукового обговорення питання визначення суб'єкта такого різновиду воєнно-насильницької злочинності, як порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України), а також особливості кримінально-правової кваліфікації цих проявів протиправної поведінки з урахуванням множинності кримінальних правопорушень тощо. У зв'язку із цим проведення подальших наукових розвідок з метою вироблення науково обґрунтованих рекомендацій, пов'язаних із застосуванням кримінально-правових заборон воєнно-насильницького характеру, є виправданим та має вочевидь не лише наукове, а й практичне значення.

Мета і завдання дослідження

Метою наукової публікації є здійснення кримінально-правового аналізу складів воєнно-насильницьких злочинів. З урахуванням поставленої мети було послідовно вирішено такі *завдання*: запропоновано класифікацію воєнно-насильницьких злочинів у контексті збройного конфлікту в Україні залежно від категорії потерпілих; проаналізовано й уточнено наявні доктринальні позиції щодо роз'яснення змісту окремих ознак об'єктивної та суб'єктивної сторін складів відповідних воєнно-насильницьких злочинів; надано рекомендації, спрямовані на формування єдиної правозастосовної практики щодо їх кримінально-правової кваліфікації.

Наукова новизна дослідження

Подальшого розвитку дістали наукові уявлення про критерії відмежування окремих воєнно-насильницьких злочинів між собою та від злочинів проти людяності.

Виклад основного матеріалу

Системний аналіз положень чинного кримінального законодавства України дозволяє воєнно-насильницькі злочини в контексті збройного конфлікту в Україні поділити на дві умовні групи злочинів залежно від категорії потерпілих від їх учинення. Першу групу таких протиправних посягань становлять воєнно-насильницькі злочини проти цивільного населення. Вона містить такі види злочинів: а) насильство над населенням у районі ведення бойових дій (ст. 433 КК України); б) порушення законів та звичаїв війни щодо згвалтування та сексуального насильства (ч. 1 ст. 438 КК України); в) порушення законів та звичаїв війни щодо поневолення та катування (ч. 1 ст. 438 КК України); г) порушення законів та звичаїв війни щодо насильницького переміщення цивільного населення (ч. 1 ст. 438 КК України); ґ) порушення законів та звичаїв війни щодо умисного вбивства цивільного населення (ч. 2 ст. 438 КК України); д) геноцид (ст. 442 КК України).

Другу групу воєнно-насильницьких протиправних посягань становлять воєнно-насильницькі злочини проти військовослужбовців. Вони представлені: а) поганим поведінням із військовополоненими (ст. 434 КК України); б) порушенням законів та звичаїв війни щодо жорстокого поведіння з військовополоненими, в тому числі у випадках застосування заборонених засобів, методів ведення війни, внаслідок яких військовослужбовець визнаний потерпілим (ч. 1 ст. 438 КК України).

Кримінально-правовий аналіз воєнно-насильницьких злочинів проти *цивільного населення* (ст. 433, ч. 1 ст. 438, ст. 442 КК України) зумовлює акцентування уваги на таких особливостях тлумачення їх об'єктивних та суб'єктивних ознак.

Так, дослідження спеціальної юридичної літератури засвідчує, що *основним безпосереднім об'єктом* воєнно-насильницького злочину, передбаченого ст. 433 КК України, є порядок дотримання звичаїв та правил введення війни. *Додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом* цього злочину є здоров'я людини та (або) відносини власності. *Потерпілим* від цього злочину є цивільне населення, під яким розуміють «цивільних осіб, які мешкають або перебувають у районі воєнних дій, не входять до складу збройних сил та не беруть участі у масових стихійних збройних виступах, у тому числі біженці, евакуйовані, примусово переселені супротивником та інші особи, які з тих чи інших причин опинилися в районі воєнних дій» [2, с. 1330].

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого частинами 1 і 2 ст. 433 КК України, альтернативно становить одну з трьох можливих форм його вчинення, а саме: 1) різні форми фізичного або психічного насильства щодо населення в районі воєнних дій; 2) протизаконне знищення майна, що належить населенню, під приводом воєнної необхідності; 3) протизаконне відібрання майна, яке належить населенню, під приводом воєнної необхідності; розбій щодо населення в районі воєнних дій. Конструктивною ознакою основного та кваліфікованого складу цього злочину є місце його вчинення – район воєнних дій. *Суб'єктивна сторона злочину* характеризується умисною формою вини. *Суб'єкт злочину* – «військовослужбовець Збройних Сил України та інших військових формувань, що перебуває в районі воєнних дій» [2, с. 1330].

Наступним злочином, що входить до групи воєнно-насильницьких злочинів проти *цивільного населення*, є злочин, передбачений ст. 438 КК України. Його особливість полягає в тому, що цей злочин одночасно є воєнно-насильницьким злочином не лише проти цивільного населення, а й проти *військовополонених* в окремих своїх формах. У зв'язку із цим подальший кримінально-правовий аналіз цього злочинного посягання буде здійснений одночасно у розрізі двох вищезгаданих класифікаційних груп.

Основним безпосереднім об'єктом складу цього злочину слід вважати визначений міжнародним правом порядок ведення війни або збройних конфліктів різного характеру. Додатковим об'єктом може бути життя та здоров'я, власність, честь і гідність особи. *Потерпілими є військовополонені та цивільне населення*. До військовополонених, як відомо, відносять «особовий склад збройних сил сторони конфлікту і членів ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил, що опинилися під владою супротивника» [2, с. 1341].

Характеризуючи *об'єктивну сторону* цього злочинного посягання, слід зазначити, що під час встановлення відповідних альтернативних форм об'єктивної сторони цього злочину слід звертатися до численної кількості (близько трьох десятків) міжнародних договорів, у яких закріплені положення про воєнні злочини. За справедливим зауваженням окремих вітчизняних дослідників це не може не ускладнювати не лише розслідування, а й судовий розгляд відповідних кримінальних справ. Отже, диспозиція частин 1 і 2 ст. 438 КК України є яскравим прикладом бланкетної диспозиції, що вимагає від суб'єкта правозастосування звертання до численних міжнародних конвенцій, підписаних і ратифікованих Україною [3; 4].

Ознайомлення зі змістом диспозиції ч. 1 ст. 438 КК України засвідчує, що основний склад цього злочину сконструйований у вигляді формального складу злочину, в якому обов'язкове значення мають

альтернативно визначені в законі форми вчинення цього протиправного діяння та обстановка вчинення злочину – стан війни або збройний конфлікт.

У зв'язку із цим зазначимо, що, з одного боку, різні прояви цього воєнно-насильницького злочину проти *цивільного населення або військовополонених*, зокрема порушення законів і звичаїв війни щодо згвалтування та сексуального насильства, поневолення і катування, насильницького переміщення цивільного населення, є різновидами першої можливої форми об'єктивної сторони основного складу цього злочину – *жорстокого поводження з військовополоненими або цивільним населенням* (ч. 1 ст. 438 КК України). При цьому порушення законів та звичаїв війни стосовно умисного вбивства військовополоненого та цивільного населення становить ознаки об'єктивної сторони складу кваліфікованого різновиду цього злочину (ч. 2 ст. 438 КК України), незалежно від констатації будь-якої форми об'єктивної сторони, визначеної у ч. 1 ст. 438 КК України.

З іншого боку, проявом цього воєнно-насильницького злочину проти *військовополонених* є і *застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом*, унаслідок яких військовослужбовці, що опинилися під владою супротивника, тобто набули статусу військовополонених, визнаються потерпілими. Під застосуванням засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, розуміють використання заборонених видів озброєння боєприпасів і військової техніки, що мають невибіркову дію або невибірковий характер (напалмові, кулькові, касетні, фосфорні бомби, нейтронні бомби, запальновальна та лазерна зброя, розривні снаряди, мініпастки тощо), методів ведення воєнних дій, які завдають широкої, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу тощо. *Суб'єктивна сторона* цього злочину характеризується умисною формою вини. *Суб'єкт* – загальний, а у формі віддання наказу про вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 438 КК України, – службова особа (цивільна або військова) [5, с. 490–492].

Окремим воєнно-насильницьким злочином проти *цивільного населення* є злочин, передбачений ст. 442 КК України. *Основним безпосереднім об'єктом* геноциду є безпека людства, мирне співіснування держав, права і свободи їх народів незалежно від національності, раси, ставлення до релігії цих народів. *Додатковим об'єктом* є життя і здоров'я, права й інші інтереси національної, етнічної, расової або релігійної групи. *Потерпілими* від цього злочину є представники будь-якої конкретної національної, етнічної, расової або релігійної групи. *Об'єктивна сторона основного складу* геноциду виражається в одній із таких дій: 1) позбавлення життя членів цієї групи; 2) заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень; 3) створення для групи життєвих умов,

розрахованих на її знищення; 4) скорочення дітонородження чи запобігання йому у такій групі; 5) насильницька передача дітей представникам іншої групи. Кваліфікований склад геноциду (ч. 2 ст. 442 КК України) передбачає відповідальність за такі суспільно небезпечні дії: 1) публічні заклики до вчинення дій, що утворюють геноцид; 2) виготовлення матеріалів із закликами такого змісту з метою розповсюдження; 3) розповсюдження таких матеріалів. Цей злочин сконструйований у вигляді формального складу злочину. *Суб'єктивна сторона* – умисна форма вини та наявність *мети* злочину – повне або часткове знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи. *Суб'єкт* злочину – загальний [6, с. 694–695].

Воєнно-насильницькі злочини проти військовослужбовців у контексті збройного конфлікту в Україні, з урахуванням наведених особливостей ст. 438 КК України для класифікації цих злочинних посягань за критерієм потерпілого, представлені злочином, передбаченим ст. 434 КК України. *Основним безпосереднім об'єктом* цього злочину є визначений міжнародним правом порядок та правила поводження з військовополоненими під час війни або збройного конфлікту. *Додатковим об'єктом* можуть бути честь, гідність, життя чи здоров'я потерпілих, якими визнаються військовополонені. *Об'єктивна сторона злочину* характеризується вчиненням альтернативно суспільно небезпечного діяння у формі: 1) поганого поводження з військовополоненими, яким завдається шкода здоров'ю особи, порушуються її права, честь або гідність: а) яке мало місце неодноразово; б) пов'язане з особливою жорстокістю; в) спрямоване проти хворих і поранених; 2) недбалого виконання обов'язків щодо хворих і поранених осіб, що полягає у злочинно недбалому виконанні обов'язків з надання вказаним особам лікарської допомоги і догляду за тими з них, хто цього потребує. *Суб'єктивна сторона* – умисна форма вини у разі поганого поводження з військовополоненими та необережна форма вини у випадках недбалого виконання обов'язків щодо хворих і поранених. *Суб'єктом* може бути як будь-який військовослужбовець, так і особи зі складу армії супротивника, які залучаються для надання лікарської допомоги хворим та пораненим військовополоненим [5, с. 483–485].

Щодо особливостей кваліфікації згаданих воєнно-насильницьких злочинів за окремими об'єктивними та суб'єктивними ознаками складів цих злочинів зазначимо таке.

По-перше, конкретизуючи суб'єкта злочину, передбаченого ст. 438 КК України, окремі вітчизняні фахівці звертають увагу на те, що відповідальність за різні форми порушення законів та звичаїв війни несуть: 1) комбатанти – як з боку держави-агресора, так і з боку України. У цьому випадку йдеться про: а) особовий склад збройних сил сторони конфлікту; б) членів організованих рухів опору; 2) членів

особового складу регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує як військовополонених; 3) особи, уповноважені надавати накази комбатантам; 4) цивільні особи, які взяли зброю в руки і не приєдналися до військового формування [3; 7, с. 80].

Ю. В. Орлов щодо цього зазначає, що злочин, передбачений ст. 438 КК України, можуть вчинити два види спеціальних суб'єктів: бойові суб'єкти, тобто комбатанти, та суб'єкти забезпечення окупації. У зв'язку із цим учасники різного роду незаконних збройних формувань, які не перебувають у складі збройних сил країни, що є учасником міжнародного збройного конфлікту, зокрема найманці, не є суб'єктами цього злочину. Наприклад, учасники так званої приватної військової компанії Вагнера не є суб'єктами воєнного злочину, передбаченого ст. 438 КК України. Натомість дії суб'єктів забезпечення окупації у випадках учинення ними викрадень, незаконного позбавлення волі, катувань слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 438 КК України, тобто за відповідними ознаками як жорстоке поводження із цивільним населенням [8, с. 57–63].

На думку Г. Анісімова, «за ст. 438 КК України до відповідальності можуть бути притягнуті як комбатанти, так і некомбатанти. Однак притягнення до відповідальності некомбатантів найімовірніше є винятком із правил, оскільки більшість таких злочинів, як порушення законів та звичаїв війни, вчиняється комбатантами»¹.

Велика Палата Верховного Суду наголошує на тому, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 438 КК України, можуть бути як комбатанти, так і члени будь-яких інших збройних формувань незалежно від їх юридичного статусу і наявності чи відсутності певного посадового становища, в тому числі представники окупаційної адміністрації, які, наприклад, діючи від імені та/або в інтересах окупаційної держави, примусово залучали потерпілих до будівництва й облаштування захисних споруд для забезпечення стратегічних і тактичних потреб окупаційної армії².

Отже, є всі підстави вважати, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 438 КК України, можуть бути не лише комбатанти, а й інші

¹ Під час кваліфікації дій особи як порушення законів та звичаїв війни важливим є встановлення контекстуального аспекту // Судова влада України : офіц. сайт. 04.07.2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1291154> (дата звернення: 13.04.2024).

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28.02.2024 : справа № 415/2182/20, провадження № 13-15кц22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117555176> (дата звернення: 13.04.2024).

категорії фізичних та осудних осіб як представників будь-яких збройних формувань незалежно від їх юридичного статусу, а також окупаційної адміністрації.

По-друге, випадки вчинення більш тяжких злочинів під час здійснення насильства щодо населення в районі воєнних дій (ст. 433 КК України) утворює ідеальну сукупність протиправних посягань, що вимагає додаткової кваліфікації вчиненого за відповідними складами злочинів проти життя та здоров'я особи, статевої свободи або статевої недоторканості особи чи громадської безпеки. Крім того, «злочини, відповідальність за які встановлено у статтях 433 та 434 КК України, слід відмежовувати від злочину, передбаченого ст. 438 КК України, оскільки відповідальність за насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 КК України) та за погане поводження з військовополоненими (ст. 434 КК України) настає лише у разі відсутності у діянні винного складу злочину, передбаченого ст. 438 КК України» [2, с. 1330].

По-третє, на думку вже цитованого Ю. В. Орлова, різні прояви воєнно-насильницьких злочинів слід відрізнити від злочинів проти людяності, адже це істотно впливає на кримінально-правову кваліфікацію. Дослідник пропонує розмежувати вказані різновиди злочинів з огляду на можливого суб'єкта їх вчинення та контекстуальний елемент. Так, воєнно-насильницькі злочини можуть бути вчинені переважно комбатантами. Натомість для злочинів проти людяності є характерним контекст широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення, а також наявність відповідної політики держави чи організації, в межах якої реалізується відповідна систематичність. При цьому додатково слід враховувати, що: 1) вчинення відповідного злочину некомбатантом однозначно означає неможливість кваліфікації діяння як воєнного злочину; 2) систематичність нападів на цивільне населення ані прямо, ані побічно не згадується як контекстуальний елемент воєнних злочинів; 3) широкомасштабність нападів є ознакою воєнних злочинів лише настільки, наскільки ці злочини підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Однак це не означає, що відсутність широкомасштабності має тягнути за собою й відсутність воєнного злочину. Останній матиме місце, але підпадатиме виключно під національну юрисдикцію [8, с. 77–99].

Коментуючи наведену доктринальну позицію, потрібно зазначити, що вона не позбавлена логіки. Водночас із нею якщо і можна погодитися, то лише з урахуванням уже висловлених зауважень щодо можливого суб'єкта воєнно-насильницького злочину, передбаченого ст. 438 КК України, оскільки навіть сам дослідник в одному випадку зазначає, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 438 КК України, може бути виключно комбатант, а в інших своїх публікаціях

звертає увагу на те, що таким суб'єктом, окрім комбатантів, можуть бути і цивільні особи – суб'єкти забезпечення окупації.

Висновки

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що воєнно-насильницькі злочини в контексті збройного конфлікту в Україні доцільно поділяти на дві групи злочинів залежно від категорії потерпілих від їх учинення. Першу групу таких протиправних посягань становлять воєнно-насильницькі злочини проти цивільного населення (ст. 433, частини 1 і 2 ст. 438 КК України – порушення законів та звичаїв війни щодо зґвалтування та сексуального насильства; поневолення та катування; насильницького переміщення цивільного населення; умисного вбивства цивільного населення; ст. 442 КК України). Другу групу воєнно-насильницьких протиправних посягань становлять воєнно-насильницькі злочини проти військовослужбовців (ст. 434 КК України; ч. 1 ст. 438 КК України – порушення законів та звичаїв війни щодо жорстокого поводження з військовополоненими, зокрема у випадках застосування заборонених засобів, методів ведення війни, внаслідок яких військовослужбовець визнаний потерпілим). Для кваліфікації та відмежування від інших воєнно-насильницьких злочинів порушення законів та звичаїв війни в різних формах об'єктивної сторони ч. 1 ст. 438 КК України важливе значення мають не лише ознаки об'єктивної сторони, диспозиція якої має бланкетний характер, а й ознаки суб'єкта цього злочинного посягання, який не зводиться виключно до того, що ним може бути тільки комбатант. У статті запропоновано й інші рекомендації щодо особливостей кваліфікації різних видів воєнно-насильницьких злочинів та їх відмежування від злочинів проти людяності з урахування наявних щодо цього доктринальних позицій.

Список бібліографічних посилань: 1. Письменський Є. О. Про проблеми формування та реалізації кримінально-правової політики України в умовах воєнного стану (на прикладі однієї справи про колабораційну діяльність). *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е. О. Дідоренка*. 2024. Вип. 1 (105). С. 130–144. DOI: <https://doi.org/10.33766/2786-9156.105.130-144>. 2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ : Дакор, 2018. 1368 с. 3. Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни: двадцять запитань та відповідей // Центр політико-правових реформ : сайт. 19.09.2022. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kryminalna-vidpovidalnist-za-porushennya-zakoniv-ta-zvychayiv-vijny-dvadtsyat-zarutan-ta-vidpovidej> (дата звернення: 13.04.2024). 4. Кравчук О., Бондаренко М. Досудове розслідування воєнних злочинів // Вектор прав людини : сайт. 2022. URL: <https://hrvector.org/podiyi/22-03-09-w-s-a> (дата звернення: 13.04.2024). 5. Кримінальне право України (у питаннях та

відповідях) : навч. посіб. / О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, К. О. Черевко та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Орлова ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2022. 520 с. **6.** Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2020. 705 с. **7.** Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ : ФОРМ-Лекс, 2018. 208 с. **8.** Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Харків : Право, 2023. 252 с.

Надійшла до редколегії 16.04.2024

Прийнята до опублікування 21.05.2024



Sokurenko V. V. Criminal liability for the commission of war crimes: analysis of the corpus delicti of unlawful encroachments

The need for a criminal law analysis of military-violent crime is substantiated given the ongoing armed conflict in Ukraine, the annexation of some of its territories and the open calls of the russian authorities to destroy the Ukrainian nation and incite hatred towards everything that identifies Ukraine as a sovereign independent state. The classification of war crimes in the context of the armed conflict in Ukraine is proposed depending on the category of victims. Military violent crimes in the context of the armed conflict in Ukraine should be divided into two groups of offences depending on the category of victims. The first group of such unlawful encroachments includes war crimes against the civilian population (Article 433; parts 1 and 2 of Article 438 of the CCU – violation of the laws and customs of war regarding rape and sexual violence, enslavement and torture, forced displacement of civilians, intentional killing of civilians; Article 442 of the CCU). The second group of military-violent offences includes military-violent crimes against servicemen (Article 434 of the Criminal Code of Ukraine; Part 1 of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine – violation of the laws and customs of war regarding the ill-treatment of POWs, including cases of use of prohibited means and methods of warfare, as a result of which a serviceman was recognised as a victim).

The approaches to the interpretation of certain features of the objective and subjective sides of the corpus delicti of the relevant military-violent crimes in the course of law enforcement are analysed and clarified, and recommendations aimed at forming a unified law enforcement practice regarding their criminal law qualification are provided. The emphasis is placed on the fact that for the purpose of qualification and distinction from other war crimes of violation of the laws and customs of war in various forms of the objective side of Part 1 of Article 438 of the CC of Ukraine, not only the features of the objective side, the disposition of which is of a blanket nature, are important, but also the features of the subject of this criminal encroachment, which is not limited to the fact that it can be only a combatant. The author offers recommendations on the qualification features of various types of military violent crimes and their distinction from crimes against humanity, taking into account the existing doctrinal positions.

Key words: war crimes, classification, criminal law qualification, violation of the laws and customs of war, combatant, civilian population.




**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 339.5:634.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.12>


Марія Володимирівна Гарбуз,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0001-8062-204X>,
e-mail: etekh@ukr.net;

Ліонелла Юріївна Улибіна,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0001-8489-3648>,
e-mail: etekh@ukr.net

**ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРТИЗИ ЦИТРУСОВИХ ПЛОДІВ
(МАНДАРИНІВ) ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ
ЕКСПЕРТИЗИ**

Розглянуто особливості експертизи цитрусових плодів, зокрема мандаринів, із метою подальшої їх класифікації в Українському класифікаторі товарів зовнішньо-економічної діяльності. Узагальнено підходи до класифікації цитрусових плодів у процесі судової товарознавчої експертизи. Визначено діагностичні завдання, які має вирішити судовий експерт під час дослідження цитрусових плодів. Окреслено сучасні методи аналізу, які дозволяють дослідити мандарини на молекулярному, хімічному та морфологічному рівнях для отримання об'єктивної інформації щодо їхньої якості, безпеки та інших характеристик, що можуть бути важливими в судовому розгляді. Наведено систематизацію інформаційних даних щодо характерних дефектів цитрусових плодів (мандаринів), дефекти, властиві продукції низької якості з ознаками псування. Описано механізм судової товарознавчої експертизи цитрусових плодів (мандаринів).

Ключові слова: імпорт, міжнародний стандарт, національний стандарт, УКТЗЕД, митний контроль, судова товарознавча експертиза, ідентифікація.

Постановка проблеми

Ідентифікація та експертиза експортно-імпорتنних товарів відіграють важливу роль, сприяючи виявленню митних порушень та злочинів, а також забезпеченню профілактичних заходів щодо усунення таких порушень.

Україна щорічно імпортує цитрусові плоди на 220–280 млн дол. Зокрема, імпорт мандаринів щорічно становить 100–120 млн дол. Мандарини різновиду сатсума Україна купує в Туреччині, Іспанії та Греції. Найбільше клементинів Україна імпортувала у 2021 році з Греції (7,3 млн дол.), Італії (3,2 млн дол.), Іспанії (2,7 млн дол.)¹.

Свіжі плоди, зокрема цитрусові, мають питому вагу в харчуванні людини і є живими біологічними організмами з унікальною, незмінною ферментативною системою, імунними властивостями, що забезпечують, з одного боку, тривале збереження окремих видів і сортів, з іншого – активно впливають на організм людини.

До цитрусових плодів належать: апельсини солодкі або гіркі – померанці; мандарини, включаючи танжерини та сатсуми; лимони; грейпфрути, включаючи помело; цитрони, бергамот і кінкани та ін.

Плід цитрусових культур має особливу будову: м'якуш складається з 8–13 часточок (сегментів), усередині яких розвивається насіння (зустрічаються і безнасінні сорти). М'якуш покритий шкіркою різної товщини, що складається з двох шарів: нижнього шару білого кольору (альbedo), що прилягає до м'якуша, і верхнього, покривного пофарбованого шару, що містить безліч залоз з ефірними маслами (флаведо). Плоди цитрусових відрізняються високими смаковими перевагами й біологічною цінністю. До складу плодів входять різноманітні органічні та неорганічні речовини. Плоди – незамінне джерело різноманітних вітамінів, мінеральних солей, легкозасвоюваних вуглеводів, органічних кислот, фітонцидів та інших речовин [1].

Мандарини об'єднують велику групу плодів, до якої належать власне мандарини і танжерини, а також багато видів, умовно віднесених до мандаринів і які є продуктами схрещування мандаринів між собою та з іншими цитрусовими. У міжнародній торгівлі такі види називають *easypeeler*, тобто такі, що легко чистити.

Мандарини поділяються на різновиди та гібриди. До різновидів мандаринів належать:

¹ Україна за рік майже на половину наростила імпорт мандаринів // Agroreview : сайт. 04.01.2022. URL: <https://agroreview.com/content/ukrayina-za-rik-majzhe-na-polovynu-narostyla-import-mandaryniv/> (дата звернення: 21.02.2024).

– власне мандарини (*Citrus reticulata* var. *Blanco*), які не відіграють ролі в міжнародній торгівлі, оскільки їх плоди містять багато насіння. Вони мають чудові смакові якості, відрізняються від інших цитрусових меншими розмірами, сплюснутою формою, більш тонкою шкіркою, що легко відокремлюється, і коротким терміном зберігання;

– сатсуми (або мандарини уншію) (*Citrus reticulata* var. *Unshiu*), що мають блідо-оранжеве забарвлення шкірки, великі соковиті плоди солодко-кислого смаку, без насіння. Шкірка тонка, м'якуш ніжний, соковитий, з невеликою кислотністю, іноді з прісним смаком. Вони є ранніми мандаринами, що надходять на європейський і український ринок. Найбільш поширеними є такі сорти, як-от: грузинський безнасінний, грузинський вузьколистий, Clauseline, Wase, Zairai, Owari та ін;

– танжерини (*Citrus reticulata* var. *Tangerina*), які є найдрібнішими плодами з групи мандаринів і мають приплюснуту форму, яскраве оранжево-червоне забарвлення. М'якуш ніжний, відносно соковитий, некислий, з невеликою кількістю насіння або безнасінний, цитрусовий запах не виражений. До них належать сорти Beauty, Dancy, Cleopatra, Orlando, Marisol та ін.

До гібридів мандаринів належать:

– клементини (*Citrus clementina*) (мандарини & помаранець) – плоди приплюснутої форми, з тонкою блискучою шкіркою, що добре відходить від м'якуша: Залежно від вмісту насіння клементини поділяють на три групи: безнасінні; клементини з 1–10 насінням; клементини з кількістю насіння понад 10 – монреалі. Колір – яскравий оранжево-червоний. Сорти: Oroval, Clemenville, Marisol. Arrufatina, Clemenpons, Clemenules, Hernandina, Loretina та ін.;

– елендаї (мандарин & танжерін & апельсин) – плоди розміром від середнього до великого. Шкірка тонка, легко очищається, яскравого оранжево-червоного кольору. М'якуш соковитий, з вишуканим смаком та ароматом, безнасінний;

– мінеоли (танжерін & грейпфрут) – плоди від дрібних до дуже великих. Форма подовжено-округла, з невеликим горбком на вершині плода. М'якуш дуже соковитий, ніжний, смак кисло-солодкий;

– вилкінги є гібриди мандарину сорту Willow leaf і сорту Temple (королівський мандарин), є гібридом мандарина і гіркого апельсина. Вони схожі на мандарини, але більші і мають загострений кінець з одного боку.

До важливих представників групи мандаринів належать також тангор (танжерін & апельсин), ортанікуе (апельсин & танжерін); муркотт (танжерін & мандарин) та ряд інших гібридів.

За літературними джерелами, до групи мандаринів (*Citrus deliciosa* або *C. reticulata*, сімейство *Reticulata*) та інші *easypeeler* сьогодні

включаються численні плоди, частина з яких дійсно належить до мандаринів (*Citrus deliciosa* або *C. reticulata*) – це власне мандарини, са-тсуми (або мандарини уншіу) і танжерини, у той час як інші є їх гібридами або отримані шляхом схрещування один з одним чи з іншими цитрусовими і тому умовно можуть називатися мандаринами. У зв'язку із цим у міжнародній торгівлі з'явилося нове позначення для таких плодів – *easypeeler* («ті, які легко чистити»).

Слід зауважити, що існує безліч різновидів клементинів, з різними морфологічними ознаками залежно від країни вирощування, наприклад:

– *Nour* – безнасінний клементин, який вирощується в Іспанії та Марокко;

– *Bekria* – низькокислотний безнасінний клементин, що вирощується в Марокко, звідки він поставляється до Франції та Північної Африки;

– *Loretina* – вирощується в Іспанії;

– *Marisol* – вирощується в Іспанії та Аргентині;

– *Monreal* – клементин із великою кількістю насіння, який вирощується переважно в Алжирі.

Стан дослідження проблеми

Аналіз науково-технічних джерел щодо дослідження цитрусових, зокрема мандаринів, показав, що основними напрямками досліджень були визначення походження, якості і стан дозрівання, хімічний склад плодів. Огляд досліджень щодо сучасних методів та засобів товарної обробки цитрусових фруктів, аналіз інформації про відомі види фунгіцидів, умови їх використання для проведення обробки фруктів та дію на організм людини в разі порушення технології та гранично допустимих концентрацій їх використання наведено у статті І. Донцової [2]. У роботах В. Колтунова [3] та Т. Ларіної [4] представлено способи товарної обробки багатьох видів цитрусових фруктів та їх вплив на збереженість під час товаропросування. Д. Рензо вивчав вплив озону на процес зберігання апельсинів, а Г. Шілов висвітлив сучасні методи їх дезінфекції. Відомим ученим, який досліджував судову товарознавчу експертизу цитрусових плодів, є А. Палашіо – автор наукових статей і досліджень у галузі аналізу якісних та кількісних параметрів цитрусових плодів для вирішення судових питань та експертизи. Значний внесок у розуміння хімічного складу, властивостей та харчової цінності цитрусових плодів через свої дослідження зробили: А. Пастер – французький вчений, його роботи вплинули на розвиток методів аналізу харчових продуктів, включаючи цитрусові; Р. Коль – італійський хімік і вчений, який присвятив багато уваги дослідженню хімічного складу та властивостей цитрусових

плодів; І. Мічурін – селекціонер і ботанік, який займався гібридизацією та вивченням різних сортів фруктів, включаючи цитрусові. Дослідження допомагають забезпечити безпеку та якість мандаринів, що важливо для захисту прав споживачів та вирішення судових питань, пов'язаних із цими фруктами. Проте недостатньою є кількість наукових даних щодо особливостей судової товарознавчої експертизи цитрусових плодів, зокрема мандаринів. Таким чином, актуальними є дослідження стану ринку цитрусових плодів, проблем, пов'язаних з особливостями експертизи під час процедури експертної оцінки їх якості та безпечності.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є аналіз процедури проведення судової товарознавчої експертизи цитрусових плодів на прикладі мандаринів, що імпортується в Україну. *Завданням* дослідження є визначення теоретичних та практичних питань класифікації цитрусових плодів, зокрема мандаринів, та встановлення товарознавчих аспектів їх судової експертизи.

Наукова новизна дослідження

У дослідженні сформульовані узагальнені підходи до класифікації цитрусових плодів у процесі судової товарознавчої експертизи. Визначені діагностичні завдання, які має вирішити судовий експерт під час дослідження цитрусових плодів, що дозволить мати більше аналітичної інформації щодо цієї категорії товарів. Окреслені сучасні методи аналізу, зокрема інструментальні, що використовуються для встановлення показників якості та безпеки. Ці методи дозволяють здійснити дослідження мандаринів на молекулярному, хімічному та морфологічному рівнях для отримання об'єктивної інформації щодо їхньої якості, безпеки та інших характеристик, що можуть бути важливими в судовому розгляді. Узагальнено характерні дефекти цитрусових плодів (мандаринів), які притаманні продукції низької якості з ознаками псування. Описано механізм судової товарознавчої експертизи цитрусових плодів (мандаринів).

Виклад основного матеріалу

Плоди цитрусових мають високу біологічну цінність завдяки наявності біологічно активних речовин. Флавоноїди, що містяться в цитрусових плодах, допомагають засвоювати вітаміни, пектинові речовини, надійно захищають серцево-судинну систему, глікозиди (нарингін) знижують артеріальний тиск, рівень холестерину, захищають серце від інфаркту й тонізують організм. Цитрусові плоди вживають у свіжому вигляді та використовують для переробки [5]. У світовій промисловій культурі цитрусових плодів мандарини мають порівняно невелику питому вагу. Плоди мандаринів окремих помологічних

сортів розрізняються за формою, розміром, товщиною та кольором шкірки, будовою та якістю м'якуша [6]. За формою бувають плоди кулястої-плескатої форми у вершини і основи, грушоподібні і грушоподібно-округлі, за величиною – великі (90 г), середні (50–60 г) і дрібні (30–40 г).

Із сортів мандаринів, що культивуються на Чорноморському узбережжі Кавказу, найбільше промислове значення мають такі сорти, як-от грузинський безнасінний (або уншіу), грузинський широколистяний (або оварі уншіу) та Васе-Уншіу.

Ідентифікація виду мандаринів є актуальним завданням з погляду їхньої подальшої класифікації в Українському класифікаторі товарів зовнішньоекономічної діяльності (далі – УКТЗЕД). Для точного визначення коду товару УКТЗЕД необхідно провести ідентифікаційну експертизу. Проведення ідентифікаційної експертизи та визначення митного найменування товару найбільш важливо при незаконному переміщенні товарів через митний кордон, а також при їх недостовірному декларуванні та недотриманні заборон та/або обмежень на увезення товарів на митну територію України.

Свіжі мандарини класифікують в УКТЗЕД у розділі II (06-14) «Продукти рослинного походження» у групі 08 «Їстівні плоди та горіхи; шкірки цитрусових або динь», код 0805 – Цитрусові, свіжі або сушені (код 0805 2 – мандарини (включаючи танжерини та сатсума); клементини, вілкінги та аналогічні гібриди цитрусових: 0805 21 – мандарини (включаючи танжерини та сатсума); 0805 21 10 00 – сатсума, 0805 21 90 00 – інші, 0805 22 00 00 – клементини, 0805 29 00 00 – інші.

Основними критеріями класифікації плодів у цій групі є: біологічний вид та стан плода (свіжий або сушений).

Залежно від мети експертизи та правового контексту може розглядатися декілька аспектів для класифікації [1]. Варіанти класифікацій можуть бути такі:

1) види мандаринів: *Citrus reticulata* (класичний мандарин), *Citrus unshiu* (японський мандарин або сатсума), *Citrus tangerina* (танжело або танжерін);

2) сорт: відрізняються за кольором шкірки, смаком, ароматом та розміром;

3) якість: оцінка на основі рівня дозрівання, ступеня пошкодження, відсутності або наявності хвороб, плісняви або інших дефектів;

4) групи за розміром: малі (наприклад, поні або понкан), середні (типові мандарини) та великі (японські сатсума);

5) походження: класифікація за країною або регіоном вирощування;

6) упаковка: класифікація за типом упаковки (ящики, сітки, термоплівка тощо);

7) хімічний склад: аналіз хімічного складу (вміст вітамінів, мінералів, цукрів, кислот) для виявлення характерних речовин або забруднень;

8) біологічні характеристики: аналіз таких біологічних властивостей, як вміст вітамінів, мінералів тощо;

9) експортно-імпортні вимоги: класифікація з огляду на вимоги стандартів якості для експорту та імпорту;

10) морфологічні характеристики: опис таких фізичних параметрів, як форма, розмір, колір шкірки, наявність або відсутність насіння.

Наведені класифікаційні аспекти можуть використовуватися окремо або в поєднанні залежно від конкретного завдання судової товарознавчої експертизи мандаринів.

Як вихідні дані при провадженні експертизи вивчається маркування, нанесене на упаковку або на ярликах, етикетках, наліпках тощо, що несе інформацію про товарні характеристики. Дослідження маркувальних даних необхідне під час вирішення низки питань, пов'язаних, зокрема, з фальсифікацією товару.

Вимоги до маркування товару наведено в ДСТУ ЕЭК ООН FFV-14:2007 «Фрукти цитрусові. Настанови щодо постачання і контролювання якості (ЕЭК ООН FFV-14:2004, IDT)»¹, що є особливо актуальним при митному контролі. На кожній упаковці чітким і таким, що не стирається, шрифтом повинні наноситися такі дані, що згруповані на одній стороні та видимі зовні (ці положення не застосовуються до споживчої упаковки):

1) розпізнавальні позначення пакувальник та/або відправник:

– найменування та фізична адреса (наприклад, вулиця/місто/район/поштовий код та країна, якщо вона відрізняється від країни походження) або кодове позначення, офіційно визнане компетентною національною інстанцією;

2) характер продукту:

– загальна назва виду, коли вміст не видно ззовні;

– «суміш цитрусових фруктів», або еквівалентне позначення, або загальна назва видів у разі суміші цитрусових фруктів явно різних видів;

– назва для групи мандаринів: мандарини уншіу: «Уншіу», після чого може вказуватися різновид; клементини: «Клементини», після

¹ ДСТУ ЕЭК ООН FFV-14:2007. Фрукти цитрусові. Настанови щодо постачання і контролювання якості (ЕЭК ООН FFV-14:2004, IDT). Київ : Держ. наук.-дослід. і проєкт.-конструктор. ін-т «Консервпромкомплекс», 2008. 13 с.

чого може вказуватися різновид і там, де потрібно, «без зернят» – для клементинів без зернят (без будь-яких); клементини (1–10 зернят); клементини «із зернятками» – для клементинів, що містять більше 10 зернят;

– для інших мандаринів та їх гібридів: назва різновиду;

– у разі фасувальних одиниць для продажу, що містять суміш плодів різних видів цитрусових, необхідно вказати «суміш плодів цитрусових» або еквівалентне позначення. Назви різних видів повинні вказуватись на додаток до докладної інформації, наведеної вище;

– «без кісточок» (факультативно);

3) походження продукту:

– країна походження та факультативно район виробництва або його національна, регіональна чи місцева назва;

– у разі суміші цитрусових фруктів явно різних видів та різного походження після назви відповідних видів повинна вказуватися назва кожної країни походження;

4) товарні характеристики:

– сорт;

– розмір, виражений у вигляді: мінімального та максимального розміру (в міліметрах) або коду (і) розміру, після чого може вказуватися мінімальний та максимальний розмір. Мінімальний діаметр для клементинів та монреалей – 35 мм, для інших – 45 мм;

– обробка після збору врожаю (факультативно на основі національного законодавства країни-імпортера).

Під час судової експертизи цитрусових, зокрема мандаринів, можуть ставитися різні діагностичні завдання залежно від обставин справи та питань, що виникають. Основні завдання, які можуть бути поставлені перед судовим експертом у цьому контексті, такі:

1) визначення сорту чи виду мандаринів: з метою ідентифікації конкретного сорту чи виду мандаринів на основі їхніх морфологічних ознак, колірних характеристик, розмірів, наявності насіння тощо;

2) визначення походження: експерт може провести дослідження, щоб визначити, звідки були привезені чи де вирощені мандарини, враховуючи такі фактори, як географічне походження, кліматичні умови та інші ознаки, що впливають на вирощування цитрусових;

3) виявлення наявності забруднень або хімічних речовин: експерт може аналізувати мандарини на наявність таких забруднень, як пестициди, ртуть, важкі метали та інші хімічні речовини, що можуть бути шкідливими для здоров'я споживачів;

4) визначення якості та ступеня пошкодження: у разі наявних судових справ, пов'язаних з якістю продуктів або випадками порушення прав споживачів, експерт може оцінювати якість мандаринів

та виявляти будь-які ознаки порушень, наприклад гниль, плісняву, механічні пошкодження тощо;

5) визначення відповідності стандартам якості та безпеки: експерт може перевірити, чи відповідають мандарини встановленим стандартам якості та безпеки, що може бути важливим у справах, пов'язаних із продажем чи виробництвом продуктів харчування.

Зазначені діагностичні завдання можуть варіюватися залежно від конкретних обставин справи та питань, що розглядаються в межах судового процесу.

З метою реалізації діагностичних завдань та встановлення показників якості й безпеки цитрусових плодів (мандаринів) під час судової товарознавчої експертизи використовують різні методи аналізу [5], зокрема такі: органолептичний аналіз (експерт на свої власний зір, нюх, смак та дотик оцінює якості мандаринів, цей метод дозволяє визначити такі ознаки, як колір, форма, текстура, аромат і смак, які можуть свідчити про стан продукту); хімічний аналіз (для визначення наявності таких хімічних речовин, як пестициди, важкі метали, консерванти та інші забруднювачі; можуть застосовуватися хімічні методи аналізу, такі як хроматографія (газова або рідина), мас-спектрометрія, атомно-абсорбційна спектрометрія та ін.); мікробіологічний аналіз (для виявлення наявності мікроорганізмів, бактерій, грибів та інших мікробіологічних агентів, які можуть свідчити про низьку якість чи небезпеку для споживання; такі мікробіологічні методи аналізу, як культуральне вивчення, полімеразна ланцюгова реакція та ін.); фізико-хімічний аналіз (для визначення таких параметрів, як вологість, рН, для виявлення змін у фізичних властивостях продукту); генетичний аналіз (за потреби експерти можуть використовувати такі генетичні методи аналізу, як ДНК-аналіз, для ідентифікації сортів чи виявлення генетичних відмінностей між різними зразками мандаринів). Використання цих методів окремо або в поєднанні дозволяє виявити всі особливості продукту, що досліджується, та вирішити питання, які ставляться експертизі.

Основними ідентифікаційними завданнями судової товарознавчої експертизи цитрусових плодів, зокрема мандаринів, є:

1) визначення сорту чи виду мандаринів: спеціаліст повинен ідентифікувати конкретний сорт чи вид мандаринів на основі їхніх морфологічних ознак. Це включає оцінку форми, розміру, кольору шкірки, альбедо, наявності насіння, а також інших характеристик, які є типовими для певного сорту або виду;

2) виявлення певних маркерів якості: експерти можуть шукати такі маркери якості, як наявність плісняви, гнилі, механічних пошкоджень або інших ознак некоректного зберігання чи обробки мандаринів, які можуть свідчити про їхню низьку якість;

3) визначення походження: експерти можуть намагатися встановити географічне походження мандаринів на основі їхніх характеристик та інформації про умови вирощування. Наприклад, мандарини з різних регіонів можуть мати відмінності смаку, аромату, розміру, кольору шкірки тощо;

4) оцінка ступеня свіжості та зрілості: експерт може оцінювати ступінь свіжості та зрілості мандаринів, аналізуючи їхню текстуру, кольорові характеристики, аромат і смак. Це може бути важливим для визначення якості та торговельної вартості плодів;

5) виявлення відхилень від стандартів: експерт може проводити порівняльний аналіз мандаринів зі встановленими стандартами якості та безпеки, щоб виявити будь-які відхилення чи недоліки, які можуть вплинути на їхню придатність для споживання.

Визначені ідентифікаційні завдання дозволяють експертам зробити об'єктивну оцінку якості, безпеки та вартості мандаринів у судових справах та інших ситуаціях, пов'язаних із цитрусовими плодами.

Мікробіологічна експертиза допомагає експертам отримати об'єктивну інформацію про стан цитрусових плодів, їхню безпеку та придатність для споживання, що може бути важливим у судових справах та інших ситуаціях, пов'язаних із цими продуктами.

Продуктам властиві характерні дефекти, які можуть впливати на якість, вигляд і придатність для споживання, тому їх виявлення та оцінка можуть бути важливими завданнями в судових товарознавчих експертизах та інших галузях, пов'язаних із продукцією. Характерні дефекти таких цитрусових плодів, як мандарини, можуть бути різними залежно від рівня дозрівання, умов зберігання, транспортування та інших факторів. Деякими з найбільш типових дефектів мандаринів є [4]: гниль (один із найпоширеніших дефектів, який може виникати під час зберігання чи транспортування через пошкодження шкірки мандаринів або унаслідок розвитку патогенних мікроорганізмів); пліснява (вологе середовище може сприяти розвитку плісняви на поверхні мандаринів, що призводить до появи плям та м'якості); механічні пошкодження (подряпини, удари або стискання можуть виникати під час збирання, транспортування чи обробки, що призводить до появи плям, глибини та інших зовнішніх дефектів); слабкий колір шкірки (свідчить про зберігання в неправильних умовах); підвищена кислотність (може виникати через перебільшення рівня мандаринів у партії, що може впливати на їхній смак); дефектність форми або розміру (неправильна форма чи розмір мандаринів може бути знаком недостатнього розвитку або страждання від стресових умов вирощування). Визначені дефекти мають природне походження.

Низька якість мандаринів і ознаки псування продукту є характерними для таких дефектів:

- гниль, наявність якої на шкірці або в м'якуші мандаринів є серйозним дефектом, що свідчить про псування плодів і може бути знаком низької якості або некоректних умов зберігання та транспортування;

- пліснява на поверхні мандаринів також є показником псування та низької якості. Вона може з'являтися внаслідок ураження мандаринів патогенними грибками та привести до втрати товарного вигляду й непридатності для споживання;

- механічні пошкодження (подряпини та інші механічні пошкодження) можуть свідчити про негативні умови обробки, транспортування чи зберігання мандаринів, що спричиняє їхнє швидке псування та втрату товарного вигляду;

- ознаки обсушення або пересихання (мандарини з висушеною або обсушеною шкіркою можуть свідчити про недостатність вологи під час зберігання або недостатній полив під час вирощування, що може призвести до втрати якості та смаку);

- неоднорідність у кольорі та текстурі (нерівномірний колір шкірки, плями або незвичайна текстура можуть свідчити про неоднорідність зрізу, недоліки в розвитку плодів або патологічні стани, що впливають на якість мандаринів).

Ці дефекти є важливими індикаторами низької якості мандаринів і можуть вплинути на їхню придатність для споживання та торговельну цінність. Їх виявлення є важливим завданням у судових товарознавчих експертизах та інших ситуаціях, пов'язаних з оцінкою продуктів харчування.

Об'єктивна оцінка якості, безпеки та інших характеристик таких цитрусових плодів, як мандарини, під час експертизи включає кілька послідовних дій:

- 1) прийом зразків: експерт отримує зразки цитрусових плодів (наприклад, мандаринів) для аналізу. Зразки можуть бути взяті з місця події або надані сторонами у справі;

- 2) візуальний огляд: експерт проводить детальний візуальний огляд мандаринів для виявлення таких зовнішніх дефектів, як гниль, пліснява, механічні пошкодження тощо;

- 3) органолептичний аналіз: експерт оцінює такі органолептичні властивості мандаринів, як-от: колір, форма, текстура, аромат і смак, що можуть свідчити про їхню якість;

- 4) хімічний аналіз: проводиться аналіз хімічних таких складників мандаринів, як пестициди, важкі метали, консерванти тощо, щоб визначити їхню безпеку для споживання;

- 5) мікробіологічний аналіз: проводиться аналіз на наявність патогенних мікроорганізмів, бактерій, грибків та інших мікробіологічних агентів, які можуть впливати на безпеку продукту;

б) додаткові тести та дослідження: залежно від конкретних питань, що виникають у справі, можуть проводитися додаткові тести та дослідження, наприклад фізико-хімічний аналіз, генетичний аналіз тощо;

7) складання експертного висновку: на основі результатів аналізу експерт складає експертний висновок, у якому відображається оцінка якості, безпеки та інших характеристик мандаринів у контексті судової справи;

8) порівняння зі стандартами / нормативною документацією. Важливою стадією експертизи є порівняння результатів аналізів зі стандартами якості.

Висновки

У сучасних умовах особливої актуальності набувають питання забезпечення ідентифікації та безпеки увезеної продукції, що спрямовано на успішне функціонування держави у світовій економіці та скорочення технічних бар'єрів у торгівлі. У дослідженні сформульовано узагальнені підходи до класифікації цитрусових плодів у процесі судової товарознавчої експертизи. Визначені діагностичні завдання, які має вирішити судовий експерт під час дослідження цитрусових плодів, що дозволить мати більше аналітичної інформації щодо цієї категорії товарів. Окреслено сучасні методи аналізу, зокрема інструментальні, що використовують для встановлення показників якості та безпеки. Узагальнено характерні дефекти цитрусових плодів (мандаринів), дефекти, які характерні для продукції низької якості з ознаками псування. Описано механізм судової товарознавчої експертизи цитрусових плодів (мандаринів).

Список бібліографічних посилань: **1.** Колтунов В. А., Романенко О. А. Субтропічні та тропічні плоди : підручник. Київ : Київ. нац. торг. екон. ун-т, 2012. 196 с. **2.** Донцова І. В. Сучасні способи товарної обробки цитрусових фруктів та безпечність їх споживання. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Технічні науки.* 2019. Вип. 22. С. 64–68. DOI: <https://doi.org/10.36477/2522-1221-2019-22-11>. **3.** Колтунов В. А. Якість плодоовочевої продукції та технологія її зберігання : монографія : у 2 ч. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. Ч. 2: Якість і збереженість плодів та ягід. 249 с. **4.** Ларина Т. В. Тропические и субтропические плоды: справочник товаровед. М. : ДеЛи, 2002. 254 с. **5.** Притульська Н. В. Ідентифікація продовольчих товарів: теорія і практика : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. 303 с. **6.** Дубініна А. А., Сорокіна С. В., Зельніченко О. І. Митна справа : підручник. Київ : Центр навч. літ., 2010. 320 с.

Надійшла до редколегії 26.02.2024

Прийнята до опублікування 30.03.2024



Harbuz M. V., Ulybina L. Yu. Peculiarities of the examination of citrus fruits (mandarins) during the forensic examination

In today's environment, the issue of ensuring the identification and safety of imported products is of particular relevance, which is aimed at the successful functioning of the state in the global economy and the reduction of technical barriers to trade. The article discusses the peculiarities of conducting an examination of citrus fruits, in particular, tangerines, with a view to their further classification in the Ukrainian Classifier of Goods for Foreign Economic Activity.

Approaches to the classification of citrus fruits in the process of commodity examination are summarized. The diagnostic tasks to be solved by the forensic expert during the study of citrus fruits are defined, which will allow to have more analytical information from this category of goods. The main identification tasks of the commodity examination of citrus fruits, in particular mandarins, are: determination of the variety or species of mandarins, detection of certain quality markers, determination of origin, assessment of the degree of freshness and maturity, detection of deviations from standards. Modern methods of analysis are indicated, which allow to carry out research on tangerines at the molecular, chemical and morphological levels in order to obtain objective information about their quality, safety and other characteristics that may be important in court proceedings. The main aspects of microbiological methods during the examination include: detection of pathogenic microorganisms (analysis for the presence of pathogenic bacteria such as Salmonella, E. coli and Listeria monocytogenes), determination of the level of the total microbial flora, assessment of the degree of rot and mold, determination of the effectiveness of preservatives and other preservation methods, assessment of compliance with food safety standards. Systematization of information data on characteristic defects of citrus fruits (tangerines), namely: rot, mold, mechanical damage, weak skin color, increased acidity, defects in shape or size (identified defects are of natural origin) is presented. Defects that are characteristic of low-quality products with signs of deterioration: rot, mold, mechanical damage, signs of drying or desiccation, heterogeneity in color and texture. The mechanism of forensic commodity examination of citrus fruits (tangerines) is described.

Key words: import, international standard, national standard, UKTZED (Ukrainian Classifier of Goods for Foreign Economic Activity), customs control, expertise, identification.




Іван Олександрович Смець,

кандидат юридичних наук,

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокариуса»

Міністерства юстиції України (докторант);

 <https://orcid.org/0009-0003-9056-5346>,

e-mail: ivan.iemets@ukr.net

ПРИНЦИПИ ПРЕДСТАВНИЦТВА ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

За результатами аналізу норм кримінального процесуального законодавства, положень міжнародно-правових договорів, права Європейського Союзу, на підставі узагальнення теоретичних позицій учених, а також з урахуванням апробованого досвіду окремих європейських держав обґрунтовано, що представництво потерпілого є одним із фундаментальних принципів кримінального провадження. Доведено, що представництво потерпілих у кримінальному провадженні є неодмінною гарантією реалізації засади рівності перед законом і судом, доступу до правосуддя та обов'язковості судових рішень, змагальності сторін і свободи в поданні ними до суду своїх доказів та в доведенні перед судом їх переконливості тощо. Визначено, що представництво потерпілого має здійснюватися з дотриманням загальних засад кримінального провадження, а також принципів добровільності, законності, компетенції, ініціативності, співпраці та ефективної комунікації з іншими учасниками кримінального провадження.

Ключові слова: кримінальний процес, учасник кримінального провадження, потерпілий, представник потерпілого, адвокат, принцип, повноваження.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Кримінальним процесуальним законодавством гарантовано кожному потерпілому право мати представника. Це жодною мірою не впливає на межі його правового статусу, зокрема сукупність прав, якими він може користуватися, скоріше навпаки, гарантія мати представника сприяє вирішенню багатьох організаційних питань, що виникають під час досудового розслідування, а також підвищує його якість. Це зумовлено тим, що представник потерпілого, котрим може бути особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні, тобто є адвокатом, надає потерпілому належну правову допомогу, в той час як інші представники сторони обвинувачення, зокрема слідчий і прокурор, намагаються встановити обставини, що

підлягають доказуванню, та реалізують свої процесуальні повноваження в напрямі забезпечення виконання завдань кримінального провадження шляхом пізнання події кримінального правопорушення та вжиття відповідних заходів. Тому вважаємо слушною позицію, згідно з якою представництво сприяє забезпеченню засади рівності всіх учасників кримінального провадження перед судом і законом, а також реалізації засади змагальності сторін у кримінальному провадженні [1, с. 612].

Із метою вдосконалення правових механізмів представництва потерпілого, приведення норм національного законодавства до положень міжнародно-правових договорів, а також окреслення рекомендацій щодо запозичення апробованої практики зарубіжних країн, вважаємо за потрібне зупинитися на визначенні її характеристики принципів представництва потерпілого у кримінальному провадженні.

Стан дослідження проблеми

Інститут представництва у кримінальному судочинстві завжди перебував у центрі наукових пошуків українських учених. Комплексному аналізу він піддавався в дослідженнях В. Г. Пожара [2], Р. О. Ємельянова [3], О. В. Якимчук [4] та ін. Окремі теоретичні та практичні аспекти цієї проблеми висвітлювалися також такими українськими вченими, як С. Є. Абламський [5], А. Д. Удалова та С. А. Савицька [6], Н. З. Рогатинська [7], Г. В. Остафійчук [8], М. А. Грібов і В. В. Червінський [9; 10] та ін. Здебільшого вчені за результатами своїх наукових пошуків констатували, що інститут представництва є основним механізмом реалізації дотримання прав і свобод особи під час здійснення кримінального судочинства [5], наголошували на важливості участі адвоката в наданні професійної допомоги потерпілому [9], здійснювали спроби визначити дефініцію та сутність представництва потерпілого [10] тощо, проте деякі аспекти представництва, зокрема принципи цієї діяльності, досі залишалися поза увагою наукової спільноти, а тому потребують проведення окремих досліджень.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення та характеристика засад представництва потерпілого у кримінальному провадженні. Конкретизація мети знайшла своє висвітлення в таких завданнях: 1) на підставі текстурального аналізу джерел кримінального процесуального законодавства з'ясувати сучасні засади здійснення представництва потерпілого у кримінальному провадженні; 2) визначити особливості впровадження апробованого зарубіжного досвіду щодо представництва потерпілого в національну практику.

Наукова новизна дослідження

За результатами аналізу норм кримінального процесуального законодавства, зокрема міжнародно-правових договорів, а також з урахуванням чинних положень норм права окремих європейських держав, узагальнення теоретичних позицій, що знайшли своє висвітлення в науковій літературі, вдосконалено основи понятійно-термінологічного інституту представництва потерпілого у кримінальному провадженні. Запропоновані положення можуть використовуватися в подальших наукових дослідженнях як основа для реформування кримінального процесуального права в контексті запровадження апробованих зарубіжних практик у діяльність із представництва потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача.

Виклад основного матеріалу

Соціальний, політичний та економічний розвиток нашої держави супроводжувався відповідними процесами у правовій системі. Свого часу саме закріплені конституційні засади було покладено в основу принципів кримінального процесуального права, які знайшли своє закріплення у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України), ухваленому у 2012 р. З огляду на це Г. М. Мамка під час дослідження науково-правових основ засад кримінального провадження запропонував здійснювати їх класифікацію за трьома групами, серед яких:

1) загальноправові або конституційні – верховенство права; законність; повага до людської гідності; недоторканність житла або іншого володіння особи, а також право приватної власності; таємниця спілкування та невтручання у приватне життя; забезпечення права на свободу й особисту недоторканність; доступ до правосуддя й обов'язковість судових рішень;

2) загальнопроцесуальні чи універсальні – рівність перед законом і судом; змагальність сторін і свобода в поданні ними до суду своїх доказів та в доведенні перед судом їхньої переконливості; забезпечення права на оскарження процесуальних рішень або дій чи бездіяльності; розумність строків; мова, якою здійснюється кримінальне провадження; безпосередність дослідження показань, речей і документів; диспозитивність; гласність і відкритість судового провадження, його повне фіксування технічними засобами;

3) галузеві (спеціальні) – презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів своєї сім'ї; заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне й те саме правопорушення; забезпечення права на захист; публічність [11, с. 26–27].

На нашу думку, вчений доволі ґрунтовно підійшов до вирішення питання щодо визначення та класифікації засад кримінального

провадження, однак окреслений перелік потребує свого розширення, адже така засада, як представництво, залишилася поза увагою. Отже, вважаємо за потрібне докладніше зупинитися на обґрунтуванні потреби надання їй самостійного місця в переліку засад кримінального провадження.

Відповідно до ст. 59 Конституції України кожному гарантоване право на отримання професійної правничої допомоги, яка у визначених законом випадках може надаватися особі безоплатно. Також цією статтею проголошено свободу кожного в обранні захисника своїх прав¹. Воно поширюється на всіх осіб, зокрема громадян України, іноземців, осіб без громадянства, які перебувають на території України. Право на правничу допомогу базується на таких фундаментальних засадах, як дотримання принципів рівності всіх перед законом і відсутності дискримінації².

Європейською конвенцією з прав людини також гарантовано право кожного на ефективний засіб правового захисту порушених прав і свобод у національному органі, навіть попри те, що таке порушення могло бути вчинене особами, які реалізували свої офіційні повноваження³. Таким чином, захисту, який отримує особа, має бути притаманна така ознака, як ефективність. Ефективний – той, який «приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект»⁴. Під ефектом слід розуміти результат, наслідок яких-небудь причин, сил, дій, заходів, а також засоби, прийоми, пристосування, за допомогою яких створюється враження, ілюзія чого-небудь⁵. Таким чином, реалізація ефективних засобів правового захисту передбачає та вимагає відшукання тих процесуальних заходів, застосування знарядь і засобів, які забезпечать повноцінне, своєчасне та швидке досудове розслідування, відновлення порушених прав і свобод особи та прийняття законного й обґрунтованого рішення у справі.

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 03.04.2024).

² 4.3.10. Право на правову допомогу // Конституційний Суд України : офіц. сайт. URL: <https://csu.gov.ua/storinka-knygy/4310-pravo-na-pravovu-doromogu> (дата звернення: 03.04.2024).

³ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 03.04.2024).

⁴ Ефективний // Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1890) : сайт. URL: <https://sum.in.ua/s/efektyvnyj> (дата звернення: 03.04.2024).

⁵ Ефект // Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1890) : сайт. URL: <https://sum.in.ua/s/efekt> (дата звернення: 03.04.2024).

Положеннями Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» передбачено можливість надання безоплатної первинної та вторинної правничої допомоги¹. Під безоплатною вторинною правничою допомогою розуміють окремий вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу до правосуддя та пов'язана з наданням послуг із захисту особи, здійсненні представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших органах державної влади та місцевого самоврядування, перед іншими особами, а також складенні документів процесуального характеру. З урахуванням видів послуг, у яких надається правнича допомога, слід констатувати, що в цьому контексті законодавцем чітко розмежовано, що захист особи та представництво її інтересів – це дві окремі форми діяльності, тому вважаємо слушним звернутися до положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Так, п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначено, що під представництвом слід розуміти окремий вид адвокатської діяльності, який полягає в забезпеченні реалізації прав та обов'язків клієнта в кожному виді судочинства, а також в інших органах публічного адміністрування, перед фізичними й юридичними особами, прав та обов'язків потерпілого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, а також потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача у кримінальному провадженні². Таким чином, у контексті здійснення представництва у кримінальному провадженні чітко визначено три категорії осіб, щодо яких адвокат уповноважений здійснювати представництво: потерпілий, цивільний позивач і цивільний відповідач. З урахуванням викладеного законодавчого підходу М. А. Глібов і В. В. Червінський запропонували під представництвом потерпілого у кримінальному провадженні розуміти один із різновидів адвокатської діяльності, який полягає в наданні потерпілому від кримінального правопорушення професійної правової допомоги щодо забезпечення його прав і законних інтересів на стадіях досудового розслідування та судового провадження, а також під час процесуальних дій, що можуть проводитися до початку досудового розслідування [9].

Щодо правових засад участі представника потерпілого у кримінальному провадженні, то згідно із сучасною доктриною кримінального

¹ Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 03.04.2024).

² Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 03.04.2022).

процесуального права представляти потерпілого, яким є фізична особа, має право той суб'єкт, котрий у кримінальному провадженні може бути захисником, що підтверджується свідомством про право на зайняття адвокатською діяльністю. Представником потерпілого, уособленого юридичною особою, можуть бути її керівник, особа, уповноважена законом чи установчими документами, а також працівник юридичної особи за довіреністю чи особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні¹. За даними, установленими нами, у 84 % кримінальних проваджень представником юридичної особи, яку визнано потерпілою, залучався працівник юридичної особи на підставі довіреності, що засвідчено керівником цієї установи.

Щодо регламентації порядку здійснення представництва в зарубіжних країнах, то вважаємо за потрібне звернутися до деяких міжнародних нормативно-правових актів, а також правових актів Європейського Союзу. Так, відповідно до ст. 47 Хартії основоположних прав Європейського Союзу кожній людині гарантовано право на справедливий, публічний і своєчасний розгляд її справи незалежним судом, можливість отримання консультації, мати захисника та представника². Тобто нею також диференційовано участь захисника та представника особи, однак обов'язку щодо надання правової допомоги кожному потерпілому нею не закріплено, як і не закріплено цього іншими нормативно-правовими документами більшості країн Європи. Водночас принагідно зауважимо, що дещо суперечливою щодо чинних актів законодавства є прецедентна практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПА).

Так, у справі «Р., С. та S. проти Сполученого Королівства» ЄСПА вказав, що неотримання заявником допомоги адвоката може визнаватися як порушення ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, зокрема в тих справах, де правнича допомога необхідна для ефективного доступу до правосуддя, де юридичне представництво є обов'язковим або якщо справа є особливо складною³. Проте зауважимо, що в цій справі

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 03.04.2022).

² Хартія Європейського Союзу про основоположні права // Центр громадських свобод : сайт. 17.11.2021. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-evropejskogo-soyuzu/#:~:text=Хартія%20Основоположних%20прав%20Європейського%20Союзу,договору%201%20грудня%20202009%20року> (дата звернення: 03.04.2024).

³ Рішення палати у справі «Р., С. та S. проти Сполученого Королівства» : Рішення Європейського суду з прав людини від 16.07.2002 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_097 (дата звернення: 03.04.2024).

вирішувалися питання, пов'язані із застосуванням норм цивільного та сімейного законодавства, що виникли у зв'язку з оскарженням права на удочеріння.

Варто виокремити також ті випадки, коли в деяких справах учасники судового розгляду вказували, що не могли вирішити певних юридичних питань, зокрема тих, що пов'язані з отриманням професійної правничої допомоги під час розгляду справи в національному суді через брак фінансів. Так, у справі «Стіл та інші проти Сполученого Королівства» одна з учасниць вказала, що не змогла продовжити процедуру апеляції з тієї причини, що її заяву про надання безоплатної правової допомоги було відхилено¹. Водночас у справі «Цоньо Цонєв проти Болгарії (№ 2)» ЄСПЛ вказав, що про те, чи мала особа достатньо коштів для оплати юридичної допомоги, можуть свідчити такі обставини:

1) чи призначався безоплатний представник у попередньому провадженні;

2) чи стверджував заявник, що він не міг дозволити самостійно залучити представника.

З огляду на відсутність чітких ознак протилежного ЄСПЛ погодився, що заявник не мав достатніх засобів для самостійної оплати юридичного представництва, а тому було порушення положень пунктів 1, 3 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини². Водночас зауважимо, що в цій справі заявник перебував у статусі підозрюваного, а потім обвинуваченого, тому це прямо не стосується проблематики представлення потерпілого у кримінальному провадженні.

Наголошував ЄСПЛ у своїх рішеннях і на тому, що правова допомога повинна бути обов'язковою у процесах, котрі є складними та через це вимагають постійної участі представника, яким є досвідчений спеціаліст у сфері права³.

Також зауважимо, що в контексті євроінтеграційних процесів України матиме обов'язок щодо приведення національного законодавства у відповідність до Директиви Європейського парламенту і Ради

¹ Справа «Стіл та інші проти Сполученого Королівства» (Case of Steel and others v. the United Kingdom) : Рішення Європейського суду з прав людини від 23.09.1998 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_106 (дата звернення: 03.04.2024).

² Справа «Цоньо Цонєв проти Болгарії» // Практика ЄСПЛ. Український аспект : сайт. 26.04.2021. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/spravo-conev-proti-bolgari%D1%97/> (дата звернення: 03.04.2024).

³ Справа «Стіл і Морріс проти Сполученого Королівства» (Steel and Morris v. the United Kingdom) (заява № 68416/01) : Рішення Європейського суду з прав людини від 15.02.2005 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-68224%22%5D%7D> (дата звернення: 03.04.2024).

Європейського Союзу № 2012/29/EU, яка встановлює мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочину, а також замінює Рамкове Рішення Ради Європейського Союзу 2001/220/JHA від 25 жовтня 2012 р. Згідно з її положеннями потерпілі мають право на захист під час кримінальних розслідувань. Крім того, держави – члени ЄС з-поміж іншого зобов'язані забезпечити право на супровід потерпілого законним представником або ж особою, якщо не було прийнято обґрунтоване рішення про протилежне (ст. 20)¹.

Отже, у найближчому майбутньому перед Україною може виникнути потреба перегляду окремих положень інституту представництва потерпілого у кримінальному провадженні, адже поки що рівень довіри до представників правоохоронних органів залишається невисоким. Через недостатню увагу до справи з боку представників слідства, на якій доволі часто наголошують потерпілі, вони потребують або додаткових консультацій фахівців у галузі права, або ж узагалі вимушені залучати адвоката, який би сприяв реалізації їхніх процесуальних прав і забезпеченню законних інтересів.

З огляду на те, що ідея обов'язкового представництва потерпілого представниками регіональних центрів з надання безоплатної вторинної правничої допомоги наразі виглядає сумнівною через брак відповідних економічних ресурсів для її реалізації, вважаємо доречним навести позитивний досвід Великобританії, зокрема Англії та Уельсу. Нещодавно на території цих країн сторонам, які беруть участь у судовому провадженні самостійно, надавали (за потреби) правничу допомогу на волонтерських засадах відділи персональної підтримки – Personal Support Unit. Тепер це вже юридична благодійна організація Support Through Court, яка надає допомогу в цивільних і сімейних справах (спорах). І хоча це не поширюється в контексті здійснення юридичного представництва осіб під час слухань на категорії кримінальних справ, однак такі відділи можуть висловити власну позицію щодо того, чи варто особі звертатися за професійною допомогою адвоката, які є проблемні моменти або слабкі сторони в його справі тощо².

¹ Директива 2012/29/EU Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу, що запроваджує мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочину, а також замінює Рамкове рішення Ради 2001/220/JHA : від 25.10.2012 // Юрфем.уа : сайт. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/Директива-2012-92.pdf> (дата звернення: 03.04.2024).

² Support Through Court : сайт. URL: <https://www.supportthroughcourt.org/> (дата звернення: 03.04.2024).

З урахуванням наведених і проаналізованих правових положень вітчизняного, міжнародного, а також зарубіжного законодавства, рішень ЄСПЛ вважаємо, що представництво потерпілого у кримінальному провадженні в Україні нині здійснюється із дотриманням загальних засад кримінального провадження, а також принципів:

1) добровільності, що передбачає залучення представника з власної ініціативи потерпілого, його вільне обрання, наявність в особи, яка представлятиме інтереси потерпілого, бажання та добровільності на участь у кримінальному провадженні;

2) законності, що означає здійснення представництва виключно у спосіб і межах, визначених чинним законодавством;

3) компетенції, що полягає здебільшого в залученні як представника особи, яка є адвокатом або має вищу освіту в галузі права;

4) ініціативності, що передбачає самостійне визначення стратегії реалізації прав і законних інтересів потерпілого, гарантує можливість ініціювання проведення певних заходів;

5) співпраці й ефективної комунікації з іншими учасниками кримінального провадження.

Висновки

Сучасні особливості розвитку громадянського суспільства в нашій державі засвідчують, що представництво потерпілих у кримінальному провадженні є неодмінною гарантією реалізації засад рівності перед законом і судом, доступу до правосуддя та обов'язковості судових рішень, змагальності сторін і свободи в поданні ними до суду своїх доказів та в доведенні перед судом їх переконливості тощо. З огляду на це вважаємо, що така засада, як представництво потерпілого, передбачає її внесення до переліку загальних засад кримінального провадження. Така позиція обґрунтована і з огляду на проведений аналіз прецедентної практики ЄСПЛ і чинних джерел права ЄС. Вважаємо, що на шляху євроінтеграції перед Україною може виникнути потреба перегляду окремих положень інституту представництва потерпілого у кримінальному провадженні, зокрема визначення підстав для обов'язкової безоплатної участі представника потерпілого принаймні в деяких категоріях справ.

На підставі текстуального аналізу положень чинного законодавства України вважаємо, що представництво потерпілого у кримінальному провадженні в Україні має здійснюватися з дотриманням загальних засад кримінального провадження, а також принципів:

1) добровільності, що передбачає залучення представника з власної ініціативи потерпілого, його вільне обрання, наявність в особи, яка представлятиме інтереси потерпілого, бажання та добровільності на участь у кримінальному провадженні;

2) законності, що означає здійснення представництва виключно у спосіб і межах, визначених чинним законодавством;

3) компетенції, що полягає здебільшого в залученні як представника особи, яка є адвокатом або має вищу освіту в галузі права;

4) ініціативності, що передбачає самостійне визначення стратегії реалізації прав і законних інтересів потерпілого, гарантує можливість ініціювання проведення певних заходів;

5) співпраці та ефективної комунікації з іншими учасниками кримінального провадження.

Перспективами подальших досліджень, на нашу думку, мають стати механізми впровадження міжнародних стандартів представництва потерпілого, проблемні аспекти представництва потерпілого у кримінальному провадженні, засади здійснення представництва свідка, цивільного позивача, цивільного відповідача.

Список бібліографічних посилань: 1. Пожар В. Г. Межі повноважень представників у кримінальному провадженні: проблеми визначення. *Молодий вчений*. 2016. № 12 (39). С. 612–615. 2. Пожар В. Г. Інститут представництва в кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2010. 22 с. 3. Ємельянов Р. О. Адвокат-представник потерпілого у кримінальному процесі : дис. ... д-ра філософії : 081. Кропивницький, 2023. 233 с. 4. Якимчук О. В. Представництво юридичних осіб у кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2020. 253 с. 5. Абламський С. Є. Захист прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні : монографія / за заг. ред. О. О. Юхна. Харків : Панов, 2015. 240 с. 6. Удалова Л. Д., Савицька С. А. Кримінально-процесуальні гарантії діяльності адвоката : монографія. Київ : КНТ, 2014. 170 с. 7. Рогатинська Н. З. Процесуальні особливості інституту представництва у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 4 (32). С. 174–179. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2022.04.174>. 8. Остафійчук Г. В. Представництво у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 190–195. 9. Грібов М. А., Червінський В. В. Представництво потерпілого у кримінальному провадженні: поняття, зміст, проблеми та шляхи їх вирішення. *Вісник кримінального судочинства*. 2021. № 3–4. С. 8–21. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2021.3-4/8-21>. 10. Червінський В. В. Зміст представництва інтересів потерпілого від дорожньо-транспортної пригоди у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 704–707. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/169>. 11. Мамка Г. М. Засади кримінального провадження: наукові та правові основи : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2019. 42 с.

Надійшла до редколегії 23.04.2024

Прийнята до опублікування 30.05.2024



Yemets I. O. Principles of the victim's representation in criminal proceedings

Based on the analysis of the provisions of criminal procedure legislation, provisions of international legal treaties, and European Union law, and on the basis of generalisation of theoretical positions of scholars, and also taking into account the proven experience of certain European States, it has been substantiated that the principle of victim representation is one of the fundamental principles of criminal proceedings. It has been proved that representation of victims in criminal proceedings is an indispensable guarantee of the principle of equality before law and court, access to justice and binding nature of court decisions, competitiveness of the parties and freedom to present their evidence to court and to prove their convincing nature before the court, etc.

It has been determined that on the way to European integration, Ukraine may need to revise certain provisions of the institute of victim representation in criminal proceedings, in particular, to determine the grounds for mandatory free-of-charge participation of a victim's representative, at least in some categories of cases. It has been argued that victim representation should be carried out in compliance with the general principles of criminal proceedings, as well as the principles of: voluntariness; legality; competence; initiative; cooperation and effective communication with other participants to criminal proceedings.

It is suggested that these provisions should be used in further scientific research as a basis for reforming criminal procedure law in the context of introducing proven foreign practices into the victim representation activities. It has been determined that the prospects for further research should include the mechanisms for implementing international standards of victim representation, problematic aspects of victim representation in criminal proceedings, and the principles of representation of a witness, a civil plaintiff, and a civil defendant.

Key words: criminal procedure, participant in criminal proceedings, victim, victim's representative, attorney-at-law, principle, powers.



Микола Миколайович Коломойцев,

кандидат юридичних наук,
Національний науковий центр «Інститут судових
експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України (докторант);



<https://orcid.org/0009-0005-8957-5509>,
e-mail: kolomoitsev.mykola@ukr.net

**СПЕЦІАЛЬНЕ КРИМІНАЛЬНЕ РОЗСЛІДУВАННЯ (IN ABSENTIA):
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ УЧАСТІ ЗАХИСНИКА**

Відповідно до аналізу положень кримінального процесуального законодавства та узагальнення теоретичних розробок визначено деякі особливості правового регулювання інституту спеціального кримінального провадження (*in absentia*). Проаналізовано особливості участі в ньому захисника, охарактеризовано проблемні питання участі, наголошено на недопустимості його формальної участі. Визначено окремі шляхи подолання проблемних питань, що з'являються під час здійснення спеціального кримінального провадження, окреслено шляхи вдосконалення положень чинного кримінального процесуального законодавства.

Ключові слова: кримінальне провадження, спеціальне досудове розслідування, сторона захисту, підозрюваний, захисник, повноваження захисника.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Уже тривалий час в Україні здійснюється кримінальне провадження у такій процесуальній (диференційованій) формі, як спеціальне досудове розслідування. Його ще так називають у спеціальній літературі: «заочний судовий розгляд кримінальних справ», «заочне кримінальне провадження», «розгляд кримінальної справи за відсутності підсудного», «заочне правосуддя» тощо.

Стан дослідження проблеми

Деякі аспекти здійснення спеціального досудового розслідування «*in absentia*» висвітлено в роботах В. Г. Дрозд [1], Г. І. Глобенка [2], І. В. Гловюк та М. М. Стоянова [3], О. В. Каліннікова [4], А. В. Лапкіна [5], Г. В. Мудрецької [6], С. А. Шаренко та О. Г. Шило [7], А. В. Шевчишина [8], О. В. Захарченка [9] та ін. У своїх наукових доробках учені звертали увагу на те, що специфічними ознаками спеціального досудового розслідування, котрі відрізняють його від інших форм, є такі, як: наявність відмінностей у законодавчому регулюванні та суттєвих відмінностей у здійсненні всього кримінального провадження

чи окремих його стадій, зокрема досудового розслідування [1, с. 334]. Також на підставі аналізу зарубіжного досвіду здійснення спеціального провадження обґрунтовано потреби залучення захисника до участі в такому кримінальному провадженні «з моменту звернення слідчого за погодженням з прокурором або прокурора до слідчого судді з клопотанням про здійснення спеціального досудового розслідування» [2, с. 391]. Піддано аналізу проблематику доказування у провадженні, що здійснюється в такій процесуальній формі, як спеціальне досудове розслідування [3, с. 20–24].

Проблематику здійснення спеціального кримінального провадження комплексно дослідили свого часу такі українські та зарубіжні вчені, як О. О. Нагорнюк-Данилюк [10], А. С. Тукієв [11], Д. В. Коперсак [12] та ін. Та попри вагомий внесок у дослідження із цієї проблематики окреслених та інших науковців, питання участі захисника у спеціальному досудовому розслідуванні «in absentia» досі залишаються не достатньо дослідженими, що підтверджує необхідність їх вивчення.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування особливостей та проблемних питань участі захисника у спеціальному досудовому розслідуванні та судовому провадженні (*in absentia*).

Задля досягнення означеної мети поставлено такі *завдання*: 1) визначити загальні засади здійснення спеціального досудового розслідування та судового провадження (*in absentia*); 2) окреслити особливості та проблемні аспекти участі захисника у провадженнях, що здійснюються в такому порядку.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу положень кримінального процесуального законодавства та узагальнення сучасних теоретичних розробок визначено деякі особливості правового регулювання інституту спеціального кримінального провадження (*in absentia*). Проаналізовано особливості участі в ньому захисника, охарактеризовано проблемні питання участі у спеціальному досудовому розслідуванні та спеціальному судовому провадженні, наголошено на недопустимості його формальної участі на всіх етапах здійснення кримінального провадження. Визначено окремі шляхи вирішення проблемних питань під час здійснення спеціального кримінального провадження, окреслено шляхи вдосконалення положень чинного кримінального процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу

Кримінальне процесуальне законодавство чітко врегульовує підстави та порядок здійснення досудового розслідування, а також види

кримінальних правопорушень, щодо яких воно здійснюється у формі спеціального досудового розслідування (*in absentia*). З огляду на той перелік статей Кримінального кодексу України (далі – КК України), що визначений ч. 2 ст. 297-1 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), слід зауважити, що законодавець передбачив у ній лише ті, що є тяжкими або особливо тяжкими злочинами та посягають на:

- основи національної безпеки України (статті 109, 110, 110-2, 111, 111-1, 111-2, 112, 113, 114, 114-1, 114-2 КК України);
- життя та здоров'я особи (статті 115, 116, 118, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 127 КК України);
- волю, честь і гідність особи (частини 2, 3 ст. 146, статті 146-1, 147 КК України);
- пов'язані з привласненням, розтратою або заволодінням службовою особою майном, що вчинене шляхом зловживання службовим становищем (частини 2–5 ст. 191 КК України);
- економічні відносини та пов'язані з легалізацією майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК України);
- пов'язані з протиправною діяльністю організацією злочинних спільнот (статті 255–258-6 КК України);
- життя правоохоронця, судді, народного засідателя або присяжного, захисника чи представника особи, що пов'язане зі здійсненням ними своєї професійної або громадської діяльності (статті 348, 379, 400 КК України);
- суспільні відносини у сфері службової діяльності та діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (статті 364, 364-1, 365, 365-2, 368, 368-3, 368-4, 369, 369-2, 370 КК України);
- дезертирство (ст. 408 КК України);
- мир та безпеку людства і міжнародний правопорядок (статті 436, 436-1, 437–447 КК України)¹.

На підставі текстуального аналізу положень кримінального та кримінального процесуального законодавства вважаємо за потрібне насамперед наголосити, що в переліку згаданих кримінальних правопорушень досі міститься кримінальне правопорушення, що було передбачене ст. 368-2 КК України «Незаконне збагачення», положення якої визнано неконституційними на підставі рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 р.² Тому вважаємо за

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.03.2024).

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції

потрібне внести відповідні зміни до ст. 297-1 КПК України та виключити статтю 368-2 КК України з означеного переліку злочинів, щодо якого передбачено можливість здійснення особливого порядку кримінального провадження.

Крім учинення особою злочину з означеного переліку, неодмінною умовою для здійснення спеціального досудового розслідування «*in absentia*» є обґрунтована підстава вважати, що: 1) або підозрювана особа переховується від органів слідства, суду на тимчасово окупованій території України чи на території держави, визнаної державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності; 2) та/або таку особу оголошено в міжнародний розшук. Щодо таких умов слідчий чи прокурор, який звертається до слідчого судді з відповідним клопотанням, має надати відповідні підтверджувальні відомості, котрі мають бути зафіксовані в належній процесуальній формі.

Існують винятки з означеного переліку кримінальних правопорушень. Вони, зокрема, трапляються в тих ситуаціях, коли інший злочин (не передбачений ч. 2 ст. 297-1 КПК України) учинено особою, яка переховується від органів слідства, суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, що визнана Верховною Радою України державою-агресором, задля ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошена в міжнародний розшук, та розслідується в одному кримінальному провадженні зі злочинами, зазначеними у ч. 2 ст. 297-1 КПК України, і тому на досудове розслідування та судовий розгляд може негативно вплинути виділення матеріалів кримінального провадження, адже це може позначитися на їх повноті¹. Тобто в тих ситуаціях, коли злочин, передбачений ч. 2 ст. 297-1 КПК України, розслідувався з іншим злочиним, котрий не міститься в означеному переліку, а його виділення в окреме провадження може негативно позначитися на повноті досудового розслідування та/або судового розгляду, то він може здійснюватися в такій формі, як спеціальне досудове розслідування.

Спеціальне досудове розслідування в будь-якому разі не здійснюється щодо неповнолітнього підозрюваного, який вчинив злочин окресленого виду. Визначившись із загальними засадами здійснення кримінального провадження у формі спеціального досудового розслідування «*in absentia*», вважаємо за потрібне перейти до не менш

України (конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України : від 26.02.2019 №1-п/2019 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19> (дата звернення: 15.03.2024).

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.03.2024).

важливого питання щодо особливостей та проблемних аспектів участі захисника в такому кримінальному провадженні.

Одним із проблемних моментів, про який уже зазначали в юридичній літературі, є те, що під час досудового розслідування в апеляційному порядку може бути оскаржена виключно ухвала слідчого судді про відмову в здійсненні спеціального досудового розслідування, при цьому ухвала про спеціальне досудове розслідування оскарженню не підлягає, а заперечення проти неї можуть бути подані вже на етапі підготовчого провадження в суді¹. Щодо цього ми вважаємо слушною пропозицію В. Г. Дрозд щодо внесення змін до п. 12 ч. 1 ст. 309 КПК України і потреби викладення її в такій редакції: «12) здійснення спеціального досудового розслідування або відмову у ньому» [1, с. 336]. На нашу думку, саме такий підхід забезпечуватиме дію засади змагальності сторін, адже та ситуація, що склалася зараз, характеризується певною перевагою в контексті правових повноважень у бік сторони обвинувачення.

Щодо моменту залучення захисника до участі у кримінальному провадженні висловлюються різні думки. Наприклад, Г. І. Глобенко зазначає про неузгодженість положень п. 8 ч. 2 ст. 52 КПК України, відповідно до яких участь захисника є обов'язковою від моменту прийняття процесуального рішення про здійснення кримінального провадження у формі спеціального досудового розслідування (а отже, як робить висновок учений, після постановлення слідчим суддею ухвали про здійснення спеціального досудового розслідування (курсив наш. – М. М.), та положень ч. 1 ст. 297-3 КПК України, згідно з якими вже розгляд клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування має відбуватися за обов'язкової участі захисника. З огляду на це Г. І. Глобенко констатує, що участь захисника у кримінальному провадженні «in absentia» важливо передбачити з моменту отримання слідчим суддею клопотання щодо здійснення спеціального досудового розслідування [2, с. 391]. На нашу думку, науковець надмірно підійшов до тлумачення згаданих норм, адже очевидно, що при надходженні до суду клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування за відсутності захисника у кримінальному провадженні, слідчий суддя вживатиме заходів щодо його залучення з Регіонального центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Водночас слушно зазначає С. Є. Абламський, що оскільки залучення захисника в непоодиноких випадках здійснюється напередодні розгляду клопотання, то фактично він позбавлений права належним чином підготуватися до судового розгляду, зокрема вивчити

¹ Там само.

матеріали кримінального провадження, а це призводить до формального виконання ним своїх обов'язків [13, с. 35]. Зауважимо, що оскільки, наприклад, клопотання про обрання чи зміну запобіжного заходу вручається підозрюваному або обвинуваченому за загальним правилом не пізніше ніж за 3 години до початку розгляду клопотання, то вважаємо допустимим, щоб клопотання про спеціальне досудове розслідування також вручалось захиснику не пізніше ніж за 3 години. З огляду на те, що до нього додаються копії матеріалів, які підтверджують доводи, викладені у клопотанні, то захисник фактично має змогу ознайомитися з найсуттєвішими обставинами справи. Тож більш важливо зауважити про недопустимість формалізованої участі захисника на цьому етапі та важливість реалізації свого права заслуховувати свідків, досліджувати будь-які матеріали, які мають значення для вирішення питання про здійснення спеціального досудового розслідування, тощо.

Щодо сутнісного змісту діяльності захисника у спеціальному досудовому розслідуванні, то дійсно, вона не може, як зазначив Г. І. Глобенко, зводитися лише до отримання копій процесуальних документів, які в подальшому підлягатимуть врученню підозрюваному [2, с. 391]. Водночас А. І. Шевчишен щодо цього зауважив про потребу оптимізації процесуальних повноважень захисника. На переконання вченого, вони повинні:

1) формувати власні чітко означені орієнтири моральної допустимості своєї діяльності при обранні та формуванні правової позиції захисту за відсутності клієнта й визначати особливості її реалізації;

2) з урахуванням особистого досвіду захисту клієнтів у кримінальних провадженнях, керуючись власним рівнем професійної компетентності, неупереджено й об'єктивно досліджувати обставини вчинення злочину і на підставі цього визначати необхідні та доступні законні засоби здійснення захисту клієнта [14, с. 436].

На підставі текстуального аналізу вироків, ухвалених у справах, розгляд у яких здійснювався «in absentia», зауважимо, що в контексті надання оцінки судами діяльності захисників, вони звертають увагу на такі обставини:

1) чи дотримано умови обов'язкової участі захисника;

2) чи не заперечував він щодо розгляду кримінального провадження в порядку спеціального судового провадження;

3) чи здійснював захисник активні дії, спрямовані на захист обвинуваченого, зокрема брав участь у дослідженні доказів;

4) чи виступав захисник у дебатах, яку зайняв позицію¹.

¹ Вирок Центрального районного суду міста Миколаєва від 01.11.2023 : справа № 490/697/23, провадження № 1-кп490/615/2023 // Єдиний

Отже, участь захисника є обов'язковою, недопустимим є зайняття ним формальної позиції, важливо вивчати матеріали справи, здійснювати їх оцінку, висловлювати власну позицію (позицію захисту) у справі. Лише за таких умов можна буде констатувати дотримання засад змагальності сторін, забезпечення права на захист, доступу до правосуддя, презумпції невинуватості, а також забезпечення доведеності вини.

Висновки

Сучасною доктриною кримінального процесуального права гарантовано, що в такому особливому порядку кримінального провадження, як спеціальне досудове розслідування (*in absentia*), обов'язковою є участь захисника, який залучається ще від моменту розгляду відповідного клопотання. Захисник у таких справах повністю користується всіма правами, гарантованими у кримінальному провадженні підозрюваному, обвинуваченому. З огляду на це, а також у контексті забезпечення таких основоположних засад кримінального провадження, як право на захист, змагальність сторін, дотримання прав і свобод особи, забезпечення доступу до правосуддя тощо, вважаємо за потрібне наголосити на необхідності внесення змін до чинного кримінального процесуального законодавства щодо забезпечення можливості оскарження захисником ухвали слідчого судді про здійснення спеціального досудового розслідування.

У сутнісному аспекті діяльність захисника у спеціальному досудовому розслідуванні та у спеціальному судовому провадженні має характеризуватися активною позицією, що полягає в ознайомленні з матеріалами справи, обранні позиції захисту, участі в судовому розгляді та дослідженні доказів, взятті участі в дебатах тощо. Саме такий підхід свідчитиме про дотримання конституційних гарантій та засад кримінального провадження.

Список бібліографічних посилань: 1. Дрозд В. Г. Спеціальне досудове розслідування (*in absentia*) як диференційована форма кримінального провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 333–337. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.7.57>. 2. Глобенко Г. І. Проблемні аспекти інституту спеціального досудового розслідування «*in absentia*». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 389–392. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/97>. 3. Гловюк І., Стоянов М. Особливості доказування у спеціальному досудовому розслідуванні: окремі питання. *Право України*. 2017. № 12. С. 19–26. 4. Калініков О. В. Генеза законодавства щодо досудового розслідування за відсутності підозрюваного (*in absentia*) у період незалежності

України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (114). С. 88–99. DOI: <https://doi.org/10.33270/01201141.88>. **5.** Лапкін А. В. Прокурор у спеціальному досудовому розслідуванні (in absentia). *Правові горизонти*. 2018. Вип. 13 (26). С. 107–111. DOI: <https://doi.org/10.21272/legalhorizons.2018.i13.p107>. **6.** Мудрецька Г. В. Правове регулювання застосування інституту спеціального досудового розслідування в межах кримінального провадження. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 3. С. 103–107. **7.** Шаренко С. А., Шило О. Г. Спеціальне досудове розслідування і судове провадження: проблемні питання правового регулювання. *Право України*. 2015. № 7. С. 58–65. **8.** Шевчишен А. В. Поняття спеціального досудового розслідування (in absentia) та його функціональне призначення у кримінальних провадженнях щодо корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 125–134. **9.** Захарченко О. В. Деякі аспекти заочного судового провадження у кримінальному процесі України. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 264–268. **10.** Нагорнюк-Данилюк О. О. Спеціальне кримінальне провадження в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 239 с. **11.** Тукиев А. С. Проблемы процессуальной формы заочного уголовного судопроизводства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Караганда, 2005. 30 с. **12.** Коперсак Д. В. Спеціальне досудове розслідування кримінальних правопорушень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2021. 314 с. **13.** Абрамський С. Є. Особливості участі захисника у спеціальному досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень // Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29 жовт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2021. С. 34–36. **14.** Шевчишен А. В. Проблеми доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 624 с.

Надійшла до редколегії 19.04.2024

Прийнята до опублікування 28.05.2024



Kolomoitsev M. M. Special criminal investigation (in absentia): problematic issues of a defence counsel's participation

Based on the analysis of the criminal procedure legislation and generalisation of theoretical developments, the article identifies some peculiarities of legal regulation of the institute of special criminal proceedings (in absentia). The author identifies the categories of cases (types of criminal offences) and procedural grounds which are sufficient to initiate a pre-trial investigation in the form of special criminal proceedings. The need to exclude certain articles from

the list of those listed in part 2 of Article 297-1 of the CPC of Ukraine in order to bring them in line with the provisions of the Criminal Code of Ukraine is emphasised.

The peculiarities of defence counsel's participation in special pre-trial investigation and court proceedings are analysed. It is determined that a defence counsel in such cases benefits from all the rights guaranteed to a suspect or an accused person in criminal proceedings. In view of this, and in the context of ensuring such fundamental principles of criminal proceedings as the right to defence, adversarial proceedings, observance of human rights and freedoms, access to justice, etc., the author emphasises the need to amend the current criminal procedure legislation to ensure that the defence counsel can appeal against the investigating judge's decision to conduct a special pre-trial investigation

The problematic issues of defence counsel's participation are characterised, and the inadmissibility of his/her formal participation in criminal proceedings is emphasised. It is determined that the active actions to be taken by the defence counsel involved include familiarisation with the case file, choosing the defence position, participation in the trial and examination of evidence, participation in the debates, etc. The author emphasises the need for further research on the development of the practice of active participation of defence counsel in special criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, special pre-trial investigation, defence, suspect, defence counsel, powers of defence counsel.




Михайло Васи́льович Лепей,

кандидат юридичних наук,

Комунальне унітарне підприємство

«ЕкоВін» (заступник директора з юридичних питань);

 <https://orcid.org/0009-0005-9425-2923>,

e-mail: lepei1991rada@gmail.com

**НАУКОВІ ДИСКУСІЇ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ РІЗНИХ ВИДІВ ОГЛЯДУ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА У СФЕРІ
ВИКОРИСТАННЯ БАНКІВСЬКИХ ЕЛЕКТРОННИХ ПЛАТЕЖІВ**

Статтю присвячено розгляду деяких аспектів розслідування шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів. Проаналізовано особливості проведення різних видів огляду у кримінальних провадженнях визначеної категорії. Зазначено, що під час розслідування шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів огляд місця події не втрачає свого значення, адже в багатьох випадках залишаються певні матеріальні сліди на місці вчинення протиправного діяння та в електронно-обчислювальній техніці, яка використовувалась для його вчинення. На основі вивчення матеріалів кримінальних проваджень зазначено, що до об'єктів, які необхідно досліджувати під час проведення огляду місця події, належать приміщення, де вчинялись шахрайські дії, інші місця, де вчинялись шахрайські дії, смартфон шахрая, паперові носії даних.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, шахрайство, банківські електронні платежі, розслідування, кримінальне провадження, слідчі (розшукові) дії, огляд, електронно-обчислювальна техніка, потерпілий.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Огляд є першочерговою слідчою (розшуковою) дією в переважній більшості кримінальних проваджень, адже його проведення вирішує завдання початкового етапу розслідування щодо збору матеріальної доказової інформації вчиненого кримінального правопорушення. Під час розслідування шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів зазначена процесуальна дія не втрачає свого значення. Це пояснюється тим, що в багатьох випадках залишаються матеріальні сліди на місці вчинення протиправного діяння та в електронно-обчислювальній техніці, яка використовувалась для його вчинення. Тому опрацювання обраної тематики сьогодні є доволі актуальним питанням як із доктринальної, так і з практичної точок зору.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження особливостей проведення різних видів огляду під час розслідування шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів. У межах визначеної мети потребують вирішення такі завдання: 1) проаналізувати особливості проведення різних видів огляду під час розслідування шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів; 2) визначити особливості огляду місця події у кримінальних провадженнях вказаної категорії; 3) виокремити об'єкти, які необхідно досліджувати під час проведення огляду місця події.

Стан дослідження проблеми

Проблематиці проведення слідчих (розшукових) дій у різних категоріях кримінальних проваджень присвятили свої праці такі дослідники, як В. П. Бахін, А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, М. А. Погорецький, М. В. Салтевський, Р. А. Степанюк, К. О. Чаплинський, С. С. Чернявський, Ю. М. Черноус, В. Ю. Шепітько та ін. Крім того, аналізу проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів приділили увагу у своїх роботах такі науковці, як Б. М. Головкін, М. М. Єфімов, В. Б. Коба, І. О. Коваленко, О. А. Мусієнко, Н. В. Павлова, А. В. Рейнгольд, О. А. Самойленко, С. В. Самойлов, К. О. Чередник, С. С. Чернявський, С. В. Чучко та ін. Водночас у межах нашого дослідження більш точно охарактеризовано різні аспекти окресленої процесуальної дії крізь призму сучасної судово-слідчої практики та позицій інших науковців.

Наукова новизна дослідження

У статті зроблено спробу опрацювати особливості проведення різних видів огляду під час розслідування шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів, де особливу увагу приділено огляду місця події та електронно-обчислювальної техніки.

Виклад основного матеріалу

Вбачаємо доволі доречним твердження В. В. Сисолятіна, який зауважив, що «на початковому етапі розслідування є досить багато слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, а також розшукових заходів, які варто провести в будь-якому випадку. Звісно, корелюючи їх у відповідності до конкретного протиправного діяння, яке було вчинено. Зокрема, під час розслідування вбивства – це огляд трупа та його експертиза для встановлення обставин та механізму смерті особи; крадіжки – огляд місця події для з'ясування механізму вчинення протиправного діяння та виявлення матеріальної доказової інформації; шахрайства – допит

потерпілого для визначення способу його вчинення тощо. Під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням інтернет-банкінгу, безумовно також наявні обов'язкові процесуальні дії, які необхідно реалізувати до внесення відомостей в ЄРДР та одразу після цього для забезпечення належної доказової бази» [1, с. 129]. Отже, ми вважаємо обов'язковими слідчими (розшуковими) діями початкового етапу розслідування шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів огляд місця події та огляд електронно-обчислювальної техніки.

Відповідно до частин 1 та 2 ст. 237 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей, документів та комп'ютерних даних. Огляд комп'ютерних даних проводиться слідчим, прокурором шляхом відображення у протоколі огляду інформації, яку вони містять, у формі, придатній для сприйняття їх змісту (за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо або у паперовій формі)¹. А вже в ч. 3 ст. 214 КПК України вказано, що в невідкладних випадках до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань може бути проведений огляд місця події (відомості вносяться невідкладно після завершення огляду)².

А. І. Кунтій, зі свого боку, зазначав, що «організація та технологія проведення огляду в справах про «комп'ютерні» злочини відрізняються від аналогічної слідчої (розшукової) дії під час розслідування традиційних злочинів. Це обумовлено не тільки небезпекою навмисного знищення інформації, яка має доказове значення, з боку ще не виявлених учасників злочину, інших зацікавлених осіб, але і необережним поводженням слідчого й інших членів слідчо-оперативної групи, які можуть зашкодити інформації, знищити сліди внаслідок неправильного, некваліфікованого поводження з програмно-апаратними засобами. Однією з найважливіших умов проведення огляду є суворе дотримання встановлених правил поводження з комп'ютерною технікою та носіями інформації, технічно грамотне проведення пошуку доказів, потрібної інформації. Також рекомендується обов'язково залучати до огляду спеціаліста в галузі інформатики та обчислювальної техніки. Нагадаємо, що лише огляд місця події у

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 17.05.2024).

² Там само.

виняткових випадках, може бути проведений до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР і після завершення такого огляду, слідчий, прокурор зобов'язаний негайно внести такі відомості до ЄРДР. Саме ця слідча (розшукова) дія сприяє вирішенню низки важливих питань, а саме:

- на якому об'єкті (на якому конкретно комп'ютері, у якому структурному підрозділі установи) сталася подія;
- до якого виду можна віднести комп'ютерний злочин, що відбувся;
- яким способом учинено злочин;
- які сліди чи інші речові докази вказують на причетність до злочину певної особи;
- яким є під час огляду стан засобів захисту інформації, охорони приміщень, обладнання та низка інших питань» [2, с. 879–880].

Вельми точною вбачаємо думку В. А. Журавля, який зауважує, що «законодавцем передбачено складну процедуру набуття об'єктами, вилученими з місця огляду події, статусу речових доказів, що не сприяє оперативності проведення досудового розслідування й економії процесуальних засобів. Мається на увазі те, що ці об'єкти спочатку визнаються як тимчасово вилучені (ст. 237 КПК України), даді слідчий протягом 24 годин повинен звернутися з клопотанням до слідчого судді про накладання арешту на ці тимчасово вилучені об'єкти (ст. 167 КПК України), і лише після прийняття відповідної ухвали слідчим суддею вони набувають статусу речових доказів» [3, с. 254]. Водночас вчений зазначає, що «відповідно до положень КПК 1960 року такого роду об'єкти набували статусу речових доказів одразу ж після їх належного оформлення в протоколі слідчого огляду та вилучення. Особливо складно здійснити зазначену процедуру в ситуації затримання особи в порядку статей 207, 208 КПК України, коли за добу треба встигнути оглянути місце події, відкрити кримінальне провадження, повідомити затриманому про підозру, процесуально правильно оформити вилучені з місця огляду об'єкти, звернувшись для цього до слідчого судді з відповідним клопотанням. Коли та як це зробити, залишається незрозумілим» [3, с. 254].

Для початку розглянемо особливості проведення огляду місця події. Зокрема, Є. І. Макаренко зазначив, що «огляд місця події – це невідкладна слідча дія, спрямована на безпосереднє встановлення, прийняття, дослідження та фіксацію обстановки місця події (стану, властивостей і ознак матеріальних об'єктів, що перебувають на місці події), слідів злочину й інших фактичних даних, які в сукупності дозволяють зробити ґрунтовний висновок щодо характеру, механізму та мотивів злочину, особи злочинця й інших обставин, які підлягають доказуванню у разі порушення в подальшому кримінальної справи та провадження дізнання чи досудового слідства» [4, с. 12].

Щодо об'єктів огляду місця події вважаємо слушною думку А. В. Реуцького, який серед них виокремив приміщення: «(а) де обслуговуються розрахунки платіжними картками; (б) де знаходиться банкомат; (в) банківських установ або процесингових центрів; (г) де виготовлялися підроблені платіжні картки; (д) де встановлена комп'ютерна техніка, за допомогою якої вчинено злочин, або де знаходиться провайдер, що надає послуги доступу в мережу Інтернет; а також (е) ділянки території, по яких проходять кабелі зв'язку між учасниками системи, які обслуговують обіг платіжних карток, та ін.» [5, с. 126].

А. П. Паламарчук вказує на те, що «матеріальні сліди також можуть залишатися на обчислювальній техніці (сліди від пальців рук, мікрочастинки на клавіатурі, дисководах, принтері тощо), а також на магнітних носіях і оптичних дисках. До окремого типу належать інформаційні сліди, що утворюються внаслідок впливу на комп'ютерну інформацію (шляхом знищення, перекручення). Вони залишаються на магнітних носіях інформації та пов'язані зі змінами, які відбулися в самій інформації, порівняно з початковим її станом. Також до інформаційних слідів належать наслідки роботи антивірусних і тестових програм, які можуть бути виявлені під час вивчення комп'ютерного обладнання, робочих записів програмістів, протоколів роботи антивірусних програм і програмного забезпечення. Для виявлення подібних слідів необхідно залучати спеціаліста з комп'ютерної техніки та програмного забезпечення» [6, с. 8]. Зі свого боку В. І. Пазиніч вирізняє дві групи типових об'єктів огляду, як-от: «приміщення, автотранспорт та інші місця, де здійснювалося зберігання, клонування мобільних телефонів, виробництво інших радіоелектронних пристроїв, підробка документів; предмети, пов'язані зі вчиненням злочинів у сфері мобільних телекомунікацій: мобільний телефон злочинця, інші радіоелектронні пристрої, засоби комп'ютерної техніки злочинця і оператора мобільного зв'язку, паперові носії інформації» [7, с. 28].

На основі вивчення матеріалів кримінальних проваджень серед об'єктів, які необхідно досліджувати під час проведення огляду місця події, нами було виокремлено такі: приміщення, де вчинялись шахрайські дії, інші місця, де вчинялись шахрайські дії, смартфон шахрая, паперові носії даних.

Щодо огляду електронно-обчислювальної техніки, то, наприклад, П. Д. Біленчук, Д. П. Біленчук, В. Б. Міщенко й О. І. Мотлях зауважують, що «огляд комп'ютерної техніки дозволяє з'ясувати ряд відомостей про способи скоєння шахраєм протиправної дії, їх вірогідні мотиви та мету. В окремих випадках бажано, щоб підозрюваний був присутній при огляді його комп'ютера, оскільки саме він може надати найважливішу інформацію про особливості функціонування

комп'ютерної системи, зокрема таку, як: 1) паролі, коди доступу; 2) перелік інстальованих комп'ютерних програм (програм, які є у комп'ютері); 3) місцезнаходження окремої інформації на машинному носії (окремих директорій, у тому числі прихованих)» [8, с. 66–67]. Тобто основними моментами при проведенні огляду електронно-обчислювальної техніки буде з'ясування паролів та кодів доступу, а також встановлення місцезнаходження конкретних відомостей на машинному носії.

О. М. Юдін, М. В. Макарова та Р. М. Лавренюк засвідчили, що «при огляді веб-сторінки сайту, слід враховувати наступні моменти. Так, необхідно, щоб на сайті були витримані:

- єдині стандарти фірмового стилю (єдина символіка, кольорова гама, прийоми верстки, фірмові персонажі);

- грамотна манера написання текстів, їх характер (єдиний стиль, жанр);

- корпоративні стандарти обслуговування клієнтів (дотримання ціннісних орієнтирів, певної манери спілкування, швидкість реагування, обрання пріоритетів). Усі перераховані інструменти брендингу повинні підсилювати один одного, тим самим створюючи загальний образ компанії, підтримуваний сайтом. При адаптації фірмового стилю до застосування на Web-сайті:

- логотип компанії має розташовуватися нагорі усіх сторінок, не повинен бути викривлений або зіпсований;

- навколо логотипа мають бути залишені стандартні поля (так звана «захисна зона», розміри якої зазвичай пропорційні самому логотипу);

- слоган компанії повинен розташовуватися в помітному місці й відтворюватися абсолютно точно;

- якщо в компанії є фірмовий персонаж, то його зображення може бути присутнім на сайті;

- при підборі ілюстрацій необхідно дотримуватися іміджевої політики компанії (наприклад, використовувати певні фотографії, піктограми, іконки);

- на сайт можуть бути в адаптованому вигляді перенесені деякі прийоми форматування тексту, характерні для фірмової поліграфії (наприклад, способи оформлення заголовків, цитат, виносок тощо);

- невелике зображення, що виводиться в адресний рядок браузера (англ. – favicon, скор. від англ. FAVorites ICON – “значок для обраного”), повинно бути намальовано з урахуванням фірмової символіки компанії і повторювати її фірмовий знак» [9, с. 44].

Доволі слушно вважаємо позицію Д. А. Птушкіна, який наголошував на тому, що «шахраї нерідко використовують комп'ютерну техніку для підготовки проектів різних підроблених документів,

зберігання відео- або фотофайлів, ведення переговорів у мережі Інтернет і електронною поштою, відвідування соціальних мереж. У пам'яті комп'ютера можуть бути адреси потенційних жертв, графічні зразки бланків тощо. Крім того, на флеш-карті мобільного телефону також може зберігатися значна кількість інформації про контакти, зв'язки тощо. Тому така інформація, безсумнівно, становить інтерес для слідства та спрямовує правоохоронні органи в правильному напрямку» [10, с. 79].

І. О. Коваленко вказує на те, що варто звертати увагу на «специфіку об'єктів, які оглядаються. При огляді треба залучати відповідних ІТ-фахівців з кібербезпеки із залученням спеціальних технічних засобів для виявлення, встановлення та видалення певної інформації, яка знаходиться на електронних носіях та слугуватиме доказами по даному кримінальному правопорушенню. Адже місце події для уповноваженої особи носить дослідницький характер, спрямований на встановлення обстановки події, виявлення слідів протиправного діяння та з'ясування інших обставин, які можуть пришвидшити його розкриття» [11, с. 125]. Як бачимо, залучення ІТ-фахівців для проведення огляду електронно-обчислювальної техніки є обов'язковим заходом під час здійснення процесуальних дій.

Висновки

Підбиваючи підсумок, зауважимо, що обов'язковими слідчими (розшуковими) діями початкового етапу розслідування шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів є огляд місця події та огляд електронно-обчислювальної техніки. На основі вивчення матеріалів кримінальних проваджень серед об'єктів, які необхідно досліджувати під час проведення огляду місця події, виокремлено такі: приміщення, де вчинялись шахрайські дії; інші місця, де вчинялись шахрайські дії; смартфон шахрая; паперові носії даних. Визначено, що основними моментами при проведенні огляду електронно-обчислювальної техніки буде з'ясування паролів та кодів доступу, а також встановлення місцезнаходження конкретних відомостей на машинному носії. З'ясовано, що залучення ІТ-фахівців для проведення огляду електронно-обчислювальної техніки є обов'язковим заходом під час здійснення окреслених процесуальних дій.

Список бібліографічних посилань: 1. Сисолятин В. В. Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням інтернет-банкінгу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2024. 232 с. 2. Криміналістика : підручник / за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 3-тє вид., перероб. та допов. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 948 с. 3. Журавель В. А. Початок досудового розслідування: деякі процесуальні та організаційно-тактичні проблеми. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 1. С. 251–258. 4. Макаренко Є. І.

Огляд місця події: довідник дільничного інспектора міліції. Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС, 2004. 210 с. **5.** Реуцький А. В. Методика розслідування злочинів у сфері виготовлення та обігу платіжних карток : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2009. 198 с. **6.** Паламарчук Л. П. Криміналістичне забезпечення розслідування незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 21 с. **7.** Пазиніч В. І. Особливості порушення кримінальної справи і початкового етапу розслідування злочинів, які пов'язані з втручанням в роботу мереж мобільного зв'язку. *Іменем Закону*. 2007. № 2. С. 27–29. **8.** Біленчук П. Д., Біленчук Д. П., Міщенко В. Б., Мотлях О. І. Національна безпека України: сучасні інформаційні технології і можливі джерела безпеки. *Вісник Академії праці і соціальних відносин ФП України*. 1998. № 1. С. 61–72. **9.** Юдін О. М., Макарова М. В., Лавренюк Р. М. Системи електронної комерції: створення, просування і розвиток : монографія. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2011. 201 с. **10.** Птушкін Д. А. Розслідування шахрайства, вчиненого щодо об'єктів нерухомого майна громадян : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2018. 240 с. **11.** Коваленко І. О. Деякі аспекти проведення огляду місця події при розслідуванні шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів // Актуальні проблеми забезпечення публічного порядку та безпеки в сучасних умовах: вітчизняний та міжнародний досвід : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 25 жовт. 2019 р.) / МВС України, Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2019. С. 123–125.

Надійшла до редколегії 20.05.2024

Прийнята до опублікування 16.06.2024



Lepei M. V. Scientific discussions on conducting different types of examination during the investigation of fraud in the field of electronic payments

The article is devoted to consideration of some aspects of investigation of fraud in the sphere of electronic payments. The author analyses the peculiarities of conducting various types of examination in criminal proceedings of this category.

It is noted that inspection is the primary investigative (detective) action in the vast majority of criminal proceedings, since it solves the task of the initial stage of investigation to collect material evidentiary information of a criminal offence. In the course of investigation of fraud in the field of electronic payments, this procedural action does not lose its importance, since in many cases certain material traces remains at the place of commission of the unlawful act and in the electronic computing equipment used to commit it.

It is also emphasised that the mandatory investigative (detective) actions at the initial stage of investigation of fraud in the field of electronic payments are inspection of the scene and inspection of electronic computing equipment.

Based on the study of criminal proceedings, the article indicates that the objects to be examined during the inspection of the scene include the premises where the fraudulent acts were committed, other places where fraudulent acts were committed, the fraudster's smartphone, and paper data carriers.

It is determined that the main points in the inspection of electronic computing equipment are to find out passwords and access codes, as well as to establish specific information on the machine media. It is found that the involvement of IT specialists in the inspection of electronic computing equipment is a mandatory measure in the course of procedural actions.

Key words: criminal offences, fraud, bank electronic payments, investigation, criminal proceedings, investigative (search) actions, inspection, electronic computing equipment, victim.



УДК 340.63:343.121(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.16>

Олена Павлівна Макарова,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра педагогіки та психології (старший викладач);*



*<https://orcid.org/0000-0002-5480-5942>,
e-mail: faunalena@ukr.net*

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ НА ТАКТИКУ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Проаналізовано вплив психологічних особливостей особистості обвинуваченого на тактику проведення судово-психіатричної експертизи. Досліджено конкретні аспекти особистісного складу особистості, що можуть впливати на результати експертизи та як це враховується під час її проведення. Зроблено акцент на взаємодії психологічних чинників із правовими процесами та можливості їх урахування для забезпечення об'єктивності й точності судових вироків. Проаналізовано практичні аспекти роботи експертів у сфері судової психіатрії та надано рекомендації щодо оптимізації процесу проведення експертизи з урахуванням психологічних особливостей особистості обвинуваченого.

Ключові слова: *судово-психіатрична експертиза, психологічні особливості особистості, тактика проведення експертизи, вплив психологічних чинників.*

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Судово-психіатрична експертиза є важливим етапом у розгляді справи обвинувачення. Проте вплив психологічних особливостей особистості обвинуваченого на тактику проведення експертизи є не достатньо вивченою проблемою. Брак уваги до цього аспекту може призвести до неповного розуміння справжнього стану обвинуваченого та недостовірних результатів експертизи. Таким чином, важливо дослідити, як психологічні особливості особистості впливають на перебіг та результати судово-психіатричної експертизи, а також розглянути методики, які дозволять експертам більш ефективно враховувати ці чинники для забезпечення об'єктивності та точності їхніх висновків.

Стан дослідження проблеми

Дослідження психологічних особливостей особистості та їхнього впливу на тактику проведення судово-психіатричної експертизи має значну практичну і теоретичну цінність. Розуміння цих особливостей дає змогу експертам: оптимізувати методику проведення експертизи

з урахуванням індивідуальних характеристик підсудного; підвищити об'єктивність і достовірність експертних висновків; уникнути помилок та упередженості під час проведення експертизи [1].

Вивченню тактичних особливостей проведення судової психологічної та судово-психіатричної експертизи та їх проблем присвячені праці вітчизняних науковців: О. Бандурки, П. Біленчука, С. Бочарової, С. Власенка, В. Гончаренка, І. Григус, Ю. Грошевого, О. Землянської, І. Левенеця, В. Лисиченка, О. Керевича, М. Костицького, В. Мальяренка, В. Мельника, А. Мельника, В. Нора, В. Тертишника, М. Щербаківського та ін. Дослідження психологічних особливостей особистості та їхнього впливу на тактику проведення судово-психіатричної експертизи показали, що: індивідуально-психологічні характеристики підсудних можуть значно впливати на їхню поведінку під час проведення експертизи; експерт, який проводить експертизу, повинен урахувати психологічні особливості особистості підсудного під час вибору методики експертизи; існує низка тактичних прийомів, які експерт може використовувати для того, щоб мінімізувати негативний вплив психологічних особливостей особистості підсудного на результати експертизи [2, с. 31–36]. До таких прийомів належать: створення сприятливої атмосфери для проведення експертизи, встановлення довірчого контакту з підсудним, використання зрозумілої мови, пояснення підсудному мети і завдань експертизи, надання підсудному можливості поставити запитання експерту.

Мета і завдання дослідження

Мета запропонованої статті – дослідити вплив психологічних особливостей особистості на тактику проведення судово-психіатричної експертизи; визначити, як різні психологічні характеристики, такі як самопатія, тривожність, депресія та розлади особистості, можуть впливати на поведінку підсудного, його здатність усвідомлювати свої дії та нести за них відповідальність.

Задля досягнення мети дослідження необхідно вирішити такі *завдання*: вивчити теоретичні основи судової психіатрії та психології особистості; проаналізувати наукову літературу щодо впливу психологічних особливостей особистості на поведінку підсудних та на результати судово-психіатричної експертизи; дослідити методи оцінки психологічних особливостей особистості, які використовуються в судовій психіатрії.

Наукова новизна дослідження

Оцінювання психологічних особливостей особистості стає все більш важливою складовою судово-психіатричної експертизи. Існують обмежені дослідження, в яких систематично вивчали, як психологічні особливості особистості впливають на тактику проведення

судово-психіатричної експертизи. Ця тема має значну практичну значущість, адже від неї залежить точність та об'єктивність судово-психіатричних висновків.

Запропоноване дослідження зробить такий внесок у науку: покращить розуміння впливу психологічних особливостей особистості на поведінку підсудних та на результати судово-психіатричної експертизи; покращить якість та об'єктивність судово-психіатричної експертизи.

Виклад основного матеріалу

Дослідження психологічних особливостей особистості під час проведення судово-психіатричної експертизи має значну актуальність із кількох причин: 1) точність діагностики: розуміння психологічних особливостей особистості може допомогти експертам більш точно діагностувати психічні розлади та їхній вплив на поведінку підсудного; 2) об'єктивність експертизи: знання психологічних чинників, які можуть впливати на свідчення та поведінку підсудного, може допомогти експертам провести більш об'єктивну експертизу; 3) ефективність судового процесу: розуміння психологічних особливостей особистості може допомогти суддям та прокурорам краще зрозуміти поведінку підсудного та прийняти більш справедливе рішення [2].

Для дослідження впливу психологічних особливостей особистості на тактику проведення судово-психіатричної експертизи використовують різні методи. Аналіз психологічних тестів, спрямованих на вивчення впливу психологічних особливостей особистості на тактику проведення судово-психіатричної експертизи, є важливим для різних аспектів цього процесу. Психологічні тести можуть бути цінним інструментом для збору даних про психологічні особливості особистості в межах судово-психіатричної експертизи. Результати тестування допоможуть експерту: оцінити рівень інтелекту та когнітивних функцій; виявити емоційні розлади й інші психопатологічні особливості; дослідити особистісні характеристики, такі як риси характеру, мотивація, цінності; оцінити ризик рецидиву злочинної поведінки.

Вибір тестів для судово-психіатричної експертизи залежить від цілей дослідження та індивідуальних особливостей експертного об'єкта. Експерт повинен володіти знаннями про психометричні характеристики тестів, які він використовує, та вміти правильно інтерпретувати отримані результати [3, с. 28–36].

Розглянемо тести, які можуть використовуватися в судово-психіатричній експертизі.

Тести інтелекту: шкала Векслера для дорослих (WAIS), шкала Векслера для дітей (WISC), тест Рейвена.

1. WAIS (Wechsler Adult Intelligence Scale) – шкала Векслера для дорослих. WAIS є одним із найпопулярніших і найбільш використовуваних тестів інтелекту для дорослих. Він призначений для визначення

загального інтелектуального рівня та оцінювання різних аспектів інтелектуальних здібностей, таких як вербальне, невербальне, просторове та логічне мислення. WAIS складається з кількох підтестів, які оцінюють різні аспекти інтелекту, такі як словниковий запас, аналогії, розуміння відносин, матриці, цифрова обробка та ін. WAIS широко використовується у клінічній, освітній та дослідницькій практиці для визначення рівня інтелектуальних здібностей дорослих.

2. WISC (Wechsler Intelligence Scale for Children) – шкала Векслера для дітей. WISC є аналогічним тестом до WAIS, але призначений для дітей. Його використовують для визначення рівня інтелектуального розвитку дітей та оцінювання їхніх здібностей у різних аспектах когнітивного функціонування. WISC також включає різні підтести, які оцінюють такі аспекти, як словниковий запас, аналогії, розуміння відносин, обробка інформації, навички моторики та ін. WISC є важливим інструментом для клінічних психологів, шкільних психологів та спеціалістів з оцінки дитячого розвитку.

3. Тест Рейвена. Тест Рейвена, також відомий як Прогресивні матриці Рейвена, є невербальним тестом інтелекту, який вимірює абстрактне мислення та логічні розумові навички. Тест складається з набору матриць, у кожній з яких пропущені частини. Учасникам потрібно визначити логічний шаблон та вибрати правильний варіант, щоб завершити матрицю. Тест Рейвена широко використовують як у психологічних дослідженнях, так і у практичних сферах, таких як освіта і відбір персоналу, особливо там, де потрібно оцінювати невербальні когнітивні здібності.

Тести особистості: MMPI, тест Роршаха, тест Гіше.

1. Використання психологічних тестів, таких як MMPI (Міннесотський багатофакторний особистісний опитувальник), для виявлення особистісних особливостей, зокрема емоційної стабільності, соціальної адаптації та ментальних розладів, які можуть впливати на процес проведення судово-психіатричної експертизи.

2. Тест Роршаха – це один із найбільш відомих і складних проєктивних тестів, який використовують у психології для вивчення особистості та психічного стану людини. Названий на честь Швейцарського психіатра Германа Роршаха, який розробив його в 1921 р., тест Роршаха став важливим інструментом у клінічній, діагностичній та дослідницькій психології. Основними особливостями тесту Роршаха є:

– методика проведення. Учасникам пропонують переглянути набір абстрактних фарбованих плям на картках (зазвичай 10 карток), які називають «формами Роршаха». Потім їм пропонують розповісти, що вони бачать на кожній картці;

– аналіз відповідей: важливою частиною тесту є аналіз того, що учасник бачить на кожній картці. Аналіз проводиться за допомогою

різних показників, таких як контент (що виявлено на картці), форма (як виявлено), час реакції (як швидко відповідали), а також змістові та процесуальні аспекти реакцій;

– інтерпретація результатів: результати тесту Роршаха підлягають інтерпретації психологом або психіатром, який має спеціальні навички у використанні цього тесту. Інтерпретація зазвичай містить аналіз загальних тенденцій реакцій учасника, оцінювання його когнітивних та емоційних функцій, а також відносин між свідомим та несвідомим.

Тест Роршаха застосовують у клінічній практиці для діагностики психічних розладів, в освіті – для вивчення особистості та здібностей, а також у дослідженнях для вивчення психічних процесів Це складний та контекстно-залежний метод, який вимагає високої кваліфікації й досвіду для правильної інтерпретації результатів. Тест Роршаха часто використовують у поєднанні з іншими методами оцінювання, щоб отримати більш повне уявлення про психічний стан та особистісні характеристики людини.

3. Тест Гіше (також відомий як Тест-опитувальник Гіше – Шопенгауера) – це проєктивний тест, що базується на ідеях німецьких філософів Г. Гіше та А. Шопенгауера. Він використовується для вивчення особистості, внутрішніх конфліктів, мотивацій та інших аспектів психіки. Основні особливості тесту Гіше:

– методика проведення: учаснику пропонують 20 ситуацій, у яких він має визначити, як би він себе повів у кожній з них. Ситуації стосуються різних аспектів життя: взаємодії з іншими людьми, реакції на стресові ситуації, власних бажань та цілей;

– аналіз відповідей: важливим аспектом тесту Гіше є аналіз конкретних відповідей учасника. Психолог чи психіатр звертає увагу на те, як учасник реагує на різні життєві ситуації, його уподобання, ставлення до себе та інших;

– інтерпретація результатів: результати тесту Гіше інтерпретуються з огляду на психологічні особливості особистості учасника. Аналізується ступінь емпатії, агресивності, домінантності, впевненості в собі, ставлення до авторитетів та інші аспекти;

– використання в судовій психіатрії: у контексті судово-психіатричної експертизи тест Гіше може допомогти психіатру або психологу краще зрозуміти психічний стан та особистісні особливості суб'єкта. Результати тесту можуть бути використані для оцінки рівня агресивності, схильності до девіантної поведінки, стосунків з авторитетами та інші аспекти, які можуть бути важливими в судових справах.

Важливо зауважити, що тест Гіше, як і будь-який проєктивний тест, має свої обмеження. Результати тесту можуть бути суб'єктивно інтерпретовані, їх необхідно розглядати в контексті інших даних та

обставин справи. Тест Гіше може бути корисним інструментом для проведення судово-психіатричної експертизи, якщо він використовується разом з іншими методами оцінки та з урахуванням специфічних вимог судового процесу.

Тестування когнітивних функцій. Використання тестів, які оцінюють когнітивні функції, таких як тести на пам'ять, увагу та мовлення, може допомогти визначити, як психологічні особливості впливають на здатність суб'єкта до розуміння судового процесу та співпраці з експертами.

Тестування соціальних компетенцій. Оцінювання соціальних навчок та способів взаємодії з іншими людьми може бути корисним для розуміння того, як психологічні особливості впливають на здатність суб'єкта до співпраці з юридичними та медичними професіоналами під час судово-психіатричної експертизи.

Тестування емоційного стану. Використання тестів на емоційний стан, таких як тести на стрес, депресію та тривогу, може допомогти виявити емоційні чинники, які можуть впливати на поведінку та сприйняття судового процесу.

Проективні методик: ТАТ (Тематичний аперцепційний тест) і Шкала депресії Гамільтона (HDRS).

Тематичний аперцепційний тест – це психологічний інструмент, розроблений для вивчення неявних психологічних потреб, мотивів і конфліктів особистості через аналіз її реакцій на незакінчені ситуації, зображені на картинках. Кожне зображення зазвичай містить невизначену або конфліктну ситуацію, і особа, яку тестують, повинна створити оповідання, що описує її трактування ситуації, дій героїв та їхніх мотивів.

У контексті впливу психологічних особливостей особистості на тактику проведення судово-психіатричної експертизи Тематичний аперцепційний тест може бути використаний для розуміння психічного стану експертів, які здійснюють оцінювання психічного здоров'я підсудного. Аналіз реакцій експертів на картинки Тематичного аперцепційного тесту можуть допомогти виявити їхні мотивації, внутрішні конфлікти, підсвідомі упередження та інші психологічні аспекти, які можуть впливати на об'єктивність та надійність їхніх судових висновків [4].

Отже, використання Тематичного аперцепційного тесту в контексті дослідження впливу психологічних особливостей особистості на тактику проведення судово-психіатричної експертизи може допомогти підвищити рівень об'єктивності та надійності судових вироків і забезпечити більш справедливий процес судочинства [5, с. 78–92].

Шкала депресії Гамільтона (HDRS) – один із найбільш використовуваних інструментів для виявлення та оцінки рівня депресії у

пацієнтів. Її використовують у медичних та психологічних дослідженнях, а також під час оцінки стану пацієнтів у клінічній практиці. У контексті впливу психологічних особливостей особистості на тактику проведення судово-психіатричної експертизи застосування зазначеної методики може бути корисним для визначення рівня депресії та інших психічних розладів у судових експертів. Психологічні особливості, такі як депресія, можуть впливати на об'єктивність, суб'єктивність і загальну спроможність експерта виконувати свої обов'язки [6]. Таким чином, за допомогою методики HDRS можна виявити тих судових експертів, які можуть бути схильні до впливу власного психічного стану на результати їхніх експертиз. Відповідно до цього можна розробити стратегії для мінімізації можливого впливу таких особистісних особливостей на об'єктивність судових вироків і забезпечити більш справедливий та надійний процес судочинства. Загалом Шкала депресії Гамільтона може бути корисним інструментом для дослідження впливу психологічних особливостей особистості на тактику проведення судово-психіатричної експертизи, допомагаючи ідентифікувати можливі ризики та вдосконалювати процедури проведення експертизи.

Оцінювання психологічних особливостей особистості відіграє важливу роль у проведенні судово-психіатричної експертизи. Це пов'язано з тим, що певні психологічні характеристики можуть суттєво впливати на поведінку людини, її здатність усвідомлювати свої дії та нести за них відповідальність [7, с. 24–59]. Одним із найпоширеніших інструментів для оцінки психопатії, що використовують у судово-психіатричній практиці, є Переглянутий контрольний список психопатії (PCL-R).

PCL-R – це стандартизований інструмент, розроблений для оцінки ступеня психопатії у дорослих. Він складається з 20 пунктів, які оцінюють різні аспекти особистості та поведінки, такі як: міжособистісні маніпуляції та обман; поверхова емоційність; відсутність емпатії та каяття; імпульсивність та нехтування безпекою; антисоціальне життя; кримінальне мислення.

Кожен пункт оцінюється за шкалою від 0 до 2, де 0 балів означає «відсутність ознак», а 2 бали – «явна присутність». Сумарний бал за PCL-R може варіюватися від 0 до 40, причому більш високі бали свідчать про більш виражену психопатію.

Вплив психопатії на тактику проведення судово-психіатричної експертизи є дуже високим. Психопатія може суттєво впливати на поведінку підсудного під час судового розгляду та на його співпрацю з експертами. Ось декілька прикладів.

Люди із психопатією можуть бути більш схильні до маніпулювання та обману експертів. Вони можуть намагатися здатися більш

щирими, ніж вони є насправді, та каються, щоб уникнути покарання. Їм може бути складно відчувати емпатію до інших людей, що ускладнюватиме розуміння ними наслідків своїх дій. Це може призвести до того, що вони не будуть співпрацювати з експертами або не зможуть дати точної інформації про свої психічні стани.

Люди із психопатією можуть бути більш імпульсивними та нехтувати правилами. Це призведе до того, що вони будуть перебивати експертів або поводитися агресивно під час обстеження.

Важливо, щоб експерти були обізнані про вплив психопатії на поведінку підсудного. Це допоможе їм краще інтерпретувати результати обстеження та розробити більш ефективну тактику проведення експертизи [8, с. 245–247].

Використання PCL-R у судово-психіатричній практиці може бути корисним інструментом для оцінки психопатії в підсудних. Однак важливо пам'ятати, що це лише один із багатьох чинників, які слід враховувати під час проведення судово-психіатричної експертизи. Інші важливі чинники включають історію психічного захворювання, результати інших психологічних тестів та дані про поведінку підсудного.

Отже, оцінювання психологічних особливостей особистості є важливою складовою судово-психіатричної експертизи. PCL-R може бути корисним інструментом для оцінки психопатії в підсудних, але його слід використовувати в поєднанні з іншими методами обстеження.

Оцінювання ризику рецидиву є важливою складовою судово-психіатричної експертизи. Це пов'язано з тим, що суди й органи влади повинні приймати об'єктовані рішення щодо того, чи є підсудний небезпечним для себе або для інших людей. Одним із найпоширеніших інструментів для оцінювання ризику рецидиву, що використовується в судово-психіатричній практиці, є HCR-20.

HCR-20 – це стандартизований інструмент, розроблений для оцінки ризику рецидиву насильницьких злочинів. Він складається з 20 пунктів, які оцінюють три ключові чинники: історичні чинники (історія насильства, психічних розладів та вживання психоактивних речовин); поточні чинники (психічний стан, соціальна підтримка та житлові умови); ризикові чинники (ворожнеча, антисоціальні переконання та імпульсивність).

Кожен пункт оцінюється за шкалою від 0 до 3, де 0 балів означає «низький ризик», а 3 бали – «високий ризик». Сумарний бал за HCR-20 може варіюватися від 0 до 60, причому більш високі бали свідчать про більш високий ризик рецидиву.

Психологічні особливості особистості можуть відігравати важливу роль у ризику рецидиву. Люди із психопатією мають значно вищий ризик рецидиву насильницьких злочинів. Це пов'язано з низкою чинників, таких як відсутність емпатії, імпульсивність та антисоціальні

переконання. Люди з тривожними та депресивними розладами також можуть мати підвищений ризик рецидиву. Це, імовірно, пов'язано з тим, що вказані розлади можуть призвести до порушення когнітивних функцій, таких як прийняття рішень та контроль над імпульсами. Люди з розладами особистості також можуть мати підвищений ризик рецидиву. Це пов'язано з тим, що ці розлади можуть призвести до нестабільності у стосунках, імпульсивної поведінки та порушення соціальних норм [9, с. 43–52].

Важливо, щоб експерти були обізнані про вплив психологічних особливостей особистості на ризик рецидиву. Це допоможе їм краще інтерпретувати результати обстеження та розробити більш ефективні рекомендації щодо лікування та реабілітації.

HCR-20 може бути корисним інструментом для оцінювання ризику рецидиву в підсудних. Однак важливо пам'ятати, що це лише один із багатьох чинників, які слід враховувати під час прийняття рішень щодо того, чи є підсудний небезпечним для себе або для інших людей. Інші важливі чинники включають історію насильства, результати інших психологічних тестів та дані про поведінку підсудного.

Отже, оцінювання ризику рецидиву є важливою складовою судово-психіатричної експертизи. HCR-20 може бути корисним інструментом для оцінки ризику рецидиву в підсудних, але його слід використовувати в поєднанні з іншими методами обстеження та з урахуванням усіх релевантних чинників.

Аналіз результатів цих тестів у контексті конкретного судового випадку може допомогти експертам у визначенні належної тактики проведення судово-психіатричної експертизи, а також у розумінні того, як психологічний чинник може впливати на результати експертизи та подальший судовий процес.

Аналізуючи метод спостереження, можемо визначити, що це один із найважливіших методів дослідження в судовій психіатрії. Під час спостереження експерт може оцінити поведінку, емоції, мову та інші аспекти психічного стану підсудного.

Метод спостереження за впливом психологічних особливостей особистості на тактику проведення судово-психіатричної експертизи може бути проведений у декілька етапів. Підготовка до спостереження: дослідники мають розуміти теорії особистості та психологічних концепцій, а також мати практичний досвід у сфері судово-психіатричних експертиз. Також корисно мати навички спостереження, аналізу поведінки та вміння робити висновки на підставі зібраних даних. Обрання методів спостереження: експерт обирає методи спостереження, які дозволять йому зібрати інформацію про психологічні особливості особистості досліджуваного під час проведення судово-психіатричної експертизи. Це може включати аналіз

комунікаційних стратегій експерта, взаємодії з пацієнтами, стиль ведення документації тощо. Спостереження під час експертизи: під час проведення судово-психіатричної експертизи необхідно сфокусуватися на поведінці та взаємодії експерта з піддослідним. Запис результатів: експерт повинен фіксувати свої спостереження під час проведення експертизи, це може допомогти згодом здійснити аналіз та зробити висновки щодо впливу психологічних особливостей особистості на тактику проведення експертизи. Аналіз висновків: після закінчення спостереження експерт повинен проаналізувати зібрані дані й зробити висновки щодо того, як психологічні особливості особистості впливають на тактику проведення судово-психіатричної експертизи [9, с. 43–52]. Це може містити визначення сильних і слабких сторін експерта, виявлення можливих проблем у виконанні експертизи та рекомендації щодо їх вирішення.

Інтерв'ю є одним із важливих методів збору інформації в судово-психіатричній експертизі. За допомогою інтерв'ю експерт може отримати дані про психологічні особливості особистості, які матимуть значний вплив на тактику проведення експертизи.

Психологічні особливості особистості можуть впливати на тактику проведення експертизи в декількох аспектах:

1) установалення контакту з експертним об'єктом. Одні люди є більш відкритими для співпраці з екпертом, а інші – більш замкнені та недовірливі. Експерт повинен вміти підлаштувати свій стиль спілкування під індивідуальні особливості кожного об'єкта;

2) вибір методів дослідження. Деякі методи дослідження можуть бути більш ефективними для людей із певними психологічними особливостями. Наприклад, для людей із тривожністю доцільніше використовувати методи, які не передбачають прямого вербального спілкування (наприклад, тести, проективні методики);

3) інтерпретація результатів дослідження. Психологічні особливості особистості можуть впливати на інтерпретацію результатів дослідження. Експерт повинен враховувати ці особливості під час формулювання своїх висновків.

Інтерв'ю з експертним об'єктом у межах судово-психіатричної експертизи має проводитися з дотриманням етичних принципів. Експерт має чітко пояснити об'єкту мету інтерв'ю та гарантувати конфіденційність отриманої інформації. Інтерв'ю може бути структурованим або неструктурованим. Структуроване інтерв'ю передбачає використання заздалегідь підготовленого списку запитань. Неструктуроване інтерв'ю дає експерту більше можливостей для дослідження індивідуальних особливостей особистості об'єкта.

Під час інтерв'ю експерт повинен уважно спостерігати за об'єктом, його мімікою, жестами, інтонацією. Ця інформація може

допомогти експерту краще зрозуміти стан об'єкта та його психологічні особливості.

Урахування психологічних особливостей особистості експертного об'єкта є важливою умовою для проведення об'єктивної та всебічної судово-психіатричної експертизи. Це дозволяє експерту встановити більш точний контакт з об'єктом, вибрати оптимальні методи дослідження та правильно інтерпретувати отримані результати [10, с. 29–35].

Психологічні особливості особистості можуть впливати на тактику проведення судово-психіатричної експертизи в декількох аспектах:

1) сприйняття експерта: психологічні особливості особистості підсудного можуть впливати на те, як він сприймає експерта та процес експертизи. Це може ускладнити встановлення довірливих стосунків із підсудним та отримання від нього достовірної інформації;

2) співпраця підсудного: психологічні особливості особистості підсудного можуть впливати на його готовність співпрацювати з експертом. Деякі люди можуть бути більш схильні до співпраці, ніж інші, залежно від їхніх особистісних характеристик та психічного стану;

3) інтерпретація результатів: психологічні особливості особистості підсудного можуть впливати на те, як експерт інтерпретує результати дослідження. Експерт повинен бути обережним, щоб не робити помилок висновків на основі особистісних характеристик підсудного.

Важливо зазначити, що це не повний перелік того, як психологічні особливості особистості можуть впливати на тактику проведення судово-психіатричної експертизи. Кожен випадок є унікальним, і експерт повинен використовувати свій досвід та знання, щоб визначити найкращий підхід до кожного конкретного випадку.

Висновки

Оцінювання психологічних особливостей особистості відіграє важливу роль у судово-психіатричній експертизі. Ці характеристики можуть суттєво впливати на поведінку людини, її здатність усвідомлювати свої дії та нести за них відповідальність.

Судова психіатрія покладається на широкий спектр методів дослідження для оцінки психічного стану підсудних. Ці методи дозволяють експертам зібрати інформацію про психічне функціонування підсудного, що є необхідним для точного діагнозу та формулювання обґрунтованих висновків.

Використання таких інструментів, як PCL-R та HCR-20, може допомогти експертам краще зрозуміти психологічний профіль підсудного, його ризики та потреби.

Однак важливо пам'ятати, що ці інструменти є лише частиною комплексної оцінки, яка також повинна включати: детальний аналіз історії психічного захворювання; результати інших психологічних тестів; дані про поведінку підсудного; соціальні та екологічні чинники.

Тільки з урахуванням всіх релевантних чинників можна зробити оцінювання стану підсудного та розробити ефективну тактику судово-психіатричної експертизи.

Важливо, щоб судово-психіатричні експерти мали ґрунтовні знання про психологію особистості та її вплив на поведінку. Експерти повинні бути обережні, щоб не ставити діагнозів на основі лише одного тесту або чинника. Важливо чітко пояснювати свої висновки та рекомендації суду та іншим зацікавленим сторонам.

Ураховуючи складність та багатогранність людської психіки, судово-психіатрична експертиза завжди буде потребувати ретельного та професійного підходу, який ґрунтується на всебічній оцінці та повазі до індивідуальних особливостей кожної людини.

Список бібліографічних посилань: 1. Бандурка О. М., Бочарова С. П., Землянська О. В. Психологічний коментар до окремих статей нового Кримінального кодексу України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 18. С. 421–428. 2. Керевич О. В. Особливості призначення судових експертиз для встановлення індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного (обвинуваченого). *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 31–36. 3. Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза суїцидів : метод. рек. Полтава : ПВ ХНДІСЕ, 2012. 87 с. 4. Власенко С. Б. Психологічна характеристика юридично релевантних емоційних станів. *Юридична психологія*. 2019. № 1 (24). С. 24–31. DOI: <https://doi.org/10.33270/03192401.24>. 5. Мельник В. І., Мельник А. В. Організаційні і правові аспекти судово-психіатричної експертизи у кримінальному процесі : посіб. для суд. психіатрів. Київ : Наук. світ, 2005. 150 с. 6. Makarova O. Forensic Psychiatric Examination: General Theoretical Issues. *Archives of Criminology and Forensic Sciences*. 2023. No. 2 (8). Pp. 148–156. DOI: <https://doi.org/10.32353/acfs.8.2023.13>. 7. Левенець І. В. Судова психіатрія : навч. посіб. Тернопіль : Екон. думка, 2004. 275 с. 8. Цимбалюк В. І. Роль судово-психіатричної експертизи в питанні оцінки психічного стану особи. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 245–247. 9. Судова психіатрія та судово-психіатрична експертиза : навч. посіб. / І. М. Григус, В. О. Самороков, В. І. Цимбалюк та ін. ; за ред. І. М. Григуса. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 119 с. 10. Тертишник В. М., Варава В. В., Сачко О. В. Судова експертологія : підручник / за заг. ред. В. М. Тертишника. Харків : Право, 2021. 280 с.

Надійшла до редколегії 06.04.2024

Прийнята до опублікування 13.05.2024



Makarova O. P. The influence of psychological characteristics of a personality on the tactics of forensic psychiatric examination

The article examines the influence of psychological characteristics of a personality on the tactics of forensic psychiatric examination.

A forensic psychiatric examination is a comprehensive study of a person's mental state, which is carried out with the aim of establishing the person's ability to bear responsibility for his or her actions. The results of the examination may have a significant impact on the course of criminal proceedings and the determination of the penalty. In addition to the mental disorder, the results of the examination may also be influenced by the psychological characteristics of the defendant's personality.

Psychological features of a person are stable individual psychological characteristics that determine a person's behaviour in different situations. They include such properties as temperament, character, emotionality, will, personality orientation, intelligence, value orientations, etc. These characteristics can affect how the defendant perceives the examination situation, how he or she behaves with the expert, how he or she answers questions, and how he or she assesses his or her own mental state.

Understanding the psychological characteristics of the defendant's personality allows the expert to: optimise the examination methodology, i.e. the choice of research methods and tactics of interviewing the defendant depends on his/her psychological characteristics; increase the objectivity and reliability of expert opinions, i.e. the expert must take into account the possible influence of psychological characteristics on the defendant's behaviour and answers; avoid mistakes and bias in the examination (the expert must be objective and impartial).

Psychological characteristics of a person are not static, they can change over time under the influence of various factors. Therefore, the expert must take into account not only the stable psychological characteristics of the defendant, but also his or her current emotional state.

The study of psychological characteristics of a personality and their impact on the tactics of forensic psychiatric examination is important for improving the quality of examinations. Understanding these features allows the expert to assess the defendant's mental state more objectively and reliably.

Key words: forensic psychiatric examination, psychological characteristics of a personality, tactics of examination, influence of psychological factors.



УДК 343.140.01

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.17>


Сергій Анатолійович Тюленєв,

кандидат економічних наук,

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України (директор);

 <https://orcid.org/0000-0001-9685-1536>,

e-mail: serhii.tiulieniev@ukr.net

**МЕХАНІЗМ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, СПРЯМОВАНОЇ
НА ПРОТИПРАВНЕ ЗАВОЛОДІННЯ АКТИВАМИ СУБ'ЄКТІВ
ГОСПОДАРЮВАННЯ**

На підставі аналізу слідчої та судової практики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, а також узагальнення теоретичних розробок щодо механізму злочинної діяльності запропоновано авторське визначення поняття «видовий механізм кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством». Встановлено, що його складовими є: обстановка, предмет злочинного посягання, сукупність дій злочинця, а також інших, пов'язаних із ним осіб, поведінка потерпілого та дії осіб, які опинилися випадковими учасниками події кримінального правопорушення чи були іншим шляхом утягнуті в реалізацію злочинного умислу рейдера, групи рейдерів, кореляційні зв'язки між діями злочинця та злочинним результатом, котрий настав унаслідок реалізації кримінально каранних дій особи злочинця.

Ключові слова: злочин, кримінальний проступок, механізм злочинної діяльності, видовий механізм, криміналістична характеристика, рейдерство, обстановка, особа злочинця, сліди.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Однією зі складових предмета криміналістичної науки є пізнання злочинної діяльності. Саме такий підхід є запорукою розроблення дієвих і науково обґрунтованих рекомендацій щодо розслідування кримінальних правопорушень будь-якого виду. У зв'язку із цим тривалий час науковці спрямовують свої зусилля на дослідження механізму злочинної діяльності, проте деякі питання залишаються не достатньо дослідженими. Такі ж характеристики притаманні й механізму злочинної діяльності, в якій убачаються ознаки рейдерства. З огляду на суспільну небезпеку кримінальних правопорушень цього виду та загрозу, що вони створюють для економіки нашої держави, вважаємо, що ці аспекти потребують детального дослідження.

Стан дослідження проблеми

Деякі аспекти кримінально-правової характеристики та притягнення до кримінальної відповідальності осіб за вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, їх розслідування, а також доказування та в цілому протидія кримінальним правопорушенням, які за певними ознаками можна вважати пов'язаними з рейдерством, висвітлено в працях таких вітчизняних науковців, як С. Андрусенко, Л. Аркуша, О. Бандурка, С. Барган, В. Березняк [1], Н. Грищенко [2], С. Гусаров, В. Гусева [3], С. Довгунь, Р. Дударець, І. Кубарев, В. Кікінчук [4], О. Лук'яніхіна, О. Подобний, Є. Пряхін, М. Рябченко, Д. Санакоєв, Н. Татарин [5], К. Фомічов, Т. Ханов, М. Цуцкірідзе [6], Г. Чигрина, А. Шелехов. Ці ж аспекти знаходили своє висвітлення і в роботах іноземних учених, таких як Д. Вайсбурд, С. Телеп, Дж. Хінкл, Дж. Ек [7], Д. Картер [8], Дж. Мейсі¹, Р. Ворд [9], Т. Грінберг зі співавторами [10], М. Фабус [11] та ін.

Питання механізму вчинення кримінальних правопорушень було висвітлене в роботах П. Біленчука, А. Волобуєва, С. Князева, М. Салтевського, О. Самойленко, В. Тищенко та ін. Розробки вчених доволі ґрунтовні, проте лише деякі праці містять згадку про елементи криміналістичних характеристик кримінальних правопорушень, що пов'язані із рейдерством, при цьому механізм злочинної діяльності цього виду досі не став предметом дослідження вітчизняних учених. З огляду на його важливість, на нашу думку, актуальність цієї наукової проблеми не викликає сумнівів і вже тривалий час потребувала свого вирішення.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є з'ясування особливостей механізму злочинної діяльності, що пов'язана з учиненням рейдерства. *Задля* досягнення означеної мети необхідно вирішити такі *завдання*: 1) встановити кримінальні правопорушення, що можуть бути віднесені до групи тих, які пов'язані з рейдерством; 2) визначити поняття механізму злочинної діяльності та охарактеризувати вид і його складові в контексті злочинів досліджуваного виду; 3) охарактеризувати складові механізму злочинної діяльності, що спрямована на вчинення рейдерства.

Наукова новизна дослідження

З урахуванням класифікації кримінальних правопорушень, що пов'язані з учиненням рейдерства, визначено особливості механізму

¹ Macey J. R. Market for Corporate Control // Econlib : сайт. URL: <https://www.econlib.org/library/Enc/MarketforCorporateControl.html> (дата звернення: 10.04.2024).

злочинної діяльності осіб, у діях яких вбачається протиправне заволодіння активами суб'єктів господарювання. Визначено, що в контексті пізнання кримінально каранної діяльності рейдерів слід виокремлювати видовий механізм злочинної діяльності, складовими якого зазвичай є: обстановка вчинення кримінальних правопорушень конкретного виду, предмет злочинного посягання, сукупність дій злочинця, а також інших, пов'язаних із ним осіб, поведінка потєрпілого та дії осіб, які опинилися випадковими учасниками події кримінального правопорушення чи були іншим шляхом утягнуті в реалізацію злочинного умислу рейдера, групи рейдерів, кореляційні зв'язки між діями злочинця та злочинним результатом, котрий настав унаслідок реалізації кримінально караних дій особи злочинця.

Виклад основного матеріалу

Під час визначення механізму злочину, а тепер уже – механізму кримінального правопорушення, вчені дотримуються різних підходів. Свого часу А. Волобуєв, зазначаючи про його відмінність від складу злочину, зауважив, що «...поняття механізму злочину в криміналістиці є спорідненим з поняттям складу злочину в кримінальному праві, оскільки обидва вони сформувалися в результаті вивчення спільного об'єкта – злочинності, але під різними кутами зору. Використовуючи це поняття, криміналістика акцентує увагу на функціональному боці протиправної діяльності як системи детермінованих діянь і відносин на шляху досягнення злочинної мети (настання злочинного результату). Тому поняття механізму злочину є більш широким за своїм змістом порівняно з поняттям складу злочину» [12, с. 16–17].

Акцентувала свою увагу на сутнісному змісті, котрий містить дефініція поняття «механізм злочину», і О. Пчеліна. Дослідниця зазначила, що він є відображенням акту вчинення злочину, його дієвою стороною, тобто тією складовою, що знаходить своє відображення в дійсності у практичних діях його виконавців. Також науковиця зауважила, що механізм злочину співвідноситься із криміналістичною характеристикою як дієва (функціональна) і теоретична сторони одного об'єкта – злочинної діяльності відповідно [13, с. 119].

Сформулював поняття механізму злочину в широкому розумінні В. Журавель. Дослідник охарактеризував його як складний, внутрішній, системний і динамічний порядок взаємодії криміналістично значущих елементів злочинної діяльності суб'єкта та чинників об'єктивної дійсності, котрі відображають зміст злочинної діяльності та зумовлюють виникнення криміналістично значущої інформації. До цього механізму вчений відніс такі складові, як: обстановка вчинення злочину; предмет злочинного посягання; комплекс дій злочинця і

пов'язаних із ним осіб щодо готування, учинення та приховування злочинів; ставлення суб'єкта до скоєного злочину, власних дій і їх наслідків; поведінка потерпілого та дії осіб, які опинилися випадковими учасниками події злочину; кореляційні зв'язки між діями та злочинним результатом [14, с. 169]. Таким чином, застосований ученим комплексний аналітичний підхід до аналізу центральної дефініції нашого дослідження дозволив йому визначити як іманентні ознаки цього поняття, так і його змістовні компоненти. Водночас щодо змістової складової цього поняття вважаємо за потрібне зауважити, що в юридичній літературі висвітлюються різні позиції з цього приводу.

Так, М. Салтевський запропонував виокремлювати взаємодіючі (взаємозалежні) компоненти механізму скоєння злочину, серед яких: суб'єкти злочинної діяльності; предмет злочинної діяльності; засоби та сліди злочинної діяльності [15, с. 40–41].

А. Волобуєв серед елементів механізму кримінального правопорушення запропонував виокремлювати: 1) суб'єкт кримінального правопорушення, для позначення якого у криміналістиці використовують поняття «особа злочинця», що представлено комплексом особистих рис і властивостей, які є визначальними в механізмі кримінального правопорушення; 2) предмет посягання та потерпілого від кримінального правопорушення, що перебувають у взаємозв'язку з деякими властивостями особи злочинця й окремими мотиваційними аспектами його дій; 3) обстановку кримінального правопорушення, що розглядається як комплекс зовнішніх умов, котрі оточують суб'єкта й впливають на його дії та їх наслідки, і поєднує в собі час і місце злочину разом з об'єктами, які там перебувають, тобто характеризує просторово-часові параметри злочинних дій; 4) спосіб учинення кримінального правопорушення як детерміновану особистістю суб'єкта, предметом посягання (зокрема жертвою) і зовнішньою обстановкою систему дій суб'єкта, спрямовану на досягнення злочинної мети; 5) сліди злочину як пов'язані з його вчиненням будь-які зміни в навколишній обстановці (середовищі) у вигляді матеріальних та ідеальних відображень цієї події [16, с. 106]. Вважаємо, що окреслений ученим механізм можна визначити як базовий механізм злочинної діяльності, оскільки його компоненти притаманні майже всім видам кримінальних правопорушень.

Погоджуємося з позицією Л. Дундич щодо того, що структуризація механізму часто проводиться без урахування, а також прив'язки до завдань подальшого дослідження типових моделей вчинення злочину окремого (досліджуваного) виду, через що знижується прикладне значення таких розробок у зв'язку із браком криміналістично значущої інформації про окремі елементи механізму та зв'язки між ними, що мали бути покладені в його основу [17, с. 126–127]. З огляду

на те, що структура механізму злочину зумовлена наявністю закономірностей і характером злочинної діяльності суб'єкта [17, с. 128], вважаємо за потрібне звернутися до аналізу слідчої та судової практики, що сформувалася у зв'язку з пізнанням злочинної діяльності, спрямованої на вчинення рейдерства.

Кримінальні правопорушення, що посягають на господарські суспільні відносини, законну діяльність суб'єктів господарювання, права співробітників сфери публічного адміністрування тощо та які пов'язані з протиправним поглинанням і захопленням майна, активів суб'єктів господарювання, зокрема корпоративних прав та інших ресурсів, з посяганням на права власників або уповноважених осіб суб'єктів господарювання різної форми власності тощо, віднесено нами до категорії кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством. Щодо конкретних складів кримінальних правопорушень, то варто вказати на багатоманітність дій, до яких вдаються рейдери задля реалізації свого злочинного умислу. За результатами аналізу слідчої та судової практики, можемо узагальнити, що найбільш типовими у структурі злочинної діяльності, спрямованої на реалізацію рейдерського умислу, є такі:

1) належать до групи кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності (статті 205-1, 206, 206-2, 219, 231 КК України);

2) посягають на життя, здоров'я, а також волю, честь і гідність особи (статті 121, 122, 125, 129, 146, 146-1 КК України);

3) скоєні проти авторитету органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян тощо (статті 356–358 КК України);

4) мають ознаки легалізації майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК України);

5) пов'язані зі створенням, керівництвом злочинною спільнотою або злочинною організацією (ст. 255 КК України);

б) поєднані з посяганнями на суспільні відносини у сфері захисту приватної власності, зокрема із самовільним зайняттям земельної ділянки (ст. 197-1 КК України), а також ті, в яких убачаються ознаки шахрайства (ст. 190 КК України).

З огляду на викладене можемо констатувати, що, по-перше, кримінальні правопорушення, пов'язані з рейдерством, є багатоманітними, по-друге, вони є численними як за способами вчинення, так і за технологіями злочинної діяльності, по-третє, доволі часто вчиняються в сукупності (тобто охоплюють не одиничні склади кримінальних правопорушень). За таких умов у юридичній літературі пропонують виокремлювати декілька різновидів механізму кримінальних правопорушень.

Наприклад, С. Князев у своєму дослідженні вказав на загальний, видовий і безпосередній механізми, отже, науковець запропонував залежно від безпосереднього об'єкта посягання виокремлювати

чотири різновиди видових механізмів учинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, а також інших злочинів проти здоров'я населення:

1) механізм учинення злочинів, що пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів та інших предметів, котрі є небезпечними для здоров'я населення (статті 305–307, 309–311, 320, 321 КК України);

2) механізм скоєння злочинів, котрі пов'язані з незаконним заводінням наркотичними засобами, обладнанням, призначеним для їх виготовлення (статті 308, 312, 313, 318, 319 КК України);

3) механізм злочинів, котрі пов'язані з незаконним вживанням наркотичних та одурманюючих засобів, а також допінгу (статті 314–317, 322–324 КК України);

4) інші механізми вчинення злочинів, учинені проти здоров'я населення (статті 325–327 КК України) [18, с. 314]. Таким чином, учений взяв конкретний критерій за основу і на його підставі виокремив видові механізми, зауваживши, що видовий механізм є складнішим, аніж безпосередній, адже складається з декількох безпосередніх механізмів. Проте змістовних складових видового механізму кримінальних правопорушень науковцем у межах цього дослідження не було виокремлено.

З огляду на специфіку визначених нами груп, а також на проведений аналіз матеріалів слідчої та судової практики, вважаємо, що в контексті виокремлення механізму злочинної діяльності, пов'язаної з учиненням рейдерства, доцільно говорити про видовий механізм. До його обов'язкових елементів, що притаманні всім окресленим вище групам кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, на нашу думку, слід відносити:

1) обстановку вчинення кримінальних правопорушень, що містить місце та час, особливості тих просторово-часових характеристик, які склалися на місці вчинення кримінального правопорушення. Їх виокремлення зумовлене тим, що кримінальні правопорушення, пов'язані з рейдерством, доволі часто вчиняються або в адміністративних приміщеннях підприємств, установ, організацій, або на території, що належить суб'єкту господарювання, зважаючи на ті зміни, котрі відбуваються в матеріальній обстановці через скоєння кримінальних правопорушень;

2) предмет злочинного посягання, яким найчастіше стають різноманітні активи суб'єкта господарювання;

3) сукупність дій злочинця, а також інших, пов'язаних із ним осіб, що здійснювали підготовку до вчинення кримінального правопорушення, його безпосередню реалізацію (реалізацію об'єктивної сторони складу конкретного кримінально караного діяння) та приховування скоєного діяння;

4) поведінку потерпілого та дії осіб, які опинилися випадковими учасниками події кримінального правопорушення або були іншим шляхом утягнуті в реалізацію злочинного умислу рейдера, групи рейдерів;

5) кореляційні зв'язки між діями злочинця та злочинним результатом, котрий настав унаслідок реалізації кримінально караних дій.

Отже, видовий механізм пов'язаних із рейдерством кримінальних правопорушень – це внутрішній системний порядок взаємодії криміналістично значущих елементів злочинної діяльності рейдера, групи рейдерів та чинників об'єктивної дійсності, що зумовлена об'єктом і предметом злочинного посягання та є відображенням злочинної діяльності й знаходить свій вияв у групі складових елементів, що охоплюють криміналістично значущу інформацію. Запропоновано до елементів такого механізму відносити: обстановку вчинення кримінальних правопорушень, предмет злочинного посягання, сукупність дій злочинця, а також інших, пов'язаних із ним осіб, поведінку потерпілого та дії осіб, які опинилися випадковими учасниками події кримінального правопорушення чи були іншим шляхом утягнуті в реалізацію злочинного умислу рейдера, групи рейдерів, кореляційні зв'язки між діями злочинця та злочинним результатом, який настав унаслідок реалізації кримінально караних дій особи злочинця.

Висновки

Механізм злочинної діяльності рейдерів є складним і багатограним, адже знаходить свій вияв у сукупності різноманітних кримінальних правопорушень, що інколи можуть навіть бути уособлені технологіями злочинної діяльності. З урахуванням слідчої та судової практики установлено, що залежно від об'єкта та предмета посягання кримінальні правопорушення, пов'язані з рейдерством, можуть бути класифіковані на декілька груп. У зв'язку з цим запропоновано в контексті пізнання кримінально караної діяльності рейдерів виокремлювати видовий механізм злочинної діяльності, під яким слід розуміти внутрішній системний порядок взаємодії криміналістично значущих елементів злочинної діяльності рейдера, групи рейдерів і чинників об'єктивної дійсності, що зумовлена об'єктом та предметом злочинного посягання, є відображенням злочинної діяльності й знаходить свій вияв у групі складових елементів, що охоплюють криміналістично значущу інформацію. Елементами видового механізму виокремлених груп кримінальних правопорушень запропоновано вважати: обстановку вчинення кримінальних правопорушень, предмет злочинного посягання, сукупність дій злочинця, а також інших, пов'язаних із ним осіб, поведінку потерпілого та дії осіб, які опинилися випадковими учасниками події кримінального правопорушення чи були іншим шляхом утягнуті в реалізацію злочинного умислу рейдера, групи рейдерів, кореляційні зв'язки між діями злочинця та злочинним

результатом, який настав унаслідок реалізації кримінально караних дій особи злочинця.

Вважаємо, що перспективами подальших досліджень мають стати детальні характеристики окреслених елементів видових механізмів кожної із виокремлених груп кримінальних правопорушень, що пов'язані з рейдерством.

Список бібліографічних посилань: **1.** Березняк В. С. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, пов'язаних із захопленням землі та об'єктів корпоративної власності. *Юридична наука*. 2020. № 9 (111). С. 128–134. DOI: <https://doi.org/10.32844/10.32844/2222-5374-2020-111-9.15>. **2.** Грищенко Н. М. Кримінальна відповідальність за протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2019. 216 с. **3.** Гусева В. О. Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, елементи їх криміналістичних характеристик. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. Вип. 3 (99). С. 242–252. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.242-252>. **4.** Кікінчук В. В., Гусева В. О. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) : наук.-метод. рек. Харків : ХНУВС, 2020. 58 с. **5.** Татарин Н. М., Пряхін Є. В. Методика розслідування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 192 с. **6.** Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) : наук.-метод. рек. / М. С. Цуцкірідзе, Р. М. Дударець, С. З. Довгунь та ін. Дніпро : 7ВС, 2021. 72 с. **7.** Weisburd D., Telep C. W., Hinkle J. C., Eck J. E. The Effects of Problem-Oriented Policing on Crime and Disorder. *Campbell Systematic Reviews*. 2008. Vol. 4. Iss. 1. DOI: <https://doi.org/10.4073/csr.2008.14>. **8.** Carter D. L. Law Enforcement Intelligence Operations. An Overview of Concepts, Issues and Terms. Michigan : Michigan State University, 1990. 434 p. **9.** Ward R. H. The Investigative Function – Criminal Investigation in the United States. Berkeley, CA : University of California, 1971. 265 p. **10.** Greenberg Th. S., Samuel L., Grant W., Gray L. Stolen Asset Recovery: A Good Practices Guide for Non-Conviction Based Asset Forfeiture. Washington, DC : The World Bank, 2009. 360 p. DOI: <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-7890-8>. **11.** Fabuš M. Current development of business environment in Slovakia and Czech Republic. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2017. No. 5 (1). Pp. 127–137. DOI: [https://doi.org/10.9770/jesi.2017.5.1\(10\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2017.5.1(10)). **12.** Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с. **13.** Пчеліна О. В. Механізм вчинення економічних злочинів. *Право і безпека*. 2009. № 4 (31). С. 118–122.

14. Журавель В. Загальна теорія криміналістики: генеза та сучасний стан : монографія. Харків : Право, 2021. 448 с. **15.** Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с. **16.** Волобуєв А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики : монографія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2019. 122 с. **17.** Дундич Л. В. Поняття і структура механізму злочину. *Форум права*. 2008. № 1. С. 125–129. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2008_1_23.pdf (дата звернення: 10.04.2024). **18.** Князев С. В. Криміналістичне розуміння механізму вчинення злочину та його значення для розслідування кримінальних проваджень. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1 (22), т. 3. С. 311–315.

Надійшла до редколегії 15.04.2024

Прийнята до опублікування 25.05.2024



Tiulieniev S. A. Mechanism of criminal activity aimed at unlawful seizure of business entities' assets

Based on the analysis of the investigative and judicial practice of investigation of criminal offences related to raiding, and also on the generalization of theoretical developments on the mechanism of criminal activity, the article proves that the mechanism of criminal activity of raiders is complex and multifaceted, since it is manifested in a variety of criminal offences which may sometimes even be embodied by criminal technologies. Based on the scientific research carried out, depending on the object and subject matter of the offence, it has been established that criminal offences related to raiding can be classified into several groups. In this regard, it is proposed that in the context of cognition of the criminal activity of raiders, the author distinguishes a specific mechanism of criminal activity, which should be understood as the internal systemic order of interaction of the forensically significant elements of criminal activity of a raider, a group of raiders and factors of objective reality, which is caused by the object and subject of criminal encroachment and is a reflection of criminal activity and is manifested in a group of constituent elements covering forensically significant information.

It is determined that the constituent elements of the species mechanism should be considered to be the situation, the subject matter of the criminal offence, the totality of actions of the offender and other persons associated with him/her, the behaviour of the victim and the actions of persons who were accidental participants to the criminal offence or were otherwise involved in the implementation of the criminal intent of the raider, a group of raiders, and the correlations between the actions of the offender and the criminal result which occurred as a result of the criminal actions of the offender.

It is emphasised that the prospects for further research should be detailed characteristics of the outlined elements of the specific mechanisms of each of the identified groups of criminal offences related to raiding.

Key words: crime, criminal offence, mechanism of criminal activity, species mechanism, forensic characteristics, raiding, situation, personality of the offender, traces.




УДК 343.148:343.98.064

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.18>


Михайло Григорович Щербаковський,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу, криміналістики
та експертології (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0003-1990-1231>,
e-mail: shcherbakovskiy@gmail.com;

Анна Миколаївна Проценко,

доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»,
Кельменецький районний суд Чернівецької області (суддя);

 <https://orcid.org/0000-0002-1714-2449>,
e-mail: annatoropenko@ukr.net;

Аліна Едуардівна Волкова,

кандидат юридичних наук,
Сумський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр МВС України,
відділ криміналістичних видів досліджень,
сектор дактилоскопічних досліджень (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0003-4383-6433>,
e-mail: alinos6336@gmail.com

**БІОЛОГІЧНІ ЗРАЗКИ ДЛЯ ЕКСПЕРТИЗИ: ПОНЯТТЯ, УМОВИ,
ТАКТИКА ВІДБИРАННЯ**

Доведено, що біологічними зразками для експертизи є частини (тканини), виділення та відбитки рельєфу шкіри тіла людини. Визначено обов'язкових і факультативних учасників, умови та загальний алгоритм тактики добровільного та примусового відбирання біологічних зразків для експертизи на стадії досудового розслідування, який включає підготовчий, робочий та заключний етапи проведення процесуальної дії.

Ключові слова: кримінальне провадження, судова експертиза, біологічні зразки, примусовий відбір, умови відбирання, тактика відбирання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Під час учинення правопорушень на місці події, тілі, одязі підозрюваного чи потерпілого, зняряддях часто залишаються сліди людини біологічного походження: кров, сперма, волосся, вагінальні виділення, сліпа людини та ін. Зараз у кримінальному провадженні використання біологічних слідів набуває все більшого значення у

зв'язку з широким упровадженням у слідчу практику молекулярно-генетичної експертизи [1, с. 93]. Ефективність ідентифікаційних досліджень слідів біологічного походження обумовлена забезпеченням експерта якісними біологічними зразками порівняння від осіб, які підлягають перевірці. Відбирання біологічних зразків регламентовано ч. 3 ст. 245 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)¹, однак нечіткість процедури їх відбирання спричинила тривалу дискусію серед правників та правозастосувачів. Для забезпечення законності в діяльності органів кримінальної юстиції й належного доказування у кримінальному процесі важливо сформулювати правильне й однакове розуміння професійними учасниками кримінального провадження сутності, способів відбирання для проведення експертизи біологічних зразків, необхідних для порівняльного дослідження зі слідами правопорушення біологічного походження.

Стан дослідження проблеми

Проблема відбирання біологічних зразків неодноразово розглядалась вітчизняними дослідниками, але далека від остаточного вирішення. Серед вітчизняних науковців і практиків немає спільної думки щодо понять біологічних зразків, підстав та способів їх примусового отримання. Дискусійним процесуальним, криміналістичним та експертним питанням отримання біологічних зразків для експертизи у кримінальному провадженні приділили увагу такі вітчизняні науковці, як-от: П. Є. Антонюк, А. О. Антощук, Л. О. Басюк, О. В. Баулін, А. А. Благодир, В. І. Галаган, Г. І. Глобенко, К. Г. Горелкіна, М. Д. Денисовський, С. О. Ковальчук, О. В. Козак, С. О. Коропецька, О. А. Кравченко, В. П. Кушпін, О. А. Лейба, Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков, О. В. Лускатов, Н. С. Моргун, Г. В. Мудрецька, І. В. Пиріг, Л. В. Полуніна, В. В. Рогальська, А. А. Саковський, М. Ф. Сокиран, К. В. Тарасенко, Ю. М. Чорноус, А. В. Шульженко, В. М. Юрчишин та ін. Попри ґрунтовні дослідження науковців, деякі аспекти цієї проблематики залишаються дискусійними та потребують додаткового висвітлення й аналізу з метою відшукування дієвих шляхів урегулювання наявних протиріч у теорії та практиці.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення поняття біологічних зразків, учасників процесуальної дії, умов і тактики їх отримання. *Завданнями* дослідження є аналіз наукових напрацювань та практики отримання

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 01.03.2024).

зразків для експертизи, розробка критеріїв і визначення об'єктів, що належать до біологічних зразків, встановлення учасників, умов, тактики добровільного та примусового відбирання біологічних зразків.

Наукова новизна дослідження

Доведено, що біологічні зразки для проведення експертизи мають відповідати біологічному, інформаційному, ідентифікаційному, процесуальному та доказовому критеріям. Такими зразками є: а) частини (тканини) тіла людини: волосся, нігті, клапті шкіри та ін.; б) виділення як продукти життєдіяльності людини: кров, сеча, піт, сперма, слина, запах тощо; в) відбитки рельєфу шкіри тіла людини: пальців рук, долонь, губ, чола, вух, стоп та ін. Встановлено, що особами, від яких відбираються біологічні зразки, є підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок, особи, щодо яких можуть бути застосовані примусові заходи виховного або медичного характеру. Обов'язковими учасниками відбирання біологічних зразків є слідчий, прокурор, дізнавач, поняті, спеціаліст або експерт, співробітники відповідних правоохоронних органів (у ситуації примусового відбирання біологічних зразків). Факультативними учасниками, які можуть бути присутніми за відповідними клопотаннями є захисник, представник, законний представник, адвокат. Для досягнення законності, об'єктивності, достовірності біологічних зразків, збереження здоров'я осіб, які перевіряються, відбирання має відбуватися з дотриманням правових, етичних, медичних, криміналістичних умов. Запропоновано загальний алгоритм тактики добровільного та примусового отримання біологічних зразків.

Виклад основного матеріалу

У нормах КПК України відсутнє пояснення терміна «біологічні зразки особи». Серед науковців також немає єдності щодо визначення сутності цих об'єктів. Отже, встановлення сутності біологічних зразків вимагає окремого розгляду.

У словниках термін «біологічний» тлумачиться як той, що стосується біології, життя, життєвих процесів організму [2, с. 187]. Відповідно до законодавства України до характеристик особи біологічного походження належать біометричні дані¹, біологічний матеріал². У нормативних документах Міністерства охорони здоров'я України

¹ Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17> (дата звернення: 01.03.2024).

² Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 01.03.2024).

вказуються такі об'єкти біологічного походження, як м'які тканини, органи, кістки, оболонки¹; зразки крові, виділень та іншого біоматеріалу²; шматочки органів і тканин людини, інші об'єкти біологічного походження³; кров (плазма), матеріали з уrogenітального тракту жінок та чоловіків, сперма, слізна рідина, сеча, спинномозкова рідина, матеріал із респіраторного тракту, слина, біопсійний та аутопсійний матеріал, виділення кон'юктиви тощо⁴; кров, слина, сеча та змиви з поверхні губ, шкірного покриву обличчя і рук⁵. Таким чином, під слідствами правопорушень біологічного походження в медичному аспекті розуміють виділення, частини органів і тканин людини.

Більшість науковців розглядають біологічні зразки в широкому розумінні, а саме як будь-які відбитки, пов'язані з життєдіяльністю особи, до яких, крім наведених вище, належать зразки-відбитки пальців, долонь, голосу, усної та писемної мови, почерку, ходи особи [3, с. 36; 4, с. 227; 5, с. 310; 6, с. 16; 7, с. 151]. Інші дослідники окремо розглядають біологічні зразки та зразки біологічного походження (тобто небіологічні) зразки [8, с. 93], виокремлюють біологічні зразки та зразки біологічного походження в їх класичному розумінні (слина,

¹ Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної криміналістики бюро судово-медичної експертизи : затв. наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0252-95> (дата звернення: 01.03.2024).

² Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної імунології бюро судово-медичної експертизи : затв. наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0252-95> (дата звернення: 01.03.2024).

³ Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної гістології бюро судово-медичної експертизи : затв. наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-95> (дата звернення: 01.03.2024).

⁴ Методичні рекомендації «Порядок забору, транспортування та зберігання матеріалу для дослідження методом полімеразної ланцюгової реакції» : затв. наказом МОЗ України від 30.07.2013 № 662 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0662282-13> (дата звернення: 01.03.2024).

⁵ Інструкція про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції : затв. наказом МВС України, МОЗ України від 09.11.2015 № 1452/735 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1413-15> (дата звернення: 01.03.2024).

кров, сперма, піт, волосся, нігті тощо) [9, с. 119], однак підстави такої диференціації вони не вказують. Окремі правники до біологічних відносять тільки виділення людини [10, с. 135]. Так само й в зарубіжній експертній практиці біологічними зразками вважають тільки виділення людини [11, р. 4].

Аналіз судових рішень також свідчить про суперечливе тлумачення суддями віднесення певних зразків до біологічних. Так, до біологічних зразків відносять відбитків пальців¹, рук², зразки голосу³, почерку⁴. При цьому суди посилаються на практику Європейського суду з прав людини, відповідно до якої до проб (зразків) біологічного матеріалу відносять зразки крові, волосся, зразки повітря, що видихається, сечі, голосу⁵. У такому узагальненому розумінні вказані зразки більш правильно називати «зразками людини».

Вважаємо, що для з'ясування сутності біологічних зразків вони мають відповідати певним критеріям – біологічному, інформаційному, ідентифікаційному, процесуальному й доказовому. *Біологічний* критерій означає, що зразки відображають внутрішні та зовнішні властивості людини як біологічного організму. *Інформаційний* критерій полягає в тому, що зразки містять ознаки, котрі відображають властивості особи, від якої відібрані, та відповідають вимогам, недотримання яких унеможливує проведення експертного дослідження: безсумнівність походження; необхідна кількість (репрезентативність); належна якість; сумісність зі слідами злочину [12, с. 139–140]. *Ідентифікаційний* критерій встановлює, що відображені зразками властивості людини – індивідуальні, стійкі, не можуть бути свідомо

¹ Ухвала Залізничного районного суду міста Львова від 15.09.2022 : справа № 462/4006/21, провадження № 1-кс/462/1330/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106255401> (дата звернення: 01.03.2024).

² Ухвала Залізничного районного суду міста Львова від 08.06.2023 : справа № 462/4006/21, провадження № 1-кс/462/1060/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111474438> (дата звернення: 01.03.2024).

³ Ухвала Київського апеляційного суду від 21.05.2019 : справа № 760/10916/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82000317> (дата звернення: 01.03.2024).

⁴ Ухвала Придніпровського районного суду м. Черкаси від 24.11.2016 : справа № 711/10125/16-к // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62977964> (дата звернення: 01.03.2024).

⁵ Case of Saunders v. the United Kingdom (Application no. 19187/91) : Judgment of the European Court of Human Rights from 17 December 1997 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58009> (дата звернення: 01.03.2024).

змінені особою і придатні для її ототожнення. *Процесуальний* критерій означає, що задля дотримання допустимості біологічні зразки мають бути відібрані законним способом як у разі добровільної згоди особи, так і примусово незалежно від її волі. *Доказовий* критерій передбачає, що порівняльне дослідження зразків зі слідами злочину дозволяє отримати відомості про факти та обставини, які мають значення для кримінального провадження.

Вважаємо, що всі наведені критерії неможливо розглядати окремо один від одного – вони утворюють єдність поняття біологічних зразків для порівняльного дослідження під час проведення експертизи. Багаторічна судово-слідча й експертна практика свідчить, що вказаним критеріям відповідають такі зразки властивостей людини, які притаманні їй від моменту народження, зберігаються в незмінному стані протягом всього життя та не залежать від її волі. До них належать зразки, що містять ДНК, а також відображають рельєф шкіри тіла. Згідно з указаними критеріями зрозуміло, що зразки почерку, підпису, писемної та усної мови, голосу, ходи хоча й відбивають індивідуальні властивості людини, однак не можуть бути віднесені до біологічних. По-перше, вони формуються тривалий час. Наприклад, навички написання рукописного тексту (динамічний стереотип) не існують від народження людини, виникають у результаті багаторічних повторів і змінюються природним способом протягом життя, після хвороби або навмисно [13, с. 123]. Таким же чином з'являються та змінюються властивості писемної мови, ходи, тембр і висота голосу тощо, що виникають у повсякденному житті або професійній діяльності, у результаті тривалих повторів яких виробляються навички виконання різних побутових, виробничих, творчих завдань. По-друге, очевидним є те, що примусове відбирання таких зразків проти волі особи неможливо, а якщо особа погодиться надавати зразки, то її власні характеристики можуть бути навмисно змінені під час отримання таких зразків, що робить їх непридатними для порівняльного дослідження.

Отже, на підставі вказаних критеріїв до біологічних зразків для експертизи належать: 1) частини (тканини) тіла людини: волосся, зрізи нігтів, клапті шкіри та ін.; 2) виділення як продукти життєдіяльності людини: кров, сеча, піт, сперма, слина, запах та ін.; 3) відбитки рельєфу шкіри тіла людини: пальців рук, долонь, губ, чола, вух, стоп та ін.

Процедура отримання зразків для експертизи вимагає чіткого визначення суб'єктів, серед яких слід виокремити обов'язкових і факультативних осіб. Системний аналіз статей 223, 241, 245 КПК України дозволяє дійти висновку, що обов'язковими учасниками процесуальної дії є особи, від яких відбираються біологічні зразки, та посадові

особи, котрі проводять відбирання зразків, несуть відповідальність за його законність й обґрунтованість.

Законодавець визначив, що біологічні зразки можуть бути відібрані від підозрюваного, потерпілого, свідка. На нашу думку, вказаний перелік має бути доповнений. По-перше, якщо експертиза проводиться в суді, то особа, від якої відбираються зразки, має статус обвинуваченого (ст. 42 КПК України). По-друге, кримінальне провадження може здійснюватися до осіб, щодо яких можуть бути застосовані примусові заходи виховного (§ 2 гл. 38 КПК України) або медичного характеру (гл. 39 КПК України). Отже, процесуальний закон слід доповнити зразками, що відбираються у вказаних учасників кримінального провадження.

Обов'язковими учасниками, яким відповідно до ч. 3 ст. 245 КПК України дозволено проводити отримання біологічних зразків з урахуванням двох можливих способів відбирання – добровільного або примусового, є: 1) у разі добровільного надання особою зразків під час досудового розслідування – слідчий, прокурор, сторона захисту, а під час судового провадження – суд або за його дорученням спеціаліст; 2) у разі примусового відбору зразків на досудовій та судовій стадіях – слідчий, прокурор. Наведений перелік має бути уточнений та доповнений. Цілком зрозуміло, що після введення у кримінальне провадження інституту дізнання до уповноважених осіб, яким може бути доручено (зобов'язано) примусове відбирання біологічних зразків, слід додати дізнавача. Є. Д. Лук'янчиков та Б. Є. Лук'янчиков висловлюють обґрунтований сумнів щодо можливості відібрання зразків спеціалістом за дорученням суду [14, с. 65]. Дійсно, відповідно до ст. 71 КПК України спеціаліст виконує допоміжну функцію сторонам кримінального провадження та суду, не є самостійним учасником процесу і, відповідно, не може самотужки отримувати біологічні зразки. Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень ініціатор призначення експертизи може залучити спеціаліста¹. В. В. Коваленко пропонує взагалі вилючити з ч. 1 ст. 245 КПК України слова «або за його дорученням залученим спеціалістом» [15, с. 85]. Уважаємо, що така пропозиція має бути уточнена. Під час безпосереднього отримання біологічних зразків з тіла особи необхідно застосовувати

¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 01.03.2024).

криміналістичні, медичні, біологічні знання. Так, згідно з ч. 4 ст. 7 Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» до відбору біологічного матеріалу (у процесуальному аспекті – біологічних зразків) як спеціалісти можуть залучатися фахівці науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, судово-медичних установ, закладів охорони здоров'я, медичних та експертних служб Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, спеціалісти-криміналісти Національної поліції України, уповноважені особи медичних служб Національної гвардії України¹. Тому у кримінальному провадженні безпосередньо відбирання біологічних зразків (особливо при застосуванні інвазійних методів) мають здійснювати обізнані особи, яких ми відносимо до обов'язкових учасників цієї процесуальної дії. Якщо експертиза ще не доручена, відбір здійснює спеціаліст (лікар, інспектор-криміналіст, судово-медичний експерт), а після призначення експертизи – експерт, який згідно зі ст. 69 КПК України має право брати участь у процесуальних діях, що стосуються предметів та об'єктів дослідження.

Дискусійним є питання залучення понятих до відбору біологічних зразків. Верховний Суд, посилаючись на ст. 241 КПК України, зазначає, що участь понятих та захисника при відбиранні біологічних зразків для проведення експертизи не є обов'язковою². Слід підтримати позицію С. О. Коропецької, яка вважає, що не є виправданим встановлювати порядок відбирання біологічних зразків в особи відповідно до норми, яка регламентує здійснення освідування, оскільки ці дії відрізняються своєю метою, завданнями, процесуальним порядком і ступенем втручання в особисту сферу людини [10, с. 95]. У зв'язку із цим К. Г. Горелкіна обґрунтовано рекомендує як додаткову гарантію забезпечення прав учасників кримінального провадження обов'язкову участь понятих або захисника при відбиранні в підозрюваного біологічних зразків у примусовому порядку [16, с. 137]. Вважаємо доречною пропозицію щодо обов'язковості присутності понятих. Що стосується участі захисника, то, по-перше, така участь має бути реалізована лише при поданні відповідного клопотання, по-друге, вимога має поширюватися на будь-якого учасника кримінального

¹ Про державну реєстрацію геномної інформації людини : Закон України від 09.07.2022 № 2391-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-20> (дата звернення: 01.03.2024).

² Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (актуальна практика) // Рішення, внесені до ЄДРСР, за 2020 рік. Київ, 2020. С. 37–38.

провадження, від якого передбачається примусове відбирання біологічних зразків. Тому при примусовому відбиранні біологічних зразків як факультативні учасники за наявності відповідного клопотання можуть бути присутні: захисник – у підозрюваного, обвинуваченого, особи, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру (ст. 45 КПК України); законний представник – в обвинуваченого чи потерпілого неповнолітнього або особи, визнаної недієздатною чи обмежено дієздатною (статті 44, 59 КПК України); представник – у потерпілого (ст. 58 КПК України); адвокат – у свідка (ст. 66 КПК України). Крім того, за необхідності під час примусового відбирання зразків у будь-якої особи може бути залучений лікар для спостереження за станом здоров'я особи.

Примусове відбирання біологічних зразків рекомендується здійснюватися за аналогією зі ст. 143 КПК України, зокрема із застосуванням за необхідності до особи заходів фізичного впливу, який може бути доручений «відповідним підрозділам органів Національної поліції, органів безпеки, органів Бюро економічної безпеки України, Національного антикорупційного бюро України або Державного бюро розслідувань» [6, с. 21].

У разі невиконання особою законних вимог щодо реалізації ухвали про примусове відбирання біологічних зразків, до неї можуть бути застосовані заходи фізичного впливу залученими за вказівкою слідчого чи прокурора співробітниками відповідних органів. Однак заходи фізичного впливу не повинні перевищувати міри, необхідної для виконання ухвали про здійснення примусового відбирання біологічних зразків, і мають зводитися до мінімального впливу на особу [17, с. 198–199]. Отже, реалізуючи виконання ухвали слідчого судді чи суду про примусове відбирання біологічних зразків, співробітники Національної поліції повинні дотримуватися вимог нормативно-правових актів, що регулюють застосування фізичного впливу і спеціальних засобів під час їх службової діяльності (статті 22, 29, 42–44 Закону України «Про національну поліцію»)¹. Таким чином, співробітники відповідних правоохоронних органів є обов'язковими учасниками в разі примусового відбирання біологічних зразків.

Розглядаючи примусове відбирання біологічних зразків, слід окреслити умови, дотримання яких гарантує законність, об'єктивність, достовірність об'єктів експертного дослідження, збереження здоров'я та дотримання прав осіб, у яких примусово відбирають біологічні зразки:

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 01.03.2024).

1) правові – обов'язкова присутність слідчого, прокурора, дізнавача, понятих, здійснення безпосереднього відбирання зразків з тіла особи спеціалістом (лікарем), експертом (судово-медичним експертом); за відповідним клопотанням – захисника, представника, законного представника, адвоката; наявність вільно вираженої добровільної згоди особи надати зразки; відмова від добровільного надання зразків (письмова відмова особи та ознайомлення з її наслідками в протоколі); застосування заходів фізичного впливу, що не повинні перевищувати міри, необхідної для виконання ухвали слідчого судді, суду;

2) етичні – заборона використовувати способи, які ображають честь, гідність, релігійні почуття осіб; відсутність учасників процесуальної дії при відбиранні біологічних зразків, якщо це пов'язано з оголенням особи протилежної статі. Згідно з міжнародними стандартами при примусовому відбиранні біологічних зразків правоохоронці не повинні завдавати тяжкого втручання у фізичну та психічну цілісність особи проти її волі, а процедура та супутні обставини не повинні викликати в неї страх, тривогу й відчуття власної неповноцінності, що завдає істотної шкоди психічній цілісності людини, крім того, недопустимо застосовувати насильство, яке межує з брутальністю¹;

3) медичні – заборона застосування методів, приборів, обладнання, небезпечних для життя, здоров'я, болісних або таких, що спричиняють негативні наслідки здоров'ю;

4) криміналістичні – дотримання техніко-криміналістичних і тактико-криміналістичних рекомендацій щодо процедури відбирання біологічних зразків.

Узагальнюючи наведені в літературі напрацювання, можна запропонувати загальний алгоритм тактики отримання біологічних зразків для експертизи на стадії досудового розслідування, який включає ряд послідовних етапів: підготовчий, робочий та заключний [10, с. 148–166; 17, с. 157–158; 18, с. 284–286].

Підготовчий етап отримання біологічних зразків включає: прийняття рішення прокурором або слідчим суддею за клопотанням сторін щодо необхідності відбирання біологічних зразків від конкретної особи залежно від виду експертизи та слідчої ситуації у кримінальному провадженні; консультація зі спеціалістом чи експертом щодо визначення виду біологічних зразків, їх кількості, необхідних для проведення експертного дослідження, способу відбору; встановлення часу відбирання зразків, на який впливає фізичний, психічний стан осіб, від яких необхідно отримати зразки, можливість їх участі в такій дії;

¹ Комюніке Секретаря Європейського суду з прав людини стосовно рішення у справі «Ялог проти Німеччини»: від 11.07.2006 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2742> (дата звернення: 01.03.2024).

уточнення місця відбирання зразків. У певних випадках зразки можуть бути отримані в кабінеті слідчого (наприклад, відбитки пальців рук, зразки слини), в інших – у спеціалізованих установах, де є необхідні умови, інструменти, апаратура, фахівці. Рекомендується зразки-продукти життєдіяльності людини відбирати лише в умовах медичного закладу при дотриманні санітарних норм, що виключали б настання можливих шкідливих наслідків для здоров'я особи, в якій вони отримуються [19, с. 128–129; 20, с. 167–168]; визначення обов'язкового та факультативного складу учасників залежно від виду зразків та місця їх отримання; винесення прокурором постанови про відбирання біологічних зразків для експертизи; підготовка спеціалістом (експертом) необхідних технічних засобів відбирання зразків, їх наступного упакування, транспортування, фіксації процедури відбору (прилади, інструменти, апаратура, матеріали тощо); складання плану проведення отримання біологічних зразків, що особливо доцільно в разі, коли зразки необхідно відбирати в декількох осіб або особа перебуває під арештом і її необхідно доставити до установи, де планується проведення процесуальної дії, тощо.

На робочому етапі відбувається: забезпечення належних умов для отримання зразків для експертизи та розміщення всіх учасників цієї дії; проведення інструктажу з усіма учасниками, роз'яснення мети і змісту процесуальної дії, порядку її проведення, прав та обов'язків учасників тощо; пред'явлення особі постанови про отримання біологічних зразків для експертизи, роз'яснення її права щодо надання зразків, встановлення психологічного контакту з особою, пропозиція надати зразки добровільно, а в разі відмови використання прийомів переконання в неправильності обраної позиції; відбирання зразків, якщо особа не заперечує добровільно їх надати, складання протоколу, в якому фіксується згода особи та процедура відбирання біологічних зразків; фіксація у протоколі факту відмови особи від добровільного надання біологічних зразків. Повідомлення особі про законну процедуру застосування заходів фізичного впливу для примусового відбирання зразків. У такий конфліктній ситуації доцільно застосовувати тактичні прийоми впливу безпосередньо на особу, в якій планується відібрати біологічні зразки, або через її захисника (представника, адвоката), метою яких є схилення особи до добровільного надання необхідних біологічних зразків [3, с. 38]. Наступне примусове відбирання біологічних зразків для експертизи можливе лише в разі, якщо особа відмовилась добровільно виконувати постанову прокурора про відбирання зразків для проведення експертизи¹. Під час прийняття

¹ Про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями : лист Вищого спеціалізованого суду України з

рішення щодо застосування примусу потрібно враховувати певні критерії: значення обставин, що слід встановити за допомогою експертного дослідження; відсутність можливості довести чи спростувати факт, що має значення у справі, за допомогою інших наявних у справі доказів; вид біологічних зразків; наявність ризику для життя і здоров'я особи; принизливість процедури з погляду наявних у суспільстві моральних принципів; процесуальний статус учасника провадження; мотиви та підстави відмови надати зразки добровільно [21, с. 275]; направлення клопотання слідчому судді щодо примусового відбирання біологічних зразків; постановлення слідчим суддею ухвали про примусове відбирання біологічних зразків в особи; залучення співробітників оперативних підрозділів; ознайомлення особи з ухвалою про примусове відбирання біологічних зразків та пропозиція ще раз добровільно їх надати; застосування примусу в разі чергової відмови особи, включаючи дотримання умов, які мають бути розумними та адекватними ситуації; незавдання страждань та фізичного болю особі, в якій відбирають біологічні зразки, або її приниження [22, с. 325].

На заключному етапі здійснюється фіксація результатів відбору зразків у протоколі, їх пакування.

Висновки

Отримання якісних біологічних зразків від особи, яка перевіряється, багато в чому визначається грамотно організованим і тактично правильним проведенням цієї процесуальної дії, за результатами якої успішно вирішуються ідентифікаційні питання, поставлені перед експертом. На підставі біологічного, інформаційного, ідентифікаційного, процесуального й доказового критеріїв встановлено, що біологічними зразками у кримінальному провадженні є частини (тканини) тіла людини: волосся, зрізи нігтів, клапти шкіри, клітини епітелію та ін.; виділення як продукти життєдіяльності людини: кров, сеча, піт, сперма, слина, запах та ін.; відбитки рельєфу шкіри тіла людини: пальців рук, долонь, губ, чола, вух, стоп та ін.

У відібранні біологічних зразків беруть участь обов'язкові та факультативні учасники. Обов'язковими учасниками є: особи, від яких відбираються біологічні зразки (підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок, особи, щодо яких можуть бути застосовані примусові заходи виховного або медичного характеру); посадові особи, котрі проводять відбирання зразків, несуть відповідальність за його законність й обґрунтованість (слідчий, дізнавач, прокурор), спеціаліст або

розгляду цивільних і кримінальних справ від 03.06.2016 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://court.gov.ua/sud2290/pres-centr/news/279734/> (дата звернення: 01.03.2023).

експерт, поняті, співробітники відповідних правоохоронних органів (у ситуації примусового відбирання біологічних зразків). Факультативними учасниками є: захисник, законний представник, представник, адвокат, лікар (за клопотанням цих осіб).

Під час примусового відбирання біологічних зразків задля забезпечення законності, об'єктивності, достовірності об'єктів експертного дослідження, збереження здоров'я та дотримання прав осіб необхідно дотримуватися правових, етичних, медичних та криміналістичних умов. Запропоновано загальний алгоритм тактики отримання біологічних зразків для експертизи на стадії досудового розслідування, який включає підготовчий, робочий та заключний етапи проведення процесуальної дії.

Список бібліографічних посилань: 1. Степанюк Р. А., Перлін С. І. Дослідження ДНК як галузь криміналістичної техніки: проблеми формування та напрямки розвитку. *Право і безпека*. 2020. № 2 (77). С. 93–99. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2020.2.13>. 2. Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 1: А–В. 800 с. 3. Антонюк П. Є. Організаційно-тактичні аспекти примусового відбирання біологічних зразків у особи в кримінальному провадженні. *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1 (27). С. 34–39. 4. Баулін О. В. Особливості отримання біологічних зразків особи для проведення експертизи у досудовому розслідуванні. *Криміналістика і судова експертиза*. 2015. Вип. 60. С. 222–231. 5. Лейба О. А. Відбирання біологічних зразків для експертного дослідження: спірні питання нормативної регламентації та практики правозастосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 65. С. 308–313. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.56>. 6. Примусовий відбір зразків у особи для проведення експертизи : метод. рек. / О. В. Лускатов, В. В. Рогальська, А. І. Терещенко та ін. Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 36 с. 7. Рогальська В. Відбирання біологічних зразків для експертизи: кримінально-процесуальна характеристика. *Юридичний вісник*. 2017. № 2. С. 150–156. 8. Тирлич Є. В. Поняття біологічних зразків, які підлягають відбиранню у особи з метою подальшого їх дослідження в кримінальному провадженні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 5 (52). С. 92–97. DOI: <https://doi.org/10.32782/ruuv.v5.2023.18>. 9. Басюк Л. О. Отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2023. 203 с. 10. Корецька С. О. Відбирання зразків біологічного походження під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 258 с. 11. The Biological evidence preservation handbook: Best practices for evidence handlers / S. M. Ballou, P. S. Bamberger, L. Brown et al. Gaithersburg : National Institute of Standards and Technology, 2013. 73 p. DOI: <https://doi.org/10.6028/NIST.IR.7928>.

12. Щербаковський М. Г. Призначення та проведення судових експертиз : посібник. Харків : Фактор, 2011. 400 с. **13.** Гоменюк І. М., Гонгало С. Й. Зразки для судової почеркознавчої експертизи: проблемні питання одержання та можливі шляхи їх вирішення. *Криміналістичний вісник*. 2016. № 1 (25). С. 122–125. **14.** Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Отримання зразків для експертизи за чинним КПК України. *Криміналістика і судова експертиза*. 2017. Вип. 62. С. 61–67. **15.** Коваленко В. В. Отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні // Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 жовт. 2012 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Криминол. асоц. України. Харків, 2012. С. 84–86. **16.** Горелкіна К. Г. Дотримання прав і свобод людини при примусовому відбиранні біологічних зразків. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 1 (15). С. 133–140. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2021.1.12>. **17.** Галаган В. І., Козак О. В. Процесуальний порядок і тактика отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні України : монографія. Краматорськ : ТОВ «Каштан», 2015. 224 с. **18.** Антонюк П. Є., Антощук А. О., Куций Р. В. Тактика отримання зразків для експертизи в кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2021. № 5. С. 281–289. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.5.39>. **19.** Циркаль В. Одержання деяких видів зразків для експертного дослідження за участю спеціаліста. *Право України*. 2003. № 2. С. 127–130. **20.** Кулик М. Співвідношення ексгумації трупа та одержання зразків для експертного дослідження у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 8. С. 166–168. **21.** Дердюк Б. М., Коропецька С. О. Застосування примусу під час відбирання біологічних зразків у особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 274–277. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/68>. **22.** Тарасенко К. В., Сокиран М. Ф. Права людини при примусовому отриманні зразків для експертизи. *Форум права*. 2014. № 4. С. 322–326. URL: https://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_57.pdf (дата звернення: 01.03.2024).

Надійшла до редколегії 05.03.2024

Прийнята до опублікування 13.04.2024



Shcherbakovskyi M. H., Protsenko A. M., Volkova A. E. Biological samples for examination: concepts, conditions, sampling tactics

During the commission of crimes, traces of biological origin are left on the objects of the environment, tools, clothing, and the body of the participants. To conduct an identification study, an expert needs to compare the traces of the crime with biological samples of the person being tested. Criteria for determining biological samples are proposed. The biological criterion means that the samples reflect the internal and external properties of a person as a biological

organism. The informational criterion is that the samples meet certain requirements: undoubted origin, required quantity, proper quality, compatibility with traces of crime. The identification criterion establishes that the human properties reflected by the samples are individual, stable, cannot be deliberately altered by a person and are suitable for identification. The procedural criterion means that biological samples must be collected in a lawful manner. Based on these criteria, biological samples for examination include: body parts; secretions as products of human activity; imprints of the skin relief of the human body.

The mandatory participants in the collection of biological samples as a procedural action are: persons from whom biological samples are collected; officials who conduct the collection of samples and are responsible for its legality and validity; a specialist or expert; witnesses; employees of the relevant law enforcement agencies (in the case of compulsory collection of biological samples). Optional participants are a defence counsel, legal representative, representative, lawyer, doctor at their request.

During the compulsory collection of biological samples, in order to ensure the legality, objectivity, reliability of the objects of expert research, preservation of health and observance of human rights, it is necessary to comply with legal, ethical, medical and forensic conditions. The author proposes a general algorithm for the tactics of obtaining biological samples for examination at the stage of pre-trial investigation, which includes the preparatory, working and final stages.

Key words: criminal proceedings, forensic examination, biological samples, compulsory sampling, sampling conditions, sampling tactics.




МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

УДК 343.13

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.19>

Аліна Валентинівна Піддубна,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства
(доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0003-1244-2263>,
e-mail: fkbyf23091981@gmail.com

ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Попри значну кількість наукових досліджень процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження, багато питань щодо наближення норм національного законодавства до законодавства зарубіжних країн у частині гарантування кожному учаснику кримінального провадження охорони, захисту та реалізації його прав, свобод і законних інтересів згідно з міжнародними стандартами залишаються дискусійними або взагалі невирішеними. Водночас громадська ментальність сьогодення, динаміка суспільного, політичного, економічного і правового життя та процеси конвергенції детермінують адаптацію національного кримінального процесуального законодавства до міжнародного. На підставі здійсненого аналізу сформульовано пропозиції щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства: створення підрозділів, органів чи організації для захисту прав, свобод і законних інтересів свідків із розробленням відповідних програм їх захисту; використання окремої процесуальної термінології; розроблення порядку надання та реалізації права на безоплатну правову допомогу потерпілим, цивільним позивачам і свідкам, а також відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди.

Ключові слова: процесуальні гарантії, права, свободи, законні інтереси, учасники кримінального провадження, досвід зарубіжних країн, міжнародні стандарти, захист, реалізація.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Основні права, свободи і законні інтереси людини, зазнаючи найбільших обмежень у процесі кримінального провадження, гарантуються матеріальними та процесуальними законодавчими нормами, спрямованими на охорону, захист і реалізацію процесуальних гарантій учасників кримінального провадження. У положеннях українського

законодавства існує низка прогалин, які частково можливо подолати, використовуючи досвід зарубіжних країн. Зокрема, до проблемних напрямів дослідження належать: правовий статус окремих учасників кримінального провадження, відшкодування шкоди, використання процесуальної термінології тощо. Поступове усунення правових недоліків та розбіжностей у національному законодавстві, наближення його до законодавства зарубіжних країн дозволить Україні вийти на міжнародний рівень як державі, що гарантує кожному учаснику кримінального провадження охорону, захист та реалізацію його прав, свобод і законних інтересів згідно з європейськими стандартами, а також сприятиме зменшенню кількості звернень до Європейського суду з прав людини.

Стан дослідження проблеми

Дослідженням досвіду зарубіжних країн у регулюванні процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження займалися такі вчені-процесуалісти та науковці, як-от: М. Ю. Азаров, В. П. Бахін, В. І. Бояров, В. К. Весельський, В. І. Галаган, Л. В. Головка, А. В. Грищенко, О. О. Гриньків, К. Ф. Гуценко, Ю. В. Гуцуляк, В. С. Зеленецький, А. Ю. Єпіхін, А. В. Єсаков, Н. С. Карпов, І. Д. Козочкін, Д. Є. Крикливець, В. С. Кузьмічов, Є. Д. Лук'янчиков, Ю. В. Лук'яненко, А. О. Ляш, В. Н. Махов, А. В. Молдован, С. В. Оверчук, М. А. Пешков, Н. В. Пелипенко, М. А. Погорецький, А. В. Серебреннікова, М. О. Спірідонов, С. М. Стахівський, О. Ю. Татаров, В. М. Тертишник, Р. Р. Трагнюк, Р. І. Тракало, А. М. Шаркова, Б. А. Філімонов та ін. На дисертаційному рівні досвід зарубіжних країн щодо процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження досліджувався багатьма науковцями. Зокрема, Н. Г. Роскошна у своїй праці «Медіація в концепції відновного правосуддя» провела аналіз досвіду впровадження медіації у кримінальний процес зарубіжних країн [1], а Р. А. Климкевич у своїй дисертації «Кримінальне процесуальне законодавство України та Європейського Союзу: апроксимація та диференціація» вперше в науці кримінального процесу України здійснила загальний аналіз кримінального процесуального законодавства Європейського Союзу. Значна частина дослідження Р. А. Климкевич присвячена директивам щодо правового регулювання окремих прав учасників кримінального провадження [2]. Кожен дослідник-правник стверджував, із чим неможливо не погодитись, що функціонування системи процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження на засадах верховенства права та законності є одним із важливих показників побудови правової та демократичної держави.

Водночас, попри чималу кількість досліджень з окресленої тематики, наукові праці, які б узагальнювали зарубіжний досвід у сфері

процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження, відсутні. Крім того, враховуючи зміни у кримінальному процесуальному законодавстві України, є потреба в подальшому дослідженні та аналізі досвіду зарубіжних країн із розробленням пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства в частині охорони, захисту та реалізації процесуальних гарантій учасників кримінального провадження.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є дослідження досвіду зарубіжних країн щодо захисту прав учасників кримінального судочинства та визначення перспективних напрямів удосконалення національного кримінального процесуального законодавства. Основним *завданням* дослідження є розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства в частині гарантування прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження відповідно до міжнародних стандартів.

Наукова новизна дослідження

Сформульовано й надано конкретні пропозиції щодо вдосконалення та наближення до міжнародних стандартів кримінального процесуального законодавства України в частині гарантування прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу

У кримінальному процесуальному законодавстві України існують прогалини щодо охорони, захисту та реалізації процесуальних гарантій учасників кримінального провадження, що частково можливо подолати, використовуючи міжнародний досвід. Законодавче вдосконалення процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження, а також посилення та підвищення рівня регулювання кримінальної процесуальної діяльності є неможливими без дослідження й упровадження позитивного досвіду зарубіжних країн та практики застосування рішень Європейського суду з прав людини. Темп суспільного, політичного, економічного та правового життя, процеси конвергенції призводять до існування правових прогалин, неточностей, помилок і формалізму, якщо порівняти з кримінальним процесуальним законодавством зарубіжних країн із найбільш розвинутою законодавчою базою.

Зокрема, досліджуючи зарубіжний досвід щодо гарантування процесуальних прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, встановлено, що в більшості країн до осіб, які володіють необхідною та суттєвою інформацією для кримінального провадження, застосовуються заходи забезпечення їхнього безпечного життя як свідка. Програми захисту свідків у правових державах світу спрямовані не лише на фізичний захист, а й на забезпечення

моральної і матеріальної допомоги свідкам, потерпілим та іншим учасникам кримінального процесу. У нашій державі, попри систематичне вдосконалення положень Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), чинного Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»¹ та інших нормативно-правових актів цього напрямку, не існує системи реального захисту свідків. Крім того, на практиці працівники Національної поліції або Служби безпеки України за потреби ситуативно забезпечують особисту (індивідуальну) охорону. Тому використання міжнародного досвіду побудови системи забезпечення захисту свідків є актуальною потребою для українського суспільства.

Дослідження питання захисту свідків у кримінальному провадженні здійснено на прикладі країн із найбільш розвиненою законодавчою базою, зокрема Сполучених Штатів Америки, Великобританії, Італії, Франції, Німеччини та Австрії.

Історично склалося, що найбільший досвід у застосуванні інституту захисту свідків та потерпілих серед зарубіжних країн мають США. У цій країні кримінальне процесуальне законодавство з незначними відмінностями існує на двох рівнях – федеральному та на рівні штатів. На федеральному рівні положення кримінального процесу США регламентуються Кодексом Сполучених Штатів (федеральний кримінальний кодекс), який у 1948 році був доповнений особливими розділами «Злочини та кримінальний процес» (розд. 18) та «Судострій та судовий процес» (розд. 28)². Саме ці положення Кодексу систематизують кримінальний процес у межах федеральної території всіх штатів, а вже на територіях конкретних штатів діють кодекси відповідних штатів, норми яких не завжди збігаються з нормами федерального кримінального процесуального законодавства.

Дослідження кримінального процесуального досвіду цієї країни, де діє змагальна, заснована на справедливості англо-американська система кримінального процесу, показало, що у США активно працюють такі інститути: угода про визнання вини, суд присяжних, положення відновного правосуддя, дискреційні повноваження осіб, які ведуть кримінальне судочинство [3, с. 330], а також функціонує ефективна система захисту та підтримки осіб, які добровільно співпрацюють із правоохоронними органами.

¹ Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23.12.1993 № 3782-XII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12> (дата звернення: 25.03.2024).

² U.S. Code: Table Of Contents // Cornell Law School : сайт. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text> (дата звернення: 25.03.2024).

Зокрема, для захисту осіб, які свідчать проти небезпечних злочинців, у США створена Федеральна програма захисту свідків, яка 12 жовтня 1984 року була доповнена Законом «Про посилення безпеки свідка»¹. Відповідно до положень та норм цих документів правоохоронцям надаються більші повноваження щодо забезпечення свідка або потерпілого захистом від помсти; особи, які дають показання проти особливо небезпечних злочинців, забезпечуються можливістю створення легенди їхнього нового життя, а саме: зміна особистих анкетних даних (прізвище, ім'я, дані щодо народження), місця проживання та роботи, зовнішності тощо. Крім того, система гарантування безпеки свідків та потерпілих у США не є прерогативою одного державного органу. Ця система є багаторівневою та охоплює діяльність федеральних органів влади, органів влади штатів та окремих муніципальних служб (Служба федеральних маршалів, наприклад, безпосередньо вживає заходів щодо гарантування безпеки особи; влада штатів забезпечує приміщеннями для переселення учасників кримінального процесу; питання щодо працевлаштування свідків вирішують органи влади округів та окремих міст). Це поділ повноважень виступає важливим критерієм довіри учасників кримінального провадження [4]. Приділяючи таку значну увагу захисту вказаних осіб, законодавство США, окрім гарантування їхніх прав, свобод та законних інтересів, стимулює своїх громадян допомагати в розслідуванні кримінальних правопорушень та запобіганні ним. Крім указаних регламентованих заходів забезпечення безпеки свідків та потерпілих, що застосовують у США, значну роль відіграє робочий механізм фінансування цих заходів та підвищення відповідальності за порушення прав учасників кримінального провадження.

Водночас реалізація Федеральної програми захисту свідків має і проблемні питання. Зокрема, вартість забезпечення безпеки одного свідка з його сім'єю становить близько 150 тис. дол., за допомогою отриманих нових документів та зміни місця проживання свідки ховаються від боргів та соціальних служб, особи втрачають конституційне право на приватне життя та свободу пересування у зв'язку з тим, що зобов'язані постійно інформувати про місце свого перебування Службу федеральних маршалів [5, с. 38] тощо. Отже, вдосконалюючи національне законодавство, впроваджуючи позитивний досвід реалізації Федеральної програми захисту свідків, необхідно враховувати її негативні наслідки.

¹ Рекомендующие виды практики в области защиты свидетелей при производстве по уголовным делам, касающимся организованной преступности. Нью-Йорк, 2008. С. 8. URL: [https://www.unodc.org/documents/organized-crime/V0853366%20WP%20Good%20Practices%20\(R\).pdf](https://www.unodc.org/documents/organized-crime/V0853366%20WP%20Good%20Practices%20(R).pdf) (дата звернення: 25.03.2024).

На основі Федеральної програми захисту свідків схожі програми були розроблені в Австрії, Франції, Німеччині, Словаччині, Австралії, Канаді, Південній Африці та інших країнах.

Так, в Австрії в межах дії програми захисту свідків особам, які з метою захисту переміщені з небезпечної території, державою надається фінансова допомога для забезпечення нормального рівня життя доти, доки такі особи не адаптуються до нових умов та будуть здатні забезпечувати своє життя самі. Однак, попри фінансування цієї програми, рівень забезпечення безпеки свідків, як і довіра до правоохоронних органів у цій країні, залишаються на доволі низькому рівні. Тому значна кількість свідків, володіючи необхідною інформацією, не говорять про це, пояснюючи, що «необхідної інформації не має», «не знала», «не чула», «не бачила», «не пам'ятає або пам'ятає неясно». Відповідно, ці обставини негативно позначаються на розслідуванні кримінальних проваджень [6, с. 96].

У Франції виконання вимог та координацію програми захисту свідків забезпечує Бюро у справах жертв злочинів, що діє при Міністерстві юстиції. Положення французького законодавства у сфері кримінального процесу передбачають можливість звільнення особи – співучасника злочину від кримінальної відповідальності, якщо така особа сама заявила про вчинення злочину, готування до нього, сприяла затриманню співучасників тощо. Законодавство країни, яке шляхом регламентації порядку та особливостей проведення закритого судового засідання, анонімного допиту свідка або взагалі відмови від давання показань, гарантує захист, охорону та реалізацію прав, свобод і законних інтересів таких осіб та в цілому стимулює свідчення, що є важливим способом забезпечення безпеки учасників кримінального провадження. Зокрема, анонімність показань полягає в тому, що замість зазначених у протоколі відомостей щодо місця проживання свідка вказують адресу комісаріату, а в кожній поліцейській дільниці ведеться спеціальна база реальних даних про місце проживання таких осіб [7, с. 326]. Окрім цього, у Франції провадять свою діяльність Міжміністерський комітет і Національний інститут допомоги жертвам та посередництва, які щороку надають допомогу близько 75 тис. осіб [5, с. 176].

У Словаччині, як і в Німеччині, для того, щоб зменшити навантаження на програму захисту свідків, передбачено обов'язкову наявність умов, зокрема: тяжкий злочин, злочин, учинений організованою групою або злочинною організацією, існування реальних факторів небезпеки для свідка або потерпілого, суттєве значення таких свідчень для кримінального провадження, надійність свідка, психологічна здатність до перебування в ролі особи під захистом [8, с. 152]. Програма захисту свідків у Німеччині здійснюється силами бюро із

захисту свідків, заснованих на федеральному рівні та на рівні кожного регіону, а вже федеральний департамент кримінальної поліції відповідає за захист свідків у справах федерального значення та за координацію роботи на національному й міжнародному рівнях.

Отже, вдосконалюючи національне законодавство щодо охорони, захисту та реалізації процесуальних гарантій учасників кримінального провадження шляхом упровадження міжнародного досвіду реалізації програми захисту учасників кримінального провадження, необхідно враховувати наслідки її реалізації, а саме: значні державні витрати для належного захисту, можливість порушень та зловживань захищеними програмою особами, навантаження (велика кількість осіб) тощо.

У деяких державах забезпечення прав учасників кримінального провадження здійснюється шляхом упровадження спеціальних законодавчих актів. Так, в окремих судах Естонії працюють спеціальні зали судових засідань, де під час допиту свідків запроваджено систему, яка змінює тембр голосу. Крім того, передбачено, що свідки або потерпілі в разі наявності будь-яких ризиків можуть давати показання в більш безпечних місцях. Положення законодавства Литви закріплюють можливість зміни анкетних даних у протоколах слідчих (розшукових) дій, а також проведення впізнання поза візуальним спостереженням особи. Крім того, Служба захисту свідків та жертв злочинів як спецпідрозділ поліції при Міністерстві внутрішніх справ Литви провадить свою діяльність як окремий підрозділ захисту всіх учасників кримінального провадження, що зосереджує свою увагу на оперативній розробці від можливого злочинного тиску [9, с. 245].

Положення КПК Республіки Вірменія окремим розділом регламентують порядок, особливості та підстави застосування спеціальних заходів захисту до особи, яка бере участь у кримінальному провадженні, а також до члена її сім'ї чи іншої близької особи, якщо їхньому життю, здоров'ю або законним інтересам може обґрунтовано загрожувати реальна небезпека у зв'язку з кримінальним провадженням, а також систему таких заходів (ст. 74), а саме: обмеження наближення або спілкування з особою, яка захищається, конфіденційність даних, що розкривають особу, яка перебуває під захистом, контроль за такою особою, її квартирою та майном, забезпечення індивідуальних заходів захисту, її перевезення до іншого місця проживання, заміна документів або зміна зовнішнього вигляду, роботи, служби або місця навчання, видалення із зали судового засідання або проведення закритого судового засідання; допит захисника в суді в особливому порядку¹.

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Армении : от 01.07.1998 // Национальное собрание Республики Армения : офиц. сайт. URL: <http://>

Відповідно до вимог італійського законодавства в країні діють спеціальні заходи та засади гарантування безпеки саме членів мафіозних структур та членів їхніх сімей, які розкаяться та готові виступати в суді як свідки обвинувачення. Однак, щоб отримати такі гарантії та повноцінний захист, обвинувачена особа, яка бажає співпрацювати з правоохоронними органами (її називають колаборантом), зобов'язана підписати так званий меморандум щодо надання слідчим органам протягом 180 днів надійної інформації в обмін на відповідну схему захисту, яка включає різні пілґи та гарантії безпеки – пластичні операції, еміґрацію, матеріальне забезпечення тощо [8, с. 152].

На основі проведеного дослідження зарубіжного досвіду реалізації процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження нами встановлено напрями вдосконалення національного законодавства в частині захисту, охорони та реалізації прав свідка та потерпілого. Зокрема, порядок надання допомоги свідкові має правову невизначеність у законодавстві та відсутня практика її реалізації. У зв'язку із цим доречним буде створення на державному та обласному (регіональному) рівнях незалежного, окремого підрозділу, органу чи організації для захисту прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження (розроблення та впровадження програм захисту, нагляд за дотриманням прав свідків тощо). Необхідно зауважити, що саме незалежність та автономність такої служби надасть можливість недопущення конкуренції та браку довіри до правоохоронних органів. Сьогодні вже створено спеціалізовану міжвідомчу робочу групу, учасники якої наголошують на необхідності створення відповідного відомства в нашій країні [10, с. 6].

Крім того, в разі наявності сумнівів щодо безпеки учасника кримінального провадження пропонуємо розробити порядок проведення слідчих (розшукових) дій на умовах анонімності, а також запровадити порядок створення та використання несправжніх імітаційних засобів з метою засекречування справжніх особистих даних, адреси проживання, місця роботи тощо. Також, на нашу думку, гуманнішим буде використання терміна «опитування» замість «допит» до свідка та потерпілого.

Використання міжнародного досвіду є необхідним для нагальної потреби вдосконалення інституту захисту свідків в Україні. Зокрема, постає питання щодо реалізації права на захист у частині забезпечення безоплатним адвокатом (захисником) тільки підозрюваного (обвинуваченого), що є нерівними умовами для інших учасників

кримінального провадження та сумнівом у належності дотримання засади рівності перед законом та судом (ст. 10 КПК України).

У положеннях кримінального процесуального законодавства низки європейських країн особливостям та порядку надання правової допомоги свідку присвячені окремі норми, серед яких ст. 99 КПК Естонської Республіки¹ та ст. 57 КПК Республіки Вірменія² (під час допиту свідка); ст. 17 КПК Республіки Молдова³ та ст. 19 КПК Азербайджанської Республіки⁴ (під час проведення будь-яких процесуальних дій).

Водночас законодавство цих країн по-різному регламентує правовий статус особи, яка надає правову допомогу:

– у положеннях кримінального процесуального законодавства Естонії (розд. 3 «Захисник у провадженні у справах про проступки» Деліктно-процесуального кодексу Естонської Республіки⁵), Молдови (статті 67–71 КПК Республіки Молдова⁶), Азербайджану (ст. 92 КПК Азербайджанської Республіки⁷) та Узбекистану (гл. 5. «Особи, що відстоюють у кримінальному процесі свої інтереси. Захисники та

¹ Деліктно-процесуальний кодекс Естонської Республіки : від 22.05.2002 // Центр політико-правових реформ : сайт. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/old/files/zarub_zakon/Est_K_2002.pdf (дата звернення: 25.03.2024).

² Уголовно-процесуальный кодекс Республики Армении : от 01.07.1998 // Национальное собрание Республики Армения : офиц. сайт. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1450&lang=rus&sel=show> (дата звернення: 25.03.2024).

³ Уголовно-процесуальный кодекс Республики Молдова : от 14.03.2003 № 122-XV // Континент online : сайт. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30397729#pos=6;-142 (дата звернення: 25.03.2024).

⁴ Уголовно-процесуальный кодекс Азербайджанской Республики : от 14.07.2000 № 907-IQ // The Republic of Azerbaijan State Migration Service : сайт. URL: <https://www.migration.gov.az/content/pdf/f5875139b52568b64830edb7a3d5855d.pdf> (дата звернення: 25.03.2024).

⁵ Деліктно-процесуальний кодекс Естонської Республіки : від 22.05.2002 // Центр політико-правових реформ : сайт. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/old/files/zarub_zakon/Est_K_2002.pdf (дата звернення: 25.03.2024).

⁶ Уголовно-процесуальный кодекс Республики Молдова : от 14.03.2003 № 122-XV // Континент online : сайт. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30397729#pos=6;-142 (дата звернення: 25.03.2024).

⁷ Уголовно-процесуальный кодекс Азербайджанской Республики : от 14.07.2000 № 907-IQ // The Republic of Azerbaijan State Migration Service : сайт. URL: <https://www.migration.gov.az/content/pdf/f5875139b52568b64830edb7a3d5855d.pdf> (дата звернення: 25.03.2024).

представники» КПК Республіки Узбекистан)¹ представнику, захиснику чи адвокату присвячено окремі норми;

– у положеннях КПК Республіки Вірменія (ст. 218) згадується про участь захисника свідка під час регламентації порядку проведення допиту²;

– положення КПК Грузії (ст. 49)³ та КПК України (ст. 66)⁴ передбачають право свідка на правову допомогу, однак статус особи, яка цю допомогу надає, не визначено [11, с. 281–284];

– у Нідерландах і Швеції регламентовано право потерпілого на надання йому безкоштовної юридичної допомоги [12, с. 124];

– у Великобританії за рішенням та вказівкою Лорда-канцлера шляхом складання та видання відповідного акта визначаються умови надання безоплатної юридичної допомоги особам, котрі залучаються до кримінального провадження, а також встановлюється чіткий порядок виділення коштів для часткового відшкодування витрат на ведення захисту та гонорарів адвокатів тощо [13, с. 191].

Отже, доцільно було б внести доповнення в положення кримінального процесуального законодавства України щодо реалізації права потерпілих, цивільних позивачів та свідків на безоплатну правничу допомогу, а також щодо функціонування всієї системи безкоштовної юридичної допомоги, як це відбувається в європейських країнах.

Дослідження міжнародного досвіду гарантування прав потерпілого (жертви злочину) вказує також на недосконалий механізм відшкодування збитків та шкоди потерпілому в нашій державі. Багато зарубіжних країн відшкодовують збитки потерпілим, які не мають можливості отримати компенсацію від винного за рахунок держави (Франція, Великобританія, Нова Зеландія). Окремі країни є прибічниками концепції відновного правосуддя (добровільність, усвідомлення, примирення, самовизначення сторін), яке передбачає участь

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан : утв. Законом Республики Узбекистан от 22.09.1994 № 2013-XII // Континент online : сайт. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30421101 (дата звернення: 26.03.2024).

² Уголовно-процессуальный кодекс Республики Армения : от 01.07.1998 // Национальное собрание Республики Армения : офиц. сайт. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1450&lang=rus&sel=show> (дата звернення: 25.03.2024).

³ Уголовно-процессуальный кодекс Грузии : от 09.10.2009 // Законодательный Вестник Грузии : сайт. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/90034?publication=162> (дата звернення: 25.03.2024).

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 25.03.2024).

медіатора (США, Канада, Німеччина, Франція, Великобританія, Бельгія, Фінляндія, Швейцарія), що дозволяє реально відшкодувати шкоду та збитки, заподіяні потерпілому, незалежно від можливості та бажання винної особи.

Відшкодування потерпілому шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, за рахунок держави регламентовано положеннями КПК України, однак ця процедура залишається без реалізації. Тому, підтримуючи міжнародний досвід, необхідно зауважити, що відшкодування такої шкоди в разі відсутності фінансової можливості у винної особи повинно здійснюватись за рахунок державних коштів та страхових виплат зі спеціально створених фондів, а потім у порядку регресних вимог борг має стягуватися із засудженого [13, с. 193].

Висновки

Отже, гарантування прав учасників кримінального провадження є важливим елементом системи кримінального процесу України та запорукою проведення швидкого, повного та неупередженого досудового розслідування, судового розгляду, а також вирішення інших завдань кримінального процесу. Враховуючи важливість реалізації інституту процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження, не маємо сумнівів, що його вдосконалення, усунення законодавчих недоліків та прогалин, а також запровадження позитивного міжнародного досвіду є нагальними і актуальними питаннями. Відповідно до ретроспектив удосконалення досліджених напрямів гарантування процесуальних прав учасників кримінального провадження, а саме інституту захисту свідків та потерпілих, надання їм безоплатної правової допомоги, відшкодування збитків та шкоди, можемо зауважити, що деякі зарубіжні держави мають більш оптимальний досвід удосконалення та позитивну динаміку реалізації зазначених елементів правової системи, які є зразковими для України.

На основі проведеного дослідження з упевненістю можемо констатувати про необхідність подальшого вивчення досвіду зарубіжних країн у регулюванні процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження задля наближення національного кримінального процесуального законодавства до міжнародних стандартів. Водночас необхідно зауважити, що наявні прогалини в національному законодавстві можливо частково подолати завдяки використанню міжнародного досвіду, не копіюючи зарубіжні норми, що сформулювалися з урахуванням сучасності тих країн, їх політичних, економічних, правових та соціальних переконань, а враховуючи національну ментальність, суспільні вимоги, економічний та політичний стан в Україні.

Так, на нашу думку, з метою вдосконалення та наближення до міжнародних стандартів кримінального процесуального законодавства України в частині захисту, охорони та реалізації прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження необхідно:

- створити на державному та обласному (регіональному) рівнях незалежні підрозділи, органи чи організації для захисту прав, свобод і законних інтересів свідків і потерпілих;

- розробити та впровадити програму захисту свідків і потерпілих, яка регламентуватиме умови та порядок проведення слідчих (розшукових) дій за їх участю в умовах анонімності, а також використання несправжніх імітаційних засобів свідками та потерпілими;

- розглянути питання щодо використання терміна «опитування» замість «допит» до свідка та потерпілого;

- внести доповнення до положень чинного кримінального процесуального законодавства в частині надання безоплатної правничої допомоги потерпілому, цивільному позивачу та свідку;

- у разі відсутності фінансової можливості у винної особи відшкодувати завдану кримінальним правопорушенням шкоду потерпілій особі здійснювати таке відшкодування за рахунок державних коштів або страхових виплат зі спеціально створених фондів, а нададі в порядку регресних вимог стягувати борг із засудженого.

Утім, порушені у статті питання зарубіжного досвіду щодо гарантування процесуальних прав учасників кримінального провадження не є остаточними й підлягають подальшому дослідженню з метою надання пропозицій щодо комплексного вдосконалення кримінального процесуального законодавства у сфері охорони, захисту та реалізації прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Список бібліографічних посилань: 1. Роскошна Н. Г. Медіація в концепції відновного правосуддя : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2021. 199 с. 2. Климкевич Р. А. Кримінальне процесуальне законодавство України та Європейського Союзу: апроксимація та диференціація : дис. ... д-ра філософії : 081. Львів, 2022. 285 с. 3. Циганюк Ю. Англо-американська система кримінального процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 327–331. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.55>. 4. Falcon G. Inside the witness protection program // CNN : сайт. 16.02.2013. URL: <https://edition.cnn.com/2013/02/16/justice/witness-protection-program/> (дата звернення: 25.03.2024). 5. Гриньків О. О., Ляш А. О. Заходи забезпечення безпеки у кримінальному судочинстві : монографія. Тернопіль : Астон, 2012. 260 с. 6. Свінцицький А. В. Порівняльний аналіз законодавства зарубіжних країн щодо інституту безпеки учасників кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*.

2021. № 52. С. 94–97. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.52.21>. **7.** Вечеря М. Зарубіжний досвід забезпечення безпеки свідка в кримінальному процесі. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 5. С. 325–330. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.57>. **8.** Квасневський В. Зарубіжні програми захисту учасників судового процесу: досвід для України // Напрями стійкого зростання у світовій економіці : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. студ. та молодих вчених (м. Тернопіль, 20–21 квіт. 2017 р.) / редкол.: С. В. Гродський, І. Я. Зварич, О. С. Карась та ін. ; відп. за вип. В. Є. Куриляк. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. С. 151–155. **9.** Покоłodна М. М. Зарубіжний досвід забезпечення безпеки учасників оперативної розробки. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2016. № 4 (76) С. 241–251. **10.** Ортинський В. Захист свідка у кримінальному провадженні: досвід окремих держав та можливість його реалізації в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2020. № 4 (28). С. 1–8. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2020.28.001>. **11.** Карпенко В. М. Зарубіжний досвід забезпечення права свідка на правову допомогу в кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 281–284. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/70>. **12.** Ємельянов Р. О. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної процесуальної діяльності адвоката-представника потерпілого. *Наше право*. 2020. № 3. С. 119–127. DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.2020.3.19>. **13.** Циліорик І. І. Зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій під час кримінального провадження та можливості його використання в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2020. Т. 26. С. 189–193. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4433071>.

Надійшла до редколегії 28.03.2024

Прийнята до опублікування 04.05.2024



Piddubna A. V. Experience of foreign countries in ensuring procedural guarantees of the rights of participants in criminal proceedings

The fundamental rights, freedoms and legitimate interests of a person, being subject to the greatest restrictions during criminal proceedings, are guaranteed by the existence of substantive and procedural rules in the legislation aimed at protecting, defending and implementing procedural guarantees of participants in criminal proceedings. The dynamics of social, political, economic and legal life, the social mentality of today, as well as convergence processes determine the adaptation of national criminal procedure legislation to International law. However, the issues of adaptation of national legislation to the provisions of foreign legislation in terms of guaranteeing each participant in criminal proceedings the protection, defence and realisation of their rights, freedoms and legitimate interests in accordance with international

standards remain controversial. At the same time, there are a number of gaps and inconsistencies in the provisions of the criminal procedure legislation, the gradual elimination of which will allow Ukraine to reach the international level as a state that guarantees each participant in criminal proceedings the protection, defence and exercise of their rights, freedoms and legitimate interests in accordance with European standards, as well as reduce the number of applications to the European Court of Human Rights.

Based on the results of the study, and on the basis of a selective analysis of foreign experience of certain countries, the article identifies the existing problematic issues related to the guarantee of the rights of participants to criminal proceedings, and also formulates proposals for improving criminal procedure legislation in this area, using international experience. The problematic areas of guaranteeing the rights of participants to criminal proceedings include the legal status of individual participants to criminal proceedings, compensation for damages, and the use of procedural terminology. In order to improve and bring the criminal procedure legislation of Ukraine closer to international standards in terms of protection, safeguarding and realisation of the rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceedings, the following proposals have been presented: to establish a unit, body or organisation for the protection of the rights, freedoms and legitimate interests of witnesses with the development of appropriate programmes for their protection; to introduce the use of separate procedural terminology; to develop a procedure for granting and exercising the right to free legal aid to victims, civilians as well as the procedure for compensation for damage caused by a criminal offence.

Key words: procedural guarantees, rights, freedoms, legitimate interests, participants to criminal proceedings, foreign experience, international standards, protection, implementation.



АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 342.95

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.20>


Костянтин Леонідович Бугайчук,

доктор юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення

правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0003-2429-5010>,

e-mail: klbugaychuk@gmail.com

УДОСКОНАЛЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТА ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТКУ ВНУТРІШНЬОГО БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА ДЕРЖАВИ

Досліджено нову методiku оцінки безпекового середовища на основі індикаторів, що були розроблені та затверджені Міністерством внутрішніх справ України. Проведений SWOT-аналіз сучасного стану системи Міністерства внутрішніх справ України, на підставі якого були визначені її сильні та слабкі сторони, а також зовнішні можливості для розвитку та загрози, які їх супроводжують. На підставі проведеного наукового аналізу наявних безпекових загроз, з урахуванням останніх змін у чинному законодавстві України вироблено ключові напрями вдосконалення концептуальних засад діяльності Міністерства внутрішніх справ України як суб'єкта формування й розвитку внутрішнього безпекового середовища держави.

Ключові слова: безпекове середовище, внутрішнє безпекове середовище, Міністерство внутрішніх справ України, військова агресія, стратегічне планування, концепція.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Протягом останніх двох років Міністерство внутрішніх справ України (далі – МВС України) стало ключовим елементом сектору безпеки та оборони України, який не лише виконує завдання у сферах захисту прав і свобод громадян, забезпечення публічного порядку та безпеки, боротьби зі злочинністю, а також вживає всіх належних заходів для захисту територіальної цілісності та суверенітету нашої держави, надання гуманітарних послуг населенню держави, забезпечення належного рівня цивільного захисту населення тощо.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що сучасні виклики та загрози, зумовлені впливом комплексу соціально-демографічних, економічних, політичних, правових, психологічних і технологічних факторів та особливо військових, що пов'язані з агресією російської федерації проти нашої держави, вимагають від органів системи МВС України оперативного та системного реагування й ужиття цілеспрямованих заходів щодо їх мінімізації або цілковитого усунення.

У 2022–2023 роках у діяльність МВС України був запроваджений новий термін «безпекове середовище», оцінка якого була покладена на відповідні підрозділи міністерства. Водночас сьогодні відсутній концептуальний погляд на діяльність МВС України щодо його формування та подальшого підтримання в актуальному стані. Вся наявна діяльність уповноважених осіб обмежується тільки фіксуванням відповідних загроз та їх класифікацією за відповідними кластерами¹.

Водночас ми впевнені, що окрім оцінки наявних загроз, слід виробити пріоритетні напрями діяльності кожного центрального органу виконавчої влади (далі – ЦОВВ) МВС України щодо забезпечення належного стану безпекового середовища, виходячи із власної предметної компетенції та завдань, визначених керівництвом держави та МВС України.

Стан дослідження проблеми

Останніми роками вітчизняні науковці провели низку досліджень, спрямованих на з'ясування сутності безпекового середовища, а також методології його оцінки. Серед таких публікацій слід виокремити праці В. Богдановича [1], В. Бочарнікова [2], К. Бугайчука [3], О. Житника [4], І. Кріцака [5], В. Кривошеїна [6], О. Кулика [7], В. Франчука [8]. У 2023 році нами у співпраці з іншими науковцями був розроблений проєкт Концепції діяльності Міністерства внутрішніх справ України щодо формування та розвитку внутрішнього безпекового середовища держави з урахуванням викликів, спричинених військовою агресією [9]. Водночас вважаємо, що нові напрями розвитку діяльності МВС України, актуальні виклики та загрози, що постали перед державою, вимагають удосконалення окремих положень вищезазначеної Концепції та інших нормативних документів МВС України щодо окресленого питання.

Мета і завдання дослідження

Метою публікації слід визначити розробку й удосконалення концептуальних засад діяльності МВС України щодо формування та

¹ Методичні рекомендації з визначення (оцінювання) стану безпекового середовища в Україні, затв. заст. Міністра внутр. справ України 26.12.2023; Перелік репрезентативних індикаторів безпекового середовища, затв. заст. Міністра внутр. справ України 26.12.2023.

розвитку внутрішнього безпекового середовища держави з урахуванням викликів, спричинених військовою агресією, та відповідно до завдань Міністерства, закріплених у чинному законодавстві України. Досягнення відповідної мети забезпечує вирішення таких завдань: дослідження стану актуальних безпекових загроз для держави, зокрема викликаних військовою агресією, визначення пріоритетних напрямів діяльності ЦОВВ МВС України щодо формування безпекового середовища, здійснення аналізу необхідних змін до чинного законодавства України, що будуть спрямовані на оптимізацію діяльності органів та підрозділів системи МВС України.

Наукова новизна дослідження

Публікація є однією з перших серед наукових досліджень, присвячених аналізу концептуальних засад діяльності МВС України щодо формування розвитку внутрішнього безпекового середовища держави, їх оптимізації та вдосконалення.

Виклад основного матеріалу

Якщо вести мову про МВС України, то слід вказати, що його діяльність спрямована на формування та розвиток саме внутрішнього безпекового середовища. Як справедливо зазначають науковці, «безпекове середовище в контексті діяльності МВС України – це сукупність внутрішніх сфер суспільно-політичного життя країни, в яких Міністерство внутрішніх справ формує державну політику та реалізує свої повноваження як суб'єкт сектора безпеки та оборони з метою забезпечення стаłego розвитку держави, а також захисту життєво важливих інтересів людини та суспільства» [3, с. 118]. Отже, основна увага дослідження має бути спрямована на оцінку наявних внутрішніх загроз державі та вироблення оптимальних шляхів їх мінімізації.

За результатами аналізу інформаційно-аналітичних матеріалів щодо стану безпекового середовища в Україні у 2023 році, підготовлених ситуаційним центром МВС України та Директоратом стратегічного планування та європейської інтеграції, можна зробити висновок, що у 2023 році відбулося збільшення таких показників злочинності та загроз: кількість шахрайств із використанням електронно-обчислювальної техніки (на 6000 %: з 191 до 11 608); кількість кримінальних правопорушень із використанням вогнепальної зброї (на 900 %: з 1 688 до 15 219); кількість травмованих осіб унаслідок надзвичайних ситуацій (на 730 %: з 120 до 884); кількість шахрайств (на 260 %: з 31 331 до 80 845); кількість зґвалтувань (на 82 %: з 238 до 433); кількість випадків кримінально караного домашнього насильства (на 80 %: з 1 498 до 2 701); кількість кримінальних правопорушень, вчинених щодо неповнолітніх (на 59 %: з 2 957 до 4 691); кількість кримінальних правопорушень проти статевої недоторканості

(на 50 %: з 617 до 928); кількість кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я (на 50 %: з 43 301 до 64 785); кількість безвісно зниклих осіб (на 41 %: з 45 437 до 63 878); кількість випадків адміністративно караного домашнього насильства (на 36 %: з 120 533 до 163 542); кількість невпізнаних трупів (на 29 %: з 12 476 до 16 047); кількість кримінальних правопорушень проти довкілля (на 17 %: з 3 924 до 4 586); кількість неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян (на 15 %: з 1 041 до 1 196).

За результатами аналізу визначено, що загальний стан безпечного середовища в країні впродовж 2023 року, а також криміногенна ситуація, стан цивільного захисту населення та обстановки на кордоні перебували на складному рівні, а міграційні процеси – на звичайному рівні¹.

Взагалі в зоні надзвичайної ситуації перебували 13 індикаторів (10 – у сфері діяльності Національної поліції, 2 – у сфері діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій, 1 – у сфері діяльності Державної прикордонної служби), зокрема кримінальні правопорушення з використанням вогнепальної зброї; кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я особи; повідомлення про мінування; шахрайство; кіберзлочини; домашнє насильство; організована злочинність; прями та побічні збитки від пожеж; порушення правил перетину державного кордону².

Якщо провести SWOT-аналіз³ сучасної системи МВС України, то наявні кластери можна визначити таким чином.

Сильні сторони МВС України як суб'єкта формування та розвитку безпечного середовища:

- 1) централізована система управління, єдина сфера предметної компетенції при збереженні галузевої спеціалізації складових;
- 2) міцний кадровий склад, що має розвинені патріотичні якості та належну психологічну стійкість;
- 3) високий рівень довіри населення, розвиток новітніх форм та методів діяльності, заснованих на взаємодії з інститутами громадянського суспільства;
- 4) власна інформаційно-аналітична інфраструктура, системне впровадження в діяльність сучасних інформаційно-комунікаційних технологій;

¹ Інформаційно-аналітичні матеріали щодо стану безпечного середовища в Україні у 2023 році. МВС України. Департамент стратегічного планування та європейської інтеграції. 2024.

² Там само.

³ Це метод стратегічного планування, який допомагає організації оцінити свої слабкі та сильні сторони, потенційні можливості, а також загрози, пов'язані з власною діяльністю та зовнішнім середовищем.

5) високий рівень адаптації до умов воєнного стану, започаткування низки актуальних безпекових проєктів;

6) власна система закладів вищої освіти, спроможна здійснювати підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації фахівців відповідно до потреб ключових стейкхолдерів, а також мережа наукових закладів і підрозділів, що здатна здійснювати належний рівень наукового забезпечення системи МВС України;

7) наявність розгалуженої структури міжнародних контактів із різних галузей, що входять до предмета діяльності міністерства.

Слабкі сторони МВС України як суб'єкта формування та розвитку безпекового середовища:

1) прогалини в нормативно-правовому забезпеченні, брак стратегічних та комплексних документів довготривалого розвитку;

2) некомплект кадрового складу, відсутність належної системи підготовки управлінського та науково-педагогічного персоналу;

3) недоліки внутрішньої системи управління та організації внутрішньої комунікації, що впливає на ефективність виконання поставлених завдань;

4) жорстка система ухвалення управлінських рішень, відсутність широкої дискреції в керівників середньої ланки, високий рівень опору інноваційним змінам;

5) залежний стан фінансування та матеріально-технічного забезпечення.

Зовнішні можливості для МВС України як суб'єкта формування та розвитку безпекового середовища:

1) підвищення рівня довіри до органів та підрозділів системи МВС України з боку громадян;

2) збільшення кількості запитів від населення на надання поліцейських та інших соціальних послуг з боку ЦОВВ МВС України;

3) підтримка, зокрема фінансова і технічна, з боку міжнародних партнерів, громадських організацій та волонтерського руху;

4) розширення можливостей для реалізації міжнародних правоохоронних, освітянських та наукових проєктів, створення умов для підвищення кваліфікації працівників системи МВС України на базі зарубіжних правоохоронних органів.

Зовнішні загрози для МВС України як суб'єкта формування та розвитку безпекового середовища:

1) продовження бойових дій та негативні соціальні тенденції, що спричиняє занепад економіки і впливає на рівень фінансування системи МВС України;

2) затримка виділення необхідних коштів від міжнародних партнерів, що може вплинути на стабільність організаційної структури та кадрового складу системи МВС України;

3) інформаційні та психологічні спеціальні операції ворога, фейкові комунікаційні компанії, які певною мірою можуть дестабілізувати внутрішню систему відносин;

4) кіберзагрози та кібератаки на інформаційну інфраструктуру органів та підрозділів системи МВС України;

5) сумнівні політичні ініціативи, що можуть вплинути на стабільність системи МВС України, знизити рівень її керованості, спровокувати погіршення комунікації із суспільством та іншими суб'єктами сектору безпеки та оборони.

Враховуючи результати вищевикладеного аналізу, а також показники стану безпечового середовища, оприлюднені МВС України, нижче пропонуємо такі напрями вдосконалення діяльності системи МВС України.

1. Нормативно-правовий напрям.

1.1. Щодо загальних засад діяльності МВС України:

– підготувати Стратегію розвитку системи МВС України на 2024–2030 роки з урахуванням викликів воєнного стану;

– ухвалити нормативно-правові акти з питань реалізації портфелю безпекових проєктів МВС України;

– створити нормативне-правове підґрунтя розвитку системи діяльності, враховуючи Указ Президента України «Про нарощування спроможностей сил оборони»¹;

– удосконалити правову основу публічного адміністрування у сфері кадрового забезпечення МВС України та інших ЦОВВ МВС України;

– оновити нормативно-правові акти з питань функціонування закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання;

– удосконалити правові підстави та порядок фінансового й матеріально-технічного забезпечення діяльності МВС України.

1.2. Щодо діяльності ЦОВВ МВС України:

– затвердити стратегічні документи з питань діяльності ЦОВВ МВС України з урахуванням викликів воєнного стану та Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки²;

¹ Про нарощування спроможностей сил оборони : Указ Президента України від 06.02.2024 № 51/2024 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/2024> (дата звернення: 07.02.2024).

² Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ Президента України від 11.05.2023 № 273/2023 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023> (дата звернення 07.02.2024).

– ухвалити актуальні нормативно-правові акти щодо структури та організації діяльності окремих видів поліції, визначених законодавством;

– розробити настанови та інституційні накази щодо діяльності поліцейських офіцерів громади;

– внести зміни до чинного законодавства України щодо запровадження відповідальності за наклеп та образу працівників ЦОВВ МВС України під час виконання ними службових повноважень;

– розробити та затвердити інструктивні нормативні акти щодо порядку документування й розслідування воєнних злочинів, учинених державою-агресором;

– нормативно визначити особливості застосування окремими ЦОВВ МВС України спеціальної техніки і технічних засобів під час несення служби із забезпечення публічного порядку та безпеки, застосування превентивних заходів і заходів примусу;

– визначити критерії та показники ЦОВВ МВС України.

1.3. У сфері діяльності закладів вищої освіти (далі – ЗВО) зі специфічними умовами навчання:

– ухвалити єдине Положення про правовий статус ЗВО МВС України, організацію освітнього процесу та наукової діяльності в системі МВС України;

– ухвалити нормативно-правові акти з питань визначення правового статусу курсантів та відряджених до ЗВО поліцейських, порядок проходження ними служби, отримання спеціальних звань тощо;

– привести у відповідність до вимог чинного законодавства порядок грошового забезпечення та додаткових виплат курсантам та відрядженим до ЗВО поліцейських на період дії правового режиму воєнного стану;

– ухвалити нормативні акти з питань залучення постійного та перемінного складу ЗВО МВС України до забезпечення публічної безпеки та порядку, а також до забезпечення заходів правового режиму надзвичайного чи воєнного стану;

– розробити нормативно-правові акти з питань діяльності чергових частин ЗВО системи МВС України.

2. Організаційний напрям.

2.1. Щодо загальних засад діяльності МВС України:

– забезпечити подальший розвиток системи МВС України з урахуванням новітніх форм та методів стратегічного управління, планування й прогнозування ризик-орієнтованого менеджменту;

– забезпечити вивчення позитивного досвіду правоохоронної діяльності в зарубіжних країнах із метою розширення портфеля безпечних проєктів МВС України;

- покращити зовнішню та внутрішню систему комунікацій МВС України з іншими органами державної влади, інститутами громадянського суспільства та населенням на основі принципів відкритості та прозорості;

- забезпечити подальший розвиток стійкості інформаційної інфраструктури органів та підрозділів МВС України, забезпечити її захист від кібернетичних атак та інцидентів;

- покращити управлінські та організаційні підходи щодо належного рівня кадрового забезпечення з метою подальшого формування ефективного професійного ядра ЦОВВ МВС України, здатного виконувати мультидисциплінарні завдання та швидко адаптуватися до наявних умов безпекового середовища;

- удосконалити програми післядипломної освіти працівників системи МВС України з урахуванням вимог воєнного стану та керівництва держави;

2.2. Щодо діяльності ЦОВВ системи МВС України:

- вжити заходів щодо вдосконалення організаційної структури ЦОВВ МВС України з метою забезпечення оптимального використання сил та засобів Міністерства в умовах воєнного стану;

- розробити та впровадити нові форми і методи забезпечення публічного порядку та безпеки на деокупованих територіях, зокрема шляхом вироблення ефективних процедур проведення стабілізаційних заходів;

- продовжити реалізацію портфелю безпекових проєктів МВС України;

- вжити належних заходів щодо протидії злочинам у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, обігу зброї та боєприпасів, злочинам проти життя і здоров'я особи, шахрайству, вчиненому, зокрема, з використанням інформаційно-комунікаційних засобів;

- удосконалити взаємодію ЦОВВ МВС України та громадськості з використанням стандартів та методів *community policing*, *community-oriented policing*. У межах компетенції брати участь у розробленні регіональних програм протидії злочинності, забезпечення цивільної безпеки населення тощо;

- забезпечити систематичний контроль за матеріально-технічним та фінансовим забезпеченням діяльності ЦОВВ МВС України з урахуванням нагальних потреб із реалізації безпекових проєктів та з метою покращення показників стану безпекового середовища;

- забезпечити ефективне та прозоре адміністрування у сфері кадрового забезпечення з дотриманням принципів недискримінації та гендерної рівності;

- покращити рівень психологічного та соціального забезпечення кадрового складу ЦОВВ МВС України, приділяючи особливу увагу працівникам, що брали (беруть) участь у бойових діях.

2.3. У сфері діяльності ЗВО зі специфічними умовами навчання:

– запровадити нові стандарти військово-інженерної, домедичної, фізичної та вогневої підготовки курсантів та особового складу, що мають звання поліцейських;

– забезпечити ефективну взаємодію ЦОВВ МВС України та ЗВО зі специфічними умовами навчання щодо підвищення практичної складової освітнього процесу та проведення актуальних наукових досліджень із питань формування та розвитку внутрішнього безпекового середовища;

– впровадити нові програми перепідготовки, підвищення кваліфікації та спеціалізації практичних працівників ЦОВВ МВС України з урахуванням кращих світових практик і практик Європейського Союзу та НАТО;

– удосконалити порядок комплектування науково-педагогічних та наукових посад і присвоєння спеціальних звань співробітникам, які мають статус відряджених поліцейських;

– надати всебічну фінансову та матеріально-технічну підтримку переміщеним ЗВО зі специфічними умовами навчання, забезпечити відновлення та розвиток їхньої матеріально-технічної бази.

Висновки

1. Сучасні суспільно-політичні та соціально-економічні умови, що стрімко змінюються, вимагають швидкого та ефективного адаптування системи МВС України до наявних безпекових загроз.

2. Діяльність МВС України в напрямі формування та розвитку безпекового середовища сьогодні, на жаль, обмежується визначенням та описом індикаторів цього середовища. Такий крок є, безумовно, правильним та доцільним. Водночас можна впевнено стверджувати, що така оцінка повинна спричинити вжиття відповідних нормативних та організаційних заходів, які з урахуванням викликів, спричинених агресією країни-окупанта, мають бути реалізовані у всіх органах та підрозділах системи МВС України.

3. Насамперед слід приділити увагу стратегічним напрямам розвитку системи МВС України, впровадженню в її діяльність кращих зарубіжних практик правоохоронної діяльності, а також діяльності, пов'язаної з військовою справою та питаннями цивільного захисту населення. Доцільно опрацювати питання визначення ключових критеріїв та показників ефективності діяльності системи МВС України щодо формування та розвитку внутрішнього безпекового середовища.

4. Актуальним питанням залишається робота з особовим складом, його психологічне, соціальне, правове та фінансове забезпечення, що вимагає дуже виважених підходів, враховуючі непрості умови служби з великими навантаженнями.

5. Дуже важливим та нагальним завданням сьогодні є оптимізація системи вищої відомчої освіти. Наявні безпекові загрози вимагають докорінної перебудови структури освітніх програм та їхніх освітніх компонент, особливе місце серед яких мають посісти спеціальні, практикоорієнтовані дисципліни. Невирішеним також залишається питання оптимальної організації наукової роботи та підготовки науково-педагогічних кадрів для подальшої роботи у ЗВО зі специфічними умовами навчання.

Перспективними напрямами подальших наукових досліджень у контексті предмета проведеного наукового дослідження слід визначити вироблення системи критеріїв та показників ефективності діяльності окремих ЦОВВ МВС України щодо формування та розвитку внутрішнього безпекового середовища.

Список бібліографічних посилань: 1. Богданович В. Ю., Ільшов О. А., Комаров В. С., Олексіюк В. В. Підхід до оцінювання безпекового середовища в сучасних умовах ведення збройної боротьби. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. 2021. № 2 (72). С. 33–39. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2021-2-72/33-39>. 2. Бочарніков В. П., Свешніков С. В. Безпекове середовище 2030 : монографія. Київ : Майстер книг, 2019. 76 с. 3. Бугайчук К. А. Безпекове середовище держави в контексті діяльності Міністерства внутрішніх справ України. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 111–120. DOI: <https://doi.org/10.32631/rb.2023.2.10>. 4. Житник О. М. Майбутнє безпекове середовище в контексті державного стратегічного планування: концептуальний підхід. *Право та державне управління*. 2018. № 4. С. 144–149. 5. Кріцак І. В. Концепція безпекового середовища на прикладі стратегій Національної поліції України: ціннісно-економічний та духовний акцент. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 562–566. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/136>. 6. Кривошеїн В. Зміст та співвідношення основних категорій сучасного безпекового середовища. *Грані*. 2021. Т. 24, № 1. С. 5–12. DOI: <https://doi.org/10.15421/172109>. 7. Кулик О. Г. Теоретичні та методичні підходи до створення безпекового середовища в Україні // Нова архітектура безпекового середовища України : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 груд. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Нац. акад. правових наук України, НДІ вивчення проблем злочинності ім. В. В. Сташиса. Харків : Юрайт, 2022. С. 99–103. 8. Franchuk V., Pryhunov P., Melnyk S., Hobela V., Shuprudko N. Security environment: theoretical and methodological principles. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2023. No. 3 (50). Pp. 247–255. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptr.3.50.2023.4089>. 9. Концепція діяльності Міністерства внутрішніх справ України щодо формування та розвитку внутрішнього безпекового середовища держави з урахуванням викликів, спричинених військовою

агресією / К. Л. Бугайчук, С. О. Шатрава, Є. В. Коваленко-Марченкова та ін. // Науково-дослідна діяльність Харківського національного університету внутрішніх справ в умовах воєнного стану : монографія / за заг. ред. В. В. Сокурєнка, Д. В. Швеця, О. А. Моргунова ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Вінниця : ТВОРИ, 2023. С. 426–449.

Надійшла до редколегії 16.02.2024

Прийнята до опублікування 24.03.2024



Buhaichuk K. L. Improvement of the conceptual principles of activity of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as a subject of the formation and development of the internal security environment of the state

The publication explores a new method of assessing the security environment based on indicators developed and approved by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. A SWOT analysis of the current state of the MIA system was conducted, on the basis of which its strengths and weaknesses have been identified, as well as possible external opportunities for development and the threats that accompany them.

It has been emphasized that the activity of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the direction of the formation and development of the security environment is limited only to the definition and description of the indicators of this environment. At the same time, it has been concluded that such an assessment should lead to the adoption of appropriate regulatory and organizational measures, which, taking into account the challenges caused by the aggression of the occupying country, should be implemented in all bodies and units of the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

It has been noted that in modern conditions it is necessary to pay attention to the strategic directions of the development of the MIA system and the introduction of the best foreign practices of law enforcement into its activities, as well as directions related to military affairs and issues of civil protection of the population. It is also appropriate to work out the issue of defining key criteria and performance indicators of the Ministry of Internal Affairs system regarding the formation and development of the internal security environment.

On the basis of the conducted scientific analysis of existing security threats, taking into account the latest changes in the current legislation of Ukraine, key directions for improving the conceptual foundations of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as a subject of the formation and development of the internal security environment of the state have been developed.

Key words: security environment, internal security environment, Ministry of Internal Affairs, military aggression, strategic planning, concept.



УДК 331.108:351.74

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.21>


Євген Ігорович Гаркавцев,

кандидат педагогічних наук,

Управління проведення спеціальних операцій

Департаменту поліції особливого призначення «Окрема штурмова

бригада Національної поліції України «Лють» (заступник начальника);

 <https://orcid.org/0009-0004-8056-0143>,

e-mail: harkavtsev@gmail.com;

Микола Олександрович Котелюх,


кандидат педагогічних наук,

Управління проведення спеціальних операцій

Департаменту поліції особливого призначення

«Окрема штурмова бригада Національної поліції України «Лють»,

організаційний відділ (головний спеціаліст);

 <https://orcid.org/0000-0002-5580-7798>,

e-mail: kotelyukh85@gmail.com

**ОПТИМІЗАЦІЯ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ВИДІВ СПЕЦІАЛЬНИХ
ЗВАНЬ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ**

Розглянуто процес реформування правоохоронної системи в Україні, зокрема створення Національної поліції у 2015 р., та його вплив на систему звань поліцейських. Особливу увагу приділено основним змінам, які відбулися внаслідок цієї реформи. Висвітлено проблему відсутності додаткових звань та обмежених можливостей кар'єрного зростання для молодшого складу Національної поліції України, яка може призвести до професійного вигорання та зменшення мотивації особового складу. Здійснено аналіз позитивного досвіду використання розширеного рангу звань молодшого та сержантського складу в таких країнах, як Канада, Німеччина, Греція, Іспанія, а також штатах Вірджинія та Делавер у США. Запропоновані шляхи усунення недоліків у системі звань мають на меті покращення умов праці та мотивації особового складу поліції. Підкреслено необхідність оновлення дизайну погонів для курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання.

Ключові слова: Національна поліція України, служба в поліції, проходження служби, звання в Національній поліції України, реформа.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Із проведенням реформи у 2015 р. та створенням Національної поліції в Україні відбувся потужний і масштабний процес перетворення правоохоронної системи держави зі зразка радянської системи в сучасну поліцейську структуру європейського рівня, який

триває й досі. Відповідно до змін у законодавстві реформа значно наблизила поліцію до стандартів країн Північноатлантичного альянсу, в якій деякі служби були ліквідовані, а замість них утворені більш ефективні. Повністю був створений абсолютно новий зразок однострою поліцейських та змінена структура спеціальних звань.

Так, із відмовою повторення деяких звань у поліції із колишніми з'явився так званий вакуум між званнями старшого сержанта поліції та молодшого лейтенанта поліції, оскільки зникли такі звання, як старшина, прапорщик та старший прапорщик, а замість чотирьох генеральських звань залишилось три, оскільки звання генерала внутрішньої служби України також припинило існувати, а замість них не було введено інших. Проте такі звання досі використовують в органах і підрозділах цивільного захисту.

Водночас за наявними даними відомо, що із загальної штатної чисельності поліцейських (124 315 осіб), 33 046 осіб належать до молодшого складу, що становить 26,6 %. Значна частина сержантських посад розподілена саме у блоці превентивної діяльності, в таких службах, як поліція особливого призначення (3 311), патрульна служба поліції особливого призначення (1 261), підрозділи конвойної служби (2 228), групах реагування патрульної поліції (5 643), а також у патрульній поліції (5 563), поліції охорони (6 368) та інших службах Національної поліції України (8 672).

Так, відповідно до наказу Національної поліції України «Про перелік посад поліцейських і відповідних їм граничних спеціальних звань» від 4 грудня 2015 р. № 142 молодший склад поліції виконує функції на таких посадах: поліцейський, командир відділення, помічник слідчого, помічник оперуповноваженого, помічник дільничного офіцера поліції, помічник чергового, старший технік-криміналіст, технік-криміналіст, старший технік, технік, помічник начальника пункту, молодший інспектор, помічник командира взводу, командир катера, старшина, оператор служби «102», начальник конвою, начальник складу, начальник стрільбищ, начальник тиру, інструктор, начальник полігона, молодший інспектор, збройовий майстер, помічник чергового коменданта, контролер КПП, музикант, оператор стрільбища, курсант¹.

Одним із проблемних питань професійного вигорання молодшого складу поліції є те, що відповідно до ст. 83 Закону України «Про

¹ Перелік посад поліцейських і відповідних їм граничних спеціальних звань : наказ Нац. поліції України від 04.12.2015 № 142 // Національна поліція України : офіц. сайт. URL: https://media-www.npu.gov.ua/npu-preprod/sites/1/Docs/Struktura/Zvanya_21_12_2021.docx (дата звернення: 25.03.2024).

Національну поліцію»¹ щодо строків вислуги у спеціальних званнях поліції поліцейський, перебуваючи на відповідній посаді, за чотири роки має можливість отримати звання старшого сержанта поліції, після чого в умовах відсутності можливості подальшого кар'єрного зростання або намагається здійснити переведення до іншої служби, або залишається на досягнутому, втрачаючи мотивацію подальшого саморозвитку професійної майстерності. Крім того, непоодинокі випадки звільнення особового складу з Національної поліції України або перехід до інших силових структур через відсутність перспектив кар'єрного зростання.

Стан дослідження проблеми

У своїй роботі «Сучасний стан кадрового забезпечення персоналу органів і підрозділів Національної поліції України» К. С. Ізбаш та І. В. Славінська звертають увагу на сучасний стан кадрового забезпечення персоналу органів і підрозділів Національної поліції з адміністративно-правового погляду [1]. Проте важливо зазначити, що в цій роботі відсутнє дослідження проблемних питань, що стосуються прогалін між спеціальними званнями працівників Національної поліції України. Це є важливим аспектом для глибшого розуміння ситуації в системі кадрового забезпечення. Дослідження таких питань може допомогти в ідентифікації можливих проблем у розподілі відповідальності та забезпечити більш ефективне управління персоналом. Тому в подальших наукових розвідках варто звернути увагу на цей аспект, щоб отримати більш повне уявлення про ситуацію та розробити відповідні стратегії управління персоналом.

І. С. Дрок у своєму дослідженні «Кадрова політика Національної поліції України в умовах війни» розглядає нормативно-правовий аспект щодо спеціального звання поліцейського [2]. Порушені також проблемні питання щодо присвоєння звання як заохочення під час дії воєнного стану в Україні. Однак у статті не приділено належної уваги важливому питанню щодо прогалін між званнями. Врахування цього аспекту значно розширило проблему присвоєння звання як заохочення.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є проведення комплексного аналізу проблематики, пов'язаної зі спеціальними званнями в поліції. Основні *завдання* полягають у виявленні та систематизації наявних питань щодо звань у поліції, а також прогалін у їхньому регулюванні та використанні;

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 25.03.2024).

наданні рекомендацій щодо вдосконалення системи спеціальних звань у поліцейському відомстві з метою підвищення ефективності його роботи та покращення взаємодії з громадськістю.

Наукова новизна дослідження

За допомогою детального вивчення обов'язків та повноважень уже наявних звань запропоновано обґрунтоване впровадження нових спеціальних рангів. Нові звання мають на меті заповнити важливі прогалини в цій сфері. Визначення чітких ролей і відповідальності для кожного рангу сприятиме підвищенню ефективності діяльності поліцейського відомства та рівня взаємодії з громадськістю. Це стане кроком у напрямі модернізації та підвищення якості служби в Національній поліції України, що відповідає сучасним вимогам і потребам суспільства.

Виклад основного матеріалу

Із метою збереження кадрового потенціалу, недопущення втрати професіоналів, що, зокрема, виключає втрати державних коштів на навчання та виховання поліцейських, пропонуємо порушити питання щодо внесення певних змін до Закону України «Про Національну поліцію» з метою оптимізації та вдосконалення видів спеціальних звань поліцейських.

Так, пропонуємо додатково ввести такі спеціальні звання:

- 1) рекрут поліції – для осіб, що були прийняті на службу або проходять первинне навчання до моменту складання ними присяги;
- 2) молодший капрал поліції;
- 3) головний сержант поліції;
- 4) штаб-сержант поліції;
- 5) майстер-сержант поліції;
- 6) генерал Національної поліції.

Саме введення таких спеціальних звань, як головний сержант поліції, штаб-сержант поліції, майстер-сержант поліції, розширить граничні звання, що відповідно до наказу Національної поліції України від 4 грудня 2015 р. № 142 зараз належать до молодшого складу поліції.

Крім того, пропонуємо виключити спеціальне звання «рядовий поліції», а замість нього ввести спеціальне звання «молодший капрал поліції» як аналог найнижчого поліцейського звання «констебль», що використовується у поліції багатьох країн світу, зазвичай англослов'янських, як правило, із погоном з однією смужкою. Зазначену пропозицію обґрунтовуємо тим, що навіть молодий поліцейський, призначений на посаду, перебуваючи на службі у форменому одязі, спілкуючись із громадянами та зобов'язуючи їх до виконання певних законних вимог, матиме більший авторитет за допомогою високого звання, а «чистий» погон до такого психологічного впливу не приведе. Погон, що не має

будь-яких позначок, доречно застосувати для поліцейських зі спеціальним званням «рекрут поліції», наприклад, як у поліцейських структурах деяких адміністративних одиниць США [3]. Так, звання «рядовий поліції», унаслідок вимог до освіти, тривалості підготовки, критеріїв конкурсного відбору кандидатів на службу, вважаємо недоцільним для подальшого використання в Національній поліції України, оскільки таке звання притаманне військовим формуванням.

За результатами аналізу міжнародного досвіду встановлено, що звання «молодший капрал» використовують у жандармерії Франції, цивільній гвардії Іспанії та деяких інших країнах¹. У поліцейських формуваннях багатьох країн діє більш широкий перелік звань молодшого та сержантського складу. Наприклад, у Канаді, Німеччині, Греції, Іспанії, штатах Вірджинія та Делавер у США використовують по сім різних звань молодшого та сержантського складу, а в Хорватії, Ізраїлі, Італії, Польщі, Департаменті поліції Нью-Йорку та штаті Флорида у США – по дев'ять [4]. Слід навести приклад, що такі ідентичні звання, як головний сержант, використовують у поліції Греції, штабс-сержант – у поліції Польщі, а майстер-сержант – у поліції штату Флорида у США.

Усі перелічені звання відповідають системі звань Північноатлантичного альянсу та вже два роки діють у Збройних Силах України, Національній гвардії України, Державній прикордонній службі України, Державній службі України з надзвичайних ситуацій та низці інших складових сил безпеки і сил оборони, оскільки з 2020 р. Україна є партнером НАТО з розширеними можливостями (див. табл. 1).

Доцільно зазначити, що у військових формуваннях України використовується ще більший спектр сержантських звань, оскільки потреба та кількість сержантських посад, визначених військово-обліковими спеціальностями, значно більша, ніж у поліції.

Щодо обґрунтування введення вищого спеціального звання «генерал Національної поліції» вважаємо за доцільне зауважити, що це суттєво підвищить імідж та статус Національної поліції України та вирішить питання розбіжностей у співвідношенні звань не лише серед складових структури Міністерства внутрішніх справ України, а й з іншими силовими блоками в країні. Так, у військових формуваннях і у Державній службі України з надзвичайних ситуацій передбачено чотири генеральських звання, найвищим з яких є «генерал» та «генерал служби цивільного захисту» відповідно.

¹ Молодший капрал // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Молодший_капрал (дата звернення: 25.03.2024).

Таблиця 1

**Запропонований перелік спеціальних звань
Національної поліції**

№ з/п	Код НАТО	Військові, спеціальні звання		
		Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України	Національна поліція	Державна служба України з надзвичайних ситуацій
1	2	3	4	5
1	OR-1	Рекрут	<i>Рекрут поліції</i>	–
2	OR-2	Солдат	–	Рядовий служби цивільного захисту
3	OR-3	Старший солдат	<i>Молодший капрал поліції</i>	–
4	OR-5	Молодший сержант	Капрал поліції	Молодший сержант служби цивільного захисту
5	OR-6	Сержант	Сержант поліції	Сержант служби цивільного захисту
6	OR-7	Старший сержант	Старший сержант поліції	Старший сержант служби цивільного захисту
7	OR-8	Головний сержант	<i>Головний сержант поліції</i>	Старшина служби цивільного захисту
8	OR-9	Штаб-сержант	<i>Штаб-сержант поліції</i>	Прапорщик служби цивільного захисту
9		Майстер-сержант	<i>Майстер-сержант поліції</i>	Старший прапорщик служби цивільного захисту
10		Старший майстер-сержант	–	–
11		Головний майстер-сержант	–	–
12	OF-1a	Молодший лейтенант	Молодший лейтенант поліції	Молодший лейтенант служби цивільного захисту
13		Лейтенант	Лейтенант поліції	Лейтенант служби цивільного захисту
14	OF-1b	Старший лейтенант	Старший лейтенант поліції	Старший лейтенант служби цивільного захисту

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5
15	OF-2	Капітан	Капітан поліції	Капітан служби цивільного захисту
16	OF-3	Майор	Майор поліції	Майор служби цивільного захисту
17	OF-4	Підполковник	Підполковник поліції	Підполковник служби цивільного захисту
18	OF-5	Полковник	Полковник поліції	Полковник служби цивільного захисту
19	OF-6	Бригадний генерал	Генерал поліції третього рангу	–
20	OF-7	Генерал-майор	Генерал поліції другого рангу	Генерал-майор служби цивільного захисту
21	OF-8	Генерал-лейтенант	Генерал поліції першого рангу	Генерал-лейтенант служби цивільного захисту
22		–	–	Генерал-полковник служби цивільного захисту
23	OF-9	Генерал	<i>Генерал Національної поліції</i>	Генерал служби цивільного захисту України

Окремо, за результатами вивчення міжнародного досвіду, встановлено, що в поліцейських органах таких держав, як Іспанія, Німеччина, Норвегія, Південна Корея, Румунія, Хорватія, Фінляндія, Франція, встановлено по чотири вищих або генеральських звання, а в дорожній поліції штату Каліфорнія та прикордонній поліції США існує по п'ять звань вищого складу.

Слід зауважити, що в багатьох країнах світу поліцейські звання аналогічні військовим званням за функціями та дизайном знаків розрізнення. Тому, що сучасні поліцейські підрозділи мають військові корені та у певний час відділилися від військових формувань не лише в пострадянських країнах, а й у Західній Європі та англомовних країнах світу.

Висловлюємо пропозицію про відмову від використання літери «К» на погонах курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких здійснюється підготовка поліцейських, замість цього доцільно встановити нову типову емблему, що вже використовується для курсантів Національної гвардії України, Державної

прикордонній служби України та деяких інших складових сил безпеки та сил оборони. Відмовляючись від радянського прототипу, пропонуємо використовувати емблему світло-сірого кольору у вигляді рельєфного вінка з пальмового листа, поверх якого розміщено рельєфне зображення розгорнутої книги, за якою на центральній осі вміщено зображення меча вістрям вгору, а на діагоналях розташовано перехрещені смолоскипи.

Таке рішення, вважаємо, буде позитивно сприяти зміцненню співдружності поліцейських курсантів з курсантами інших закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Також пропонуємо передбачити курсантам, які отримали, перебуваючи на відповідних посадах за час навчання, або тим, які до моменту вступу до закладів вищої освіти мали звання від молодшого капрала поліції до майстер-сержанта поліції, використання на погонах разом із зазначеною емблемою й позначок відповідних їм спеціальних звань.

Пропонуємо, що присвоєння спеціального звання «молодший капрал поліції» після складання присяги не матиме вимоги обов'язкового застосування для курсантів поліції, таке звання доречно присвоювати тим курсантам, які не виконують обов'язків молодшої командної ланки, але є відмінниками службової дисципліни та навчання.

Вважаємо за доцільне відмовитися від використання літери «Л» на погонах вихованців юридичних ліцеїв правоохоронного напрямку, замість цього встановити нову типову емблему, що вже використовується для ліцеїстів закладів освіти інших силових відомств, а саме типову як для курсантів, але без вінка. При цьому звання ліцеїстів віцесержантів на погонах слід наносити прямими смужками з метою розрізнення з чинними поліцейськими званнями.

За результатами викладених пропозицій щодо оптимізації та вдосконалення видів спеціальних звань поліцейських пропонуємо замість трьох складів (молодший, середній, вищий) розширити їх до п'яти в такому вигляді:

- 1) спеціальні звання молодшого складу – рекрут поліції, молодший капрал поліції, капрал поліції;
- 2) спеціальні звання сержантського складу – сержант поліції, старший сержант поліції, головний сержант поліції, штаб-сержант поліції, майстер-сержант поліції;
- 3) спеціальні звання середнього складу – молодший лейтенант поліції, лейтенант поліції, старший лейтенант поліції, капітан поліції;
- 4) спеціальні звання старшого складу – майор поліції, підполковник поліції, полковник поліції;

5) спеціальні звання вищого складу поліції – генерал поліції третього рангу, генерал поліції другого рангу, генерал поліції першого рангу, генерал Національної поліції.

На зображенні нижче, на прикладі постанови Президії Верховної Ради України від 29 червня 1992 р. № 2517-ХІІ, надаємо проєкт щодо встановлення в системі Міністерства внутрішніх справ України співвідношення між військовими званнями, що вже відповідні еквівалентним кодам НАТО (див. табл. 1), та спеціальними званнями.

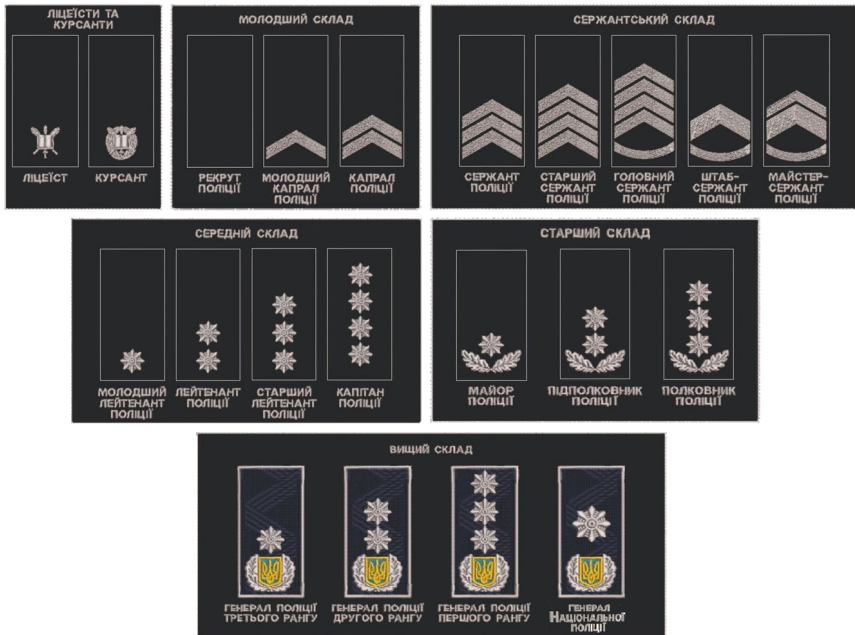


Рис. 1. Проєкт нових знаків розрізнення

Висновки

Вважаємо, що реалізація вказаних пропозицій надасть змогу вдосконалити систему та місце спеціальних звань в ієрархічних відносинах у Національній поліції України, покращити організацію, повноваження та відповідальність поліцейських, що в цілому сприятиме вдосконаленню якості виконання поліцейськими службових та бойових завдань за призначенням та зміцненню колективного авторитету серед особового складу. Цей проєкт дасть змогу ввести найвище спеціальне звання в Національній поліції України, підвищити роль

молодшого та заповнити нішу новоствореного сержантського складу, а поділ звань на середній та старший склад буде позитивно сприяти їх іміджу.

Порушене питання є багатогранним та об'ємним і потребує колективної участі Департаменту кадрового забезпечення та Правового департаменту та інших фахівців Центрального органу управління для підготовки та реалізації вказаного проєкту.

Водночас Департамент превентивної діяльності готовий брати участь у реалізації зазначеного проєкту. На підставі чого пропонуємо створити робочу групу зі складу профільних структурних підрозділів Національної поліції України з метою ефективного обговорення наданих пропозицій.

Список бібліографічних посилань: 1. Избаш К. С., Славінська І. В. Сучасний стан кадрового забезпечення персоналу органів і підрозділів Національної поліції України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 165–168. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/39>. 2. Дрок І. С. Кадрова політика Національної поліції України в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 70. С. 318–323. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.50>. 3. Weinblatt R. B. New Police Training Philosophy: Adult Learning Model on Verge of Nationwide Rollout. *Law and Order*. 1999. Vol. 47, Iss. 8. Pp. 84–91. 4. Bajza S. Army Ranks For Enlisted Personnel // Military.com : сайт. 19.12.2023. URL: <https://www.military.com/army/enlisted-ranks.html> (дата звернення: 25.03.2024).

Надійшла до редколегії 28.03.2024

Прийнята до опублікування 30.04.2024



Harkavtsev Ye. I., Koteliukh M. O. Optimisation and improvement of police officers' special rank types

The article examines the process of reforming the law enforcement system in Ukraine, in particular the creation of the National Police in 2015, and its impact on the rank system of police officers. Special attention is paid to the main changes that occurred as a result of this reform. In particular, such positive aspects as bringing police standards closer to the European level, as well as creating a new police uniform and changing the rank system are highlighted. It is important to note that the reform is aimed at improving the efficiency of law enforcement agencies and their interaction with the public. The article also highlights the problem of the lack of additional ranks and limited career opportunities for junior police officers, which can lead to professional burnout and reduced staff motivation.

An analysis of the positive experience of using the extended rank of junior and sergeant ranks in countries such as Canada, Germany, Greece, Spain, as well as the states of Virginia and Delaware in the USA is conducted. The proposed ways of solving the shortcomings in the rank system are aimed at improving the working conditions and motivation of the police

personnel. In addition, it is proposed to introduce new ranks for junior and non-commissioned officers of the police in order to stimulate further self-development of professional skills and career growth prospects. In addition, each new rank will have separate duties and functions that will facilitate mutual assistance and cooperation with other police officers. It is also important to emphasise the need to update the design for cadets of higher education institutions with specific learning conditions and lyceums.

Key words: National Police of Ukraine, police service, law enforcement agencies, ranks in the National Police of Ukraine, reform.




УДК 351.741:004.8

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.22>


Дмитро Олегович Жадан,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних
технологій та протидії злочинності у кіберпросторі;*

 <https://orcid.org/0000-0001-8184-4800>,
e-mail: dmttro.zhadan23@gmail.com;


Микола Володимирович Мордвинцев,

*кандидат технічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних
технологій та протидії злочинності у кіберпросторі;*

 <https://orcid.org/0000-0002-7674-3164>,
e-mail: lukoly@ukr.net;


Дмитро Валентинович Пашнєв,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних
технологій та протидії злочинності у кіберпросторі;*

 <https://orcid.org/0000-0001-8693-3802>,
e-mail: dupashnev@gmail.com;

Олексій Володимирович Хлестков,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних
технологій та протидії злочинності у кіберпросторі;*

 <https://orcid.org/0000-0001-8777-8269>,
e-mail: oleksii.xle69@gmail.com

УПРОВАДЖЕННЯ ТА ОПТИМІЗАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ СИСТЕМ НА ОСНОВІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Досліджено сучасні рішення у сфері ідентифікації людей за обличчям за допомогою програм з інтегрованим у них штучним інтелектом, їх особливості та певні можливості використання в роботі Національної поліції України. Запропоновано кроки, що окреслюють послідовність дій для проведення об'єктивної ідентифікації людей за обличчям та забезпечення високої якості розпізнавання облич і необхідні для забезпечення відкритості, прозорості та найкращого результату застосування програм, здатних ідентифікувати людей за обличчям. Акцентовано увагу на необхідності подальшої роботи з удосконалення законодавства України, що регулює питання

захисту персональних даних та приватності громадян України, зокрема зображення обличчя людини, отриманого за допомогою камер відеоспостереження.

Ключові слова: відеоспостереження, ідентифікація людей, штучний інтелект, аналітична обробка даних, протидія злочинності.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Правоохоронні органи розвинених країн світу все частіше звертаються до аналітичних інструментів із вбудованим штучним інтелектом (далі – ШІ). Через великі обсяги неструктурованих даних, що можуть становити докази в кримінальній або адміністративній справі, кількість яких у світі становить 80 % [1], оброблення таких даних за допомогою звичайних методів може потребувати дуже багато часу та залучення чималої кількості співробітників. У цьому разі можливості ШІ дадуть змогу скоротити час на обробку даних та допомогти працівникам правоохоронних органів у розкритті злочинів. Упровадження ШІ в роботу правоохоронних органів сприятиме покращенню безпеки громадян та допомагатиме у виявленні правопорушників. Розумні камери з інтегрованим у них ШІ дають змогу контролювати дорожній рух, відстежувати підозрілих людей та предмети. Впровадження систем типу «Безпечне місто» [2] або Domain Awareness System (DAS) [3] дозволяє контролювати публічний порядок та безпеку в зоні відеоспостереження та попереджати, окрім злочинів, терористичні акти завдяки можливості моніторингу залишених речей та підозрілих осіб. Використання програм, здатних ідентифікувати людей за обличчям, все частіше застосовується правоохоронними органами. Швидке виявлення розшукуваних людей за записами камер відеоспостереження допомагає правоохоронним органам у розшуку злочинців. Але все частіше з'являється критика щодо таких систем через можливості порушення прав громадян на захист персональної інформації та приватність. Отже, доцільно звертати на це увагу в процесі дослідження систем з інтегрованим ШІ, що використовуються в роботі правоохоронних органів інших країн, для їхнього впровадження в роботу Національної поліції України для протидії злочинності та усунення можливих терористичних актів на території України. Важливо також розробляти рекомендації з використання програм ідентифікації людини за обличчям для врегулювання проблеми захисту персональних даних та приватності.

Стан дослідження проблеми

Дослідження у сфері застосування ШІ в роботі правоохоронних органів зараз перебувають у фокусі уваги багатьох науковців. Такі дослідники, як Г. К. Авдєєва, О. І. Бугера, О. І. Зачек, В. О. Гончаренко, Д. Ю. Узлов, В. М. Струков, Д. О. Ветюков, О. В. Кривенко та

інші, розкривають аспекти впровадження в роботу правоохоронних органів систем з інтегрованим ШІ та проблеми, пов'язані із захистом персональних даних. Але з огляду на швидкий розвиток цієї високотехнологічної сфери необхідним є подальше дослідження впровадження в роботу Національної поліції України систем із ШІ, розроблення рекомендацій із раціонального використання програм ідентифікації людей за обличчям, що забезпечить правоохоронні органи новими можливостями та прискорить їхню роботу. Очевидним також є те, що слід постійно працювати над розвитком та удосконаленням законодавства України щодо захисту персональних даних і приватності громадян у зв'язку з можливим обмеженням прав людини через застосування вказаних технологій.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз сучасних технологій відеоаналітики з розпізнавання облич у роботі правоохоронних органів та розроблення рекомендацій з оптимального застосування цих програмно-технічних засобів. *Досягнення* поставленої мети передбачає виконання таких *завдань*: аналіз сучасних технологій відеоаналітики, що зараз застосовуються країнами світу; аналіз можливостей впровадження їх у роботу Національної поліції України; розроблення рекомендацій із забезпечення якісного й об'єктивного розслідування з використанням програмно-технічних засобів ідентифікації обличчя людини.

Наукова новизна дослідження

Уперше розроблено рекомендації щодо забезпечення проведення якісного та об'єктивного розслідування з використанням технічних засобів відеоспостереження та програмного забезпечення з ідентифікації людей за обличчям. Удосконалено основи захисту персональних даних і приватності громадян у зв'язку з можливим обмеженням прав людини через застосування вказаних технологій.

Набула подальшого розвитку система знань та досвіду використання сучасних аналітичних систем ідентифікації людей за обличчям у сфері забезпечення публічної безпеки та порядку, впровадження яких у практичну діяльність правоохоронних органів сприятиме підвищенню ефективності та пришвидшенню їхньої роботи.

Виклад основного матеріалу

Штучний інтелект зараз перебуває в центрі уваги багатьох дослідників. Розвиток можливостей ШІ призводить до найрізноманітніших результатів, що впроваджуються в роботу в різних сферах життя сучасних людей. Зараз вже нікого не здивуєш можливостями чатботів, наприклад ChatGPT, що можуть генерувати текст, відповідати на запитання, генерувати програмний код (зокрема, GitHub Copilot), розрізняти картинки та генерувати їх. Наприклад, можна

розпізнавати татуювання на тілах людей для визначення стосунків людей та їх переконань [4] або місця, де було зроблено фото, за допомогою використання нейронної мережі [5].

Упровадження ШІ відбулося і в роботі правоохоронних органів. Зараз чимало правоохоронних органів використовують ШІ, зокрема привертає увагу програмний продукт ResourceRouter, який є аналітичним інструментом, що автоматизує планування патрулювання поліцією для підвищення ефективності роботи¹ або використання штучного інтелекту для аналізу ДНК, що пришвидшує цей складний процес і сприяє розкриттю злочинів [6].

Однією з технологій, яка використовується правоохоронними органами і зарекомендувала себе з позитивного боку у сфері забезпечення публічної безпеки та порядку, є відеоспостереження. У таких великих містах, як Лондон та Нью-Йорк, встановлено тисячі камер відеоспостереження, що допомагають у роботі поліції. Виявлення розшукуваних злочинців та підозрілих предметів, моніторинг публічних місць, відстеження дорожньої ситуації – усе це можуть виконувати розумні камери відеоспостереження. Велика кількість камер відеоспостереження дає змогу цілодобово стежити за публічним порядком. Наприклад, у 2014 р. стартував проєкт P-REACT, спрямований на розкриття дрібних злочинів шляхом відстеження порушень публічного порядку та попередження про них за допомогою камер відеоспостереження [7].

На особливу увагу заслуговують системи, здатні ідентифікувати людей за обличчям. Серед представлених на ринку вказаних систем можна виокремити три: Corsight AI², Clearview Ai³ та Veritone Identify⁴. Corsight AI – це програма, що ідентифікує людей за обличчям за допомогою відеоданих, відзнятих камерами відеоспостереження. Відмінністю цієї програми є те, що вона дозволяє, окрім ідентифікації людей, ще й відстежувати їх за допомогою камер відеоспостереження. Розроблення Clearview Ai також спрямоване на розпізнавання обличчя людей, але зі своїми особливостями, центральною серед яких є метод пошуку

¹ Maximize Limited Patrol & Analyst Resources for Highest Impact. Automate Directed Patrol Planning to Better Serve Communities // SoundThinking : сайт. URL: <https://www.soundthinking.com/law-enforcement/resource-deployment-resource-router/> (дата звернення: 06.04.2024).

² Identify Threats in Real Time and Conduct Forensic Investigations with Facial Intelligence // Corsight : сайт. URL: <https://www.corsight.ai/law-enforcement/> (дата звернення: 06.04.2024).

³ Clearview AI. URL: <https://www.clearview.ai/clearview-2-0> (дата звернення: 06.04.2024).

⁴ Intelligent, rapid suspect identification // Veritone : сайт. URL: <https://www.veritone.com/applications/identify/> (дата звернення: 06.04.2024).

людей. Він заснований на пошуку схожих обличч у відкритих базах даних, таких як відкриті сайти, соціальні мережі та інші інформаційні ресурси, що надає надзвичайно велику базу даних для ідентифікації та пошуку людей, що може використовуватися для пошуку зниклих безвісти людей. Третю систему – Veritone Identify – розглянемо детальніше.

Veritone Identify – розумна та швидка система ідентифікації підозрюваних для правоохоронних органів. Ця система дає змогу здійснювати пошук правопорушників за відео- та фотоданими, фільтрувати знайдені правопорушників за певними ознаками (вік, стать, зріст, колір волосся, колір очей та етнічна приналежність), об'єднувати потенційних підозрюваних для подальшого розслідування, ділитися списками підозрілих осіб всередині підрозділу та з іншими установами (включно з даними: фото, ім'я, остання відома адреса), об'єднувати інформацію про підозрюваних на централізованій вебплатформі (докази, фотографії, остання відома адреса тощо), упорядковувати докази за справами включно з деталями (ідентифікатор справи, відділ, офіцер, опис, місцезнаходження, час і доступні примітки). Зараз ця система використовується департаментом поліції Південної Каліфорнії.

Робота з програмою Veritone Identify розпочинається зі створення нової справи, для цього необхідно натиснути на кнопку «NEW CASE» (рис. 1, А) відкриється форма, яку необхідно заповнити¹. У формі зазначається ідентифікатор справи (id), дата та час, назва, опис, до якого підрозділу належить, відповідальна особа, адреса. Далі з'явиться вікно, в якому можна завантажити відеодані, що стосуються цієї справи. Після натиснення кнопки «PROCESS» та обрання необхідної бази даних із зображеннями, здійснюється пошук у ній обличч, виявлених на завантажених відеоданих. Спочатку у відеофайлі виділяються всі обличчя, а далі вони вже порівнюються з внутрішньою базою даних. Для перегляду всіх можливих збігів необхідно натиснути на кнопку «VIEW MATCHES», навівши курсор на відеофайл, у якому здійснювався пошук та розпізнавання обличч. Також у цьому вікні можна відсортувати отримані збіги за декількома критеріями та визначити людину, схожу на підозрювану. Якщо обличчя підозрюваного не знайшлося в жодній із баз даних, його можна зберегти в базі даних неідентифікованих обличч, щоб у подальшому, коли бази даних поповняться новими обличчями, ця людина була ідентифікована.

¹ Intelligent, rapid suspect identification // Veritone : сайт. URL: <https://www.veritone.com/applications/identify/> (дата звернення: 06.04.2024).

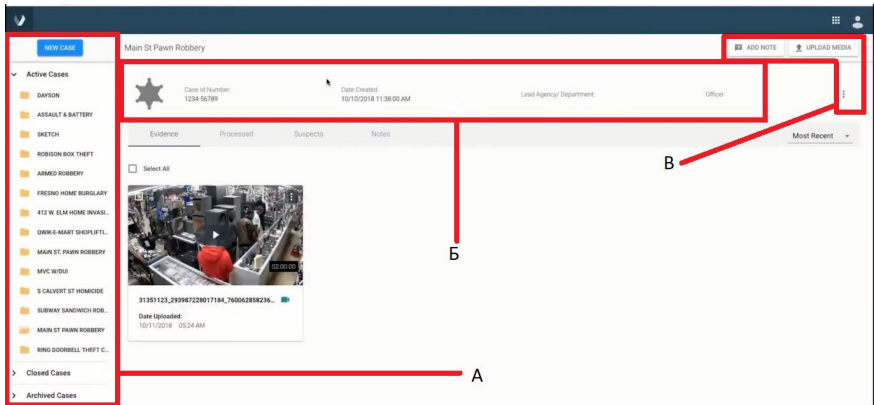


Рис. 1. Робота з програмою Veritone Identify:
 А – панель управління справами; Б – вкладка подробиці справи;
 Б' – дії

Коротка інформація про справу (рис. 1, Б) надає інформацію про номер справи, дату і хто відповідальний за неї. За необхідності до створеної справи можна додавати додаткові докази у форматі відео-файлів та додаткові дані про злочин (рис. 1, В).

Упровадження таких систем у правоохоронну діяльність, так само як і поява ІІІ в житті людей та інших сферах діяльності, викликає необхідність законодавчого врегулювання використання таких технологій. Уже неодноразово обговорювалася тема законодавчого врегулювання застосування програм з ідентифікації людей за їх обличчям [8; 9; 10]. Нині у Верховній Раді України зареєстрований Проект Закону про захист персональних даних від 25 жовтня 2022 р. № 8153¹, який повинен врегулювати в законодавстві України питання захисту персональних даних, зокрема зображення обличчя людини, автоматично збереженого камерою відеоспостереження. З урахуванням цього та для забезпечення якомога об'єктивного розслідування, в якому використовуються докази, отримані за допомогою програм з ідентифікації людей за обличчям, необхідно окреслити рекомендації щодо проведення таких робіт правоохоронними органами:

¹ Проект Закону про захист персональних даних : від 05.10.2022 № 8153 / ініціатори Р. О. Стефанчук, Є. В. Чернів, Т. П. Тарасенко та ін. // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40707> (дата звернення: 06.04.2024).

1) перед початком ідентифікації людини потрібно провести аналіз зображення, з якого проводитиметься розпізнавання підозрюваного. Необхідність цього кроку викликана тим, що процес розпізнавання людини буде більш точним, якщо буде високою якість фото- або відеофайлів, на підставі яких проводитиметься цей процес. Отже, для кращого результату в деяких випадках необхідно покращити якість зображення або відеозапису. Цей крок можна пропустити, якщо в програмі ідентифікації обличчя буде вбудована функція покращення зображень, що можна пропонувати як стандартну вимогу до таких програм;

2) після ідентифікації людини за допомогою будь-яких програмно-технічних засобів необхідно закріпити факт збігу обличчя, виявленого програмними методами, з тим зображенням, яке використовувалося для порівняння (еталонним зображенням), із застосуванням інших методів доказування: судової експертизи, впізнання. Що більше буде проведено інших слідчих (розшукових) дій, то краще. Зокрема, рекомендовано, щоб принаймні три особи підтвердили правильність ідентифікації людини шляхом її впізнання спочатку за зображеннями, а потім і наживо. Це забезпечить прозорість процесу ідентифікації людини;

3) найголовнішим є те, що збіг при розпізнаванні обличчя людини не повинен бути основною підставою для оголошення підозри та обвинувачення. Якісна слідча робота, спрямована на збір додаткових доказів для підтвердження особи людини та її винуватості, відіграє надзвичайно важливу роль у розслідуванні справи і сприяє ствердженню великого значення застосованих технологій розпізнавання обличчя для встановлення особи злочинця та прив'язки його до факту правопорушення;

4) повинен бути впроваджений журнал як у традиційному, захищеному від підробки, так і в електронному форматі, де буде фіксуватися: за яким фактом, ким, коли було використано програмне забезпечення та інші суттєві дані. Це забезпечить прозорість досліджуваного процесу та довіру суспільства до правоохоронних органів.

Висновки

Застосування програм з інтегрованим ШІ для ідентифікації людей за обличчям мають надзвичайно великі перспективи в забезпеченні публічної безпеки й протидії диверсійній і терористичній діяльності: від моніторингу ситуації в публічних місцях до контролю терористичних загроз шляхом відстеження залишених речей та ідентифікації підозрілих осіб. Нині існує чимало програмно-технічних продуктів, функціонал яких забезпечує виконання таких завдань. Серед розглянутих можна виокремити програму із ШІ Veritone Identify. Ця програма, спрямована на пошук підозрілих осіб за обличчям, має достатній потенціал для пришвидшення роботи правоохоронних органів.

Можливість швидкого поширення інформації про підозрюваного сприятиме прискоренню затримання злочинця.

Зараз активно точаться дискусії щодо доцільності використання камер відеоспостереження та програм, здатних ідентифікувати людей за їх обличчям. Основою таких дискусій є відсутність законодавчого врегулювання захисту приватності та персональних даних людини, якими є зображення її обличчя. На цей час у чинному законодавстві України не врегульовані питання застосування камер відеоспостереження з можливістю ідентифікувати людей за обличчям. Проект Закону про захист персональних даних від 25 жовтня 2022 р. № 8153 містить необхідні законодавчі норми, отже, має врегулювати проблемні питання щодо захисту персональних даних. Додатково необхідно впровадити у практику запропоновані нами рекомендації до проведення розслідування з використанням програм з можливістю ідентифікації людей за обличчям.

Список бібліографічних посилань: 1. Захарчин Н. Г., Захарчин Н. Р. Ріст структурованих та неструктурованих даних та управління ними: загальні аспекти. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Технічні науки*. 2021. Т. 32 (71), № 5. С. 83–87. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-5941/2021.5/13>. 2. Коршенко В. А., Чумак В. В., Мордвинцев М. В., Пашнев Д. В. Стан систем безпеки з використанням технічних засобів відеозапису та відеоспостереження: зарубіжний досвід, перспективи впровадження в діяльність Національної поліції України. *Право і безпека*. 2020. № 2 (77). С. 86–92. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2020.2.12>. 3. Чашницька Т. Г. Аналіз зарубіжного досвіду у сфері використання систем відеоспостереження. *Нове українське право*. 2022. Т. 2, вип. 6. С. 207–214. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.2.32>. 4. Maass D. FBI Wish List: An App That Can Recognize the Meaning of Your Tattoos // Electronic Frontier Foundation : сайт. 16.07.2018. URL: <https://www.eff.org/deeplinks/2018/07/fbi-wants-app-can-recognize-meaning-your-tattoos> (дата звернення: 06.04.2024). 5. Weyand T., Kostrikov I., Philbin J. Planet – Photo Geolocation with Convolutional Neural Networks // Computer Vision – ECCV 2016 : Conference proceedings of the 14th European Conference (Amsterdam, The Netherlands, October 11–14, 2016) / ed. by B. Leibe, J. Matas, N. Sebe, M. Welling. Cham : Springer, 2016. Part VIII. Pp. 37–55. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-46484-8_3. 6. Regalado A. Investigators searched a million people’s DNA to find Golden State serial killer // MIT Technology Review : сайт. 27.04.2018. URL: <https://www.technologyreview.com/2018/04/27/240734/investigators-searched-a-million-peoples-dna-to-find-golden-state-serial-killer/> (дата звернення: 06.04.2024). 7. Revell T. Computer vision algorithms pick out petty crime in CCTV footage // NewScientist : сайт. 01.01.2017. URL: <https://www.newscientist.com/article/2116970-computer-vision-algorithms-pick-out>

petty-crime-in-cctv-footage/ (дата звернення: 06.04.2024). **8.** Токарева К., Савліва Н. Особливості правового регулювання штучного інтелекту в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2021. Т. 3, № 60. С. 148–153. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.60.15967>. **9.** Зацек О. І., Дмитрик Ю. І., Сенник В. В. Роль штучного інтелекту в підвищенні ефективності правоохоронної діяльності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2023. № 3. С. 148–156. DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-3-19>. **10.** Войнов М. Система розпізнавання обличчя: правові аспекти використання в Україні та в ЄС // Українська Гельсінська спілка з прав людини : сайт. 04.10.2023. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/systema-rozpiznavannia-oblychchia-pravovi-aspekty-vukorystannia-v-ukraini-ta-v-yes/> (дата звернення: 06.04.2024).

Надійшла до редколегії 15.04.2024

Прийнята до опублікування 20.05.2024



Zhadan D. O., Mordvyntsev M. V., Pashniev D. V., Khlestkov O. V.
Implementation and optimisation of intelligent police systems based on artificial intelligence

The rapid development of artificial intelligence provides new opportunities for law enforcement agencies. Nowadays, the developed countries of the world are increasingly using surveillance cameras to monitor public safety, detect criminals and suspicious objects. The facial identification systems on the market have tremendous potential to help law enforcement agencies. Facial recognition software helps to identify missing persons and criminals whose faces are caught on CCTV cameras. The use of artificial intelligence in such systems accelerates their operation, which, in turn, facilitates the quick search for suspects and their rapid apprehension. Modern video surveillance systems can help counter terrorist attacks by tracking and identifying people and suspicious objects. On the other hand, the issue of personal data protection and privacy when using CCTV cameras to identify people's faces is increasingly being discussed. The obvious solution to this problem is to regulate it at the legislative level, in particular, to introduce guidelines aimed at ensuring transparency and accountability of the use of facial recognition software.

For a more objective understanding of the circumstances which should be regulated by law, the author conducts a study of modern technical solutions in the field of facial identification with integrated artificial intelligence, their features and possibilities of use in the work of the National Police of Ukraine, and also identifies the steps which outline the sequence of actions during objective facial identification of people and ensure the high quality of this process and the reliability of its results.

Key words: video surveillance, identification of people, artificial intelligence, analytical data processing, crime prevention.




ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.9:351.74(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.23>

Вадим Іванович Барко,


*доктор психологічних наук, професор,
Державний науково-дослідний інститут МВС України,
науково-дослідна лабораторія психологічного
забезпечення (головний науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>,

e-mail: barkoua@ukr.net;

Вадим Вадимович Барко,


*кандидат педагогічних наук, старший дослідник,
Державний науково-дослідний інститут МВС України,
науково-дослідна лабораторія психологічного
забезпечення (провідний науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-3836-2627>,

e-mail: barkowork@ukr.net;

Олена Олександрівна Євдокімова,

*доктор психологічних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціології і психології (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4211-7277>,

e-mail: elena25eva@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ ПСИХОДІАГНОСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СИСТЕМІ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

У статті здійснено комплексний аналіз базових понять і термінів, які застосовують у процесі психологічної діагностики персоналу Міністерства внутрішніх справ України з метою її вдосконалення. Розглянуто наукові підходи до формування термінів, понятійного апарату, за допомогою якого ця галузь психологічної науки описує свій предмет дослідження. Показано, що мова психодіагностики являє собою складну, цілісну систему, елементами якої є категорії, поняття, терміни. Сучасний стан розвитку психодіагностики, формування перспективних теорій оцінки й вимірювання індивідуальних особливостей зумовили необхідність уточнення її термінологічного апарату, багатьох понять і визначень, які часто мають суперечливий характер. 3

метою вдосконалення термінологічного апарату надано авторські визначення поширених дефініцій; запропоновано розрізнати поняття «якості», «риси», «особливості», «властивості», запроваджено певні уточнені терміни, а також диференційовано психодіагностичний інструментарій для дослідження конституціональних, індивідуальних та особистісних рис тощо.

Ключові слова: понятійно-термінологічний апарат, тезаурус, психодіагностика, індивідуальність, особистість, якості, риси, особливості, властивості.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Будь-яка наукова галузь чи теорія припускає наявність свого термінологічного апарату, який створюється для вирішення специфічних наукових завдань і призначений для опису відповідної предметної сфери. Розвиток науки багато в чому визначається саме становленням і розвитком термінології як своєрідної мови й системи загальних та окремих понять, що відображаються в певних термінах, знаках. У психологічній науці термінологічний апарат також служить ефективним засобом мислення, він має бути вкрай спеціалізований для відтворення неповторності предмета дослідження, що актуалізує розгляд проблематики в цьому напрямі. Понятійно-термінологічний апарат (поняття, терміни й категорії) відображає специфіку досліджуваного об'єкта, принципи та методи наукового аналізу [1, с. 30].

Науково-теоретичне обґрунтування інструментарію психодіагностики має враховувати сучасні умови розвитку науки та поширення в ній інтеграційних процесів. Мова психодіагностики є складною, багатогривною, цілісною системою, елементами якої виступають категорії, поняття, терміни, символи. Упродовж десятиліть розвитку психології безперервно відбувається вдосконалення понятійного апарату, уточнення визначень, збагачення термінологічного словника (тезаурусу).

Як відомо, психологічна діагностика – це галузь психологічної науки, яка досліджує теорію та інструменти оцінки й вимірювання індивідуально-психологічних особливостей людини. Результатом роботи психолога-психодіагноста є постановка психологічного діагнозу або виявлення причин певних психічних проблем і труднощів клієнта, з приводу яких він звернувся до фахівця [2, с. 52].

Сучасний стан розвитку психодіагностики, формування перспективних теорій оцінки й вимірювання індивідуальних особливостей зумовили необхідність уточнення її термінологічного апарату, значної кількості понять, визначень, які часто мають суперечливий, а іноді й синонімічний характер, неоднаково тлумачаться науковцями різних психологічних шкіл і напрямів.

Стан дослідження проблеми

Проблематика уточнення й вдосконалення термінологічного апарату психодіагностики не була предметом окремого дослідження, хоча досвід показує, що у практичній роботі з психологічного вивчення особистості персоналу психологи органів системи МВС України постійно вживають численні психологічні терміни. Серед них найпоширенішими є «якості», «риси», «властивості», «особливості», «характеристики» тощо. У багатьох випадках ці та інші терміни згадуються як певні описові характеристики особи, іноді без належної диференціації змісту, часто різні за змістом терміни вживаються як синоніми. Подібне нерідко спостерігається в офіційних документах МВС України, коли термін застосовують без належного розуміння його сутності. Так, наприклад, вираз «особистісні характеристики», який вжито в наказі МВС України «Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських» від 25 грудня 2015 р. № 1631, передбачає включення до таких особистісних характеристик певних рис, типів характеру, стилю поведінки, емоційного стану особи тощо, тобто багатьох індивідуальних особливостей, не всі з яких належать до особистісного рівня ієрархічної побудови людських властивостей¹. Науковці зауважують, що в численних наукових публікаціях, які стосуються проблематики психологічного забезпечення правоохоронної діяльності, часто не акцентується увага на відмінностях типологічних, індивідуальних, індивідуально-особистісних особливостей, часто змішуються поняття «якості», «властивості», «риси», «здібності», «професійно важливі якості» тощо [3; 4].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є уточнення основного термінологічного апарату (тезаурусу) психологічної діагностики. *Завданнями* статті є: а) проведення аналізу та порівняння результатів класичних досліджень відомих вітчизняних і зарубіжних психологів у сфері визначення психодіагностичних понять; б) уточнення сучасного змісту термінологічного апарату психологічної діагностики.

Наукова новизна дослідження

Вперше проведено системний порівняльний аналіз різних підходів до формулювання основних психодіагностичних термінів і на цій основі запропоновано уточнені дефініції основних понять цієї галузі психологічної науки.

¹ Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських : наказ МВС України від 25.12.2015 № 1631 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0049-16> (дата звернення: 13.12.2023).

Виклад основного матеріалу

Узагальнення досліджень багатьох учених дозволяє зробити висновок, що психологія людини як предмет психологічного пізнання найповніше проявляється в міжособистісній взаємодії. Під час такої взаємодії людина відкривається у своїх безпосередніх діях, вчинках, що підлягають природній психологічній оцінці, вираженій у поняттях про психологічні якості особистості [5, с. 110]. Фактично, психологія людини як феномен представлена сукупністю *психологічних якостей*, що репрезентують потенціал психічної організації в об'єктивованих формах спілкування, пізнання, навчання, гри, праці та відпочинку. Ці форми суб'єктної активності людини сприймаються й осмислюються як якості дій, вчинків, поведінки та діяльності людей упродовж їхнього життя. Найважливішим елементом встановлення цих якостей є наповнення їх сенсом психологічного змісту, який належить насамперед виконавцям діяльності, а її оцінка поступово переформатовується на поняття про психологічні якості суб'єкта цієї діяльності [6, с. 90].

Суб'єктність як атрибут людини впливає з її можливостей до *довільних* дій, вчинків, поведінки та діяльності. З одного боку, за рахунок свободи вибору це забезпечує ефективність адаптації до мінливих умов життя, але з іншого – може перетворюватись на свавілля. Ця обставина покладає на людину особливу відповідальність за концентрацію особистої влади, яка посилює вплив фактора суб'єктності на долі багатьох людей та життя. Саме функція суб'єктності стала джерелом понять на кшталт «психологічний фактор», «психологічні бар'єри», «психологічні стереотипи» як психологічні особливості суб'єкта. Суб'єктність варіює в межах індивідуальної типології особистості. З метою її позначення застосовують поняття про психологічний склад особистості, під яким традиційно розуміють певну констеляцію *психологічних якостей* людини як суб'єкта спілкування, пізнання, праці та інших видів діяльності [3, с. 230; 7, с. 45].

Аналіз досліджень свідчить про те, що психологічні якості є інтегральними компонентами *зовнішніх форм* проявів психології людини. У них у словесній формі фіксується спостережуване та осмислене, поведінка та діяльність людини. Словесне формулювання поняття про виявлену психологічну якість розкриває функціональний зв'язок суб'єкта з об'єктом, а також містить оцінку та ставлення виконавця діяльності до того, що він робить, та для об'єкта взаємодії. Тому психологічні якості людини можна розглядати як імпліцитні оціночні шкали її особистості [3, с. 221].

Перелік цих якостей обмежений відкритими та осмисленими *функціями* людини як суб'єкта взаємодії зі світом речей, людей та із самою собою. Цей світ постійно розширюється в міру того як людина

входить у нові функціональні відносини в процесі свого реального буття, що збагачує психологічний потенціал суб'єкта взаємодії як особистості та індивідуальності. Специфічний набір цих якостей характеризує індивідуально-типологічний зміст психології конкретної людини, який виявляється в реальних функціональних відносинах суб'єкта взаємодії. Можна сказати, що *психологічна якість* – це вихідна характеристика поведінки людини, мовний прикметник, у якому фіксується певна її ознака, індивідуальна відмінність однієї людини від іншої.

Наприклад, у психологічних портретах при характеристиці комунікативного потенціалу особи можуть вживатися терміни «балакучість» з негативною оцінкою та «відкритість» – з позитивною. При характеристиці вольових якостей – «упертість» і «нерішучість» з негативною оцінкою, «наполегливість» та «рішучість» – з позитивною. Слід зауважити, що в довільних характеристиках людини також з'являються узагальнені визначення індивідуально-типологічних особливостей, що вказують на модальні *психологічні якості* суб'єкта спільної життєдіяльності людей. Наприклад, кар'єрист, диктатор, розмазня, реформатор, професіонал, реаліст тощо. Слід зважати на метафоричну форму багатьох таких визначень [8].

Якості є інтегральними компонентами *зовнішніх форм* проявів психології людини, у них у словесній формі фіксується спостережуване та осмислене, поведінка та діяльність. Якість фактично відповідає кеттелівському терміну «первинна» або «поверхнева» риса і олпортівському «другорядна» або «вторинна» диспозиція, кількість якостей може бути значною [8; 9; 10; 11].

Водночас *психологічні (індивідуально-психологічні) властивості (особливості) людини (особистості)* – це стійкі психічні явища, які впливають на її діяльність і характеризують особистість із психологічного та соціального боку. Можна сказати, що це індивідуальні особливості психічної діяльності людини, її психічного стану, характеру, міжособистісних відносин, які дозволяють описувати й прогнозувати її поведінку, напрям і динаміку психічного розвитку. *Психологічні властивості або особливості* реалізуються в певному соціумі, групі з певними взаємовідносинами людей. Структуру психологічних властивостей як психічних явищ становлять *темперамент, характер, здібності та спрямованість*. Логічно вважати, що психологічні властивості є елементами внутрішньої структури психічної організації людини, тоді як якості – елементами зовнішньої її сторони.

Щодо *рис*, то традиційно *рисами особистості* більшість дослідників називають стійкі, повторювані в різних ситуаціях особливості поведінки людей. Г. Олпорт вважав рису найзначнішою одиницею аналізу для розуміння та вивчення особистості. У його системі характеристика

особистості визначається як схильність до реагування схожим чином на різні види стимулів. Він також визначає особистісну рису як системотвірний блок психологічної організації, що служить об'єднанню реакцій на різні стимули [7, с. 201].

Г. Олпорт проводив розмежування між загальними та індивідуальними рисами. Загальні риси включають будь-які характеристики, притаманні деякій кількості людей у межах певної культури. Індивідуальні риси передбачають такі індивідуальні характеристики, які не дозволяють проведення порівнянь з іншими людьми. Це справжні нейropsychічні елементи, які управляють, спрямовують і мотивують певні види пристосувальної поведінки. Це категорія рис, що проявляються унікально в кожній конкретній людині [8].

Обов'язковими властивостями рис особистості є ступінь їх вираженості в різних людей; транситуативність (характеристика особистості індивіда проявляється в будь-яких ситуаціях) і потенційна вимірюваність (рис особистості доступні виміру з допомогою спеціальних опитувальників і тестів). Виокремлюють й інші особливості рис, зокрема, вони є реальними, тобто насправді проявляються в людей, більш узагальненими, ніж звички, рушійним або принаймні визначальним елементом поведінки. Існування рис можна встановити емпірично.

Також Г. Олпорт вважав, що риса є лише відносно незалежною від інших характеристик, оскільки вона не є синонімом моральної чи соціальної оцінки; її можна розглядати або в контексті особистості, в якій вона виявлена, або з позицій поширеності в суспільстві. Та обставина, що вчинки або навіть звички не узгоджуються з рисою особистості, не є підтвердженням відсутності цієї риси. Отже, Г. Олпорт поділяв риси особистості на *загальні й індивідуальні*. У більш пізніх його дослідженнях риси отримали назву диспозицій, причому автор виокремив три їхні типи: а) другорядні (вторинні) – менш помітні, менш узагальнені риси; б) центральні – тенденції у поведінці людини, що легко виявляються; в) кардинальні – генералізовані диспозиції, що пронизують усю поведінку людини [7].

Поняття особистості включає єдність, структуру та інтеграцію всіх аспектів індивідуальності, її вищий рівень, який надає своєрідності. Тому резонно припустити, що є певний принцип, який організує установки, оцінки, мотиви, схильності в єдине ціле. На думку Г. Олпорта, для вирішення проблеми пізнання та опису природи особистості необхідні конструкти високого рівня узагальненості, як, наприклад, «Я» або «стиль життя». Але всі ці терміни містять занадто багато неоднозначних побічних відтінків значення та семантичної неясності. Отже, Г. Олпорт вводить новий термін – «пропріум». На думку вченого, пропріум є тим позитивним, творчим началом, що

постійно прагне до зростання й є властивістю людської природи. Це якість, що усвідомлюється як щось найважливіше й центральне. Йдеться про частину суб'єктивного досвіду, це все те, що ми називаємо «собою» [7, с. 205].

Співвідношення рис, атитюдів і звичок, а також їх порівняння є важливими тому, що всі вони схожі через відношення до класу настановних явищ, як продукт поєднання спадковості та навчання, вони вирізняються унікальністю та ініціюючою функцією. Риса є найбільш узагальненою щодо двох зазначених явищ та є аспектом особистості. Атитюд виробляється щодо середовища, звичка являє собою особисту відповідь на певний стимул [8, с. 223].

На думку Р. Кеттелла, риса є головною організуючою концепцією особистості при описі різних типів виявлених характеристик. Р. Кеттел розглядає риси особистості як складні гіпотетичні конструкти, що змушують людину до сталої поведінки (у часі і за різних обставин). Вони відображують стійкі показники й є найважливішими в концепції особистості. Серед багатьох рис характеру деякі можуть бути провідними, інші – другорядними. При дослідженні структурних елементів особистості Р. Кеттел значною мірою покладався на факторний аналіз [11; 12].

На думку Р. Кеттелла, особистість – це сукупність рис, що дозволяє прогнозувати дії людини в певній ситуації. *Первинні (поверхневі) риси* – це кластери відкритих ззовні перемінних, які супроводжують одна одну в низці поведінкових актів. *Основні (вихідні) риси* лежать в основі поверхневих поведінкових рис, вони більш стабільні й важливі, дають глибоку оцінку поведінці і визначаються методом факторного аналізу [13; 14].

Згідно з теорією Г. Айзенка, риси особистості можуть бути розташовані ієрархічно: звичні реакції і специфічні реакції – складові риси – суперриси. Суперриси – це екстраверсія, інтроверсія, нейротизм, психотизм, які мають сильний вплив на поведінку. Кожну із цих суперрис він бачить побудованою з декількох складових, які є або поверхневими відображеннями основного типу, або специфічними якостями, властивими цьому типу. І нарешті, вони складаються із численних звичних реакцій, які у свою чергу формуються з багатьох специфічних реакцій [15; 16]. Глобальні риси (фактори) (за Р. Кеттелом) багато в чому збігаються з вищезазначеними суперрисами Г. Айзенка [17; 18].

Отже, можлива класифікація особистісних характеристик за ознакою ступеня узагальненості:

- а) первинні (поверхневі) – основні (вихідні) – глобальні (Р. Кеттел);
- б) звичні і специфічні реакції – складові риси – суперриси (Г. Айзенк);

в) другорядні (вторинні) – центральні – кардинальні (Г. Олпорт).

Свого часу Г. Олпорт і Х. Одберт висунули гіпотезу, згідно з якою найбільш видатні та соціально значущі індивідуальні відмінності для життя людей у суспільстві рано чи пізно стають закодованими в мові цього народу. Що важливішою є така відмінність, то більша ймовірність того, що вона буде виражена окремим словом. Це твердження набуло популярності як «лексична гіпотеза». Г. Олпорт і Х. Одберт опрацювали словники англійської мови і вибрали звідти 18 000 слів, що описують особистість, тобто є її якостями. Із цього списку вони виокремили 4 500 прикметників, що описують особу, які розглядали як спостережувані та постійні особистісні риси. У 1946–1948 рр. Р. Кеттелл упорядкував і скоротив цей список і, використовуючи факторний аналіз, виокремив спочатку 12, а згодом додав ще чотири фактори. Результатом цієї роботи стало створення 16-факторного особистісного опитувальника, який досі широко використовують при проведенні психодіагностичних досліджень [13; 14].

Можна підсумувати про те, що *риса* – це стійка, повторювана в різних ситуаціях особливість поведінки індивіда. Це також описова перемінна, що визначає інтегральну стратегію поведінки людини й формується на конституціональному, індивідуальному й особистісному рівнях. Риса об'єднує різні якості, це поняття є більш узагальненим, воно підсумовує існування значної їх кількості.

Конституціональні риси особистості – це ті, які зумовлені властивостями нервової системи (екстра-інтроверсія, тривожність-агресивність, сензитивність-жорсткість тощо); вони відповідають суперрисам Г. Айзенка, глобальним рисам Р. Кеттелла, кардинальним диспозиціям Г. Олпорта і провідним тенденціям Л. Собчик, вони діагностуються деякими опитувальниками, наприклад ЕРІ (Г. Айзенк), ІТО (Л. Собчик) тощо.

Риси, сформовані на *індивідуальному* рівні, є переважно характерологічними. Це, наприклад, депресивність, імпульсивність, індивідуалістичність, комунікабельність, домінантність, стриманість тощо. У такому розумінні за змістом *індивідуальна риса* відповідає «загальним рисам» або «центральною диспозиціям» Г. Олпорта, а також «вихідним» чи «основним» рисам (факторам другого порядку) Р. Кеттелла. Саме діагностика таких рис уможливорює побудову й формування психологом якісного та обґрунтованого прогнозу можливої поведінки людини. За допомогою деяких суб'єктивних опитувальників діагностуються саме ці риси (наприклад, опитувальники 16-PF Кеттелла, ММРІ, СМДО, ІТО та ін.) [2; 19; 20; 21].

До рис особистісного рівня слід віднести ті, які відображують світоглядні цінності й переконання особистості, наприклад егоцентризм – альтруїзм, матеріальність – духовність, філантропія –

мізантропія, свобода – залежність. *Індивідуально-особистісні риси* являють собою динамічне поєднання рис індивідуального й особистісного рівнів і за змістом також близькі до «вихідних» або «основних» рис Р. Кеттелла і «центральных диспозицій» Г. Олпорта. Вони можуть діагностуватися такими опитувальниками, як Каліфорнійський (наприклад, такі риси, як проникливість, витонченість, чутливість), а також частково 16-PF (совісність, легковажність, радикалізм тощо), методиками діагностики компонентів спрямованості (потреб у визнанні, владі, креативності (опитувальник Річі – Мартіна), прагнення до самоактуалізації (опитувальник Джонса – Крендалла).

Таким чином, поняття *якості* і *рис*, очевидно, слід розрізняти. Якість фактично відповідає кеттеллівському терміну «поверхнева або первинна риса» і олпортівському терміну «другорядна або вторинна диспозиція», у той час як поняття «риса» є більш узагальненим, ніж якість, воно ніби підводить підсумок існуванню доволі значного, хоча й обмеженого набору базисних якостей, за ступенем вираженості яких визначають індивідуально-особистісні відмінності. Риси об'єднують групи різних якостей (ознак), тісно пов'язаних спільною інформацією, вони виступають як їхні інтегральні характеристики.

Деякі дослідники терміни «властивість» і «риса особистості» вживають як синоніми. Так, риси особистості описують у поняттях «властивостей нервової системи»; «властивостей темпераменту»; «рис характеру» [2; 4; 21].

Для уникнення понятійної плутанини пропонуємо застосовувати ці терміни (властивості і риси) окремо і під *індивідуальними (індивідуально-психологічними) властивостями* розуміти стійкі психічні явища, які впливають на людську діяльність, характеризують індивідуальність з психологічного та соціального боку й реалізуються в соціумі. Це *узагальнені* характеристики темпераменту, характеру, здібностей, спрямованості (для яких також можливе використання терміна *індивідуально-психологічні особливості*).

Також видається обґрунтованим застосування більш широкого терміна *індивідуально-особистісні властивості*. Вважаємо, що під цим терміном можливо розуміти: а) індивідуальні особливості (властивості) як глибину суб'єкта, його інтраіндивідну структуру – процеси, стани, властивості особи разом з мотивами, темпераментом, характером, потребами, установками; б) особистісні властивості як вершину усєї структури людських властивостей, її інтеріндивідну структуру – особистість з її соціальними зв'язками, цінностями, переконаннями, вищими мотивами й взаємодійностями в діяльності.

У процесі уточнення дефініцій психодіагностики також враховувалось, що в традиційних концепціях індивідуально-психологічних відмінностей уявлення про схильності особи розглядається як

спрямованість на заняття певною діяльністю, як особистісне ставлення до діяльності. За визначенням Б. Теплова, схильність – це тенденція займатися якоюсь певною діяльністю [3, с. 228]. В основі виникнення схильностей лежать потреби. Особливо глибокий, органічний внутрішній зв'язок існує між схильностями та здібностями. Схильність – це будь-яке позитивне, внутрішньо мотивоване ставлення (потяг, інтерес тощо) до певного заняття. Психологічною основою схильності є стійка потреба особистості до певної діяльності, коли привабливими виявляється не лише те, як досягаються результати, а й процес діяльності [3, с. 242]. Отже, схильності варто розглядати як прагнення, а здібності – як можливості. Ці поняття мають спільне коріння і взаємозв'язок.

Вирізняючи єдність схильностей і здібностей, дослідники зауважують, що взаємозв'язок з-поміж них означає не тільки їх єдність, а й причинно-наслідкову взаємозалежність, що забезпечує психічний розвиток за спіраллю. Основною та стійкою внутрішньою умовою схильності деякі дослідники вважають саме здібність [19; 21].

Отримані в численних дослідженнях дані показують, що на природну схильність до того чи іншого виду діяльності сильно впливають типологічні особливості прояву властивостей нервової системи. Проте схильності залежать не лише від типологічних особливостей нервової системи, а й від особистісних. Здібності та схильності пов'язані між собою не прямо, а опосередковано, через типологічні особливості. Вони співіснують паралельно (але не окремо) і зумовлені природними задатками людини [6, с. 105].

Причини розбіжностей між схильностями та здібностями різні. Невідповідності між здібностями та схильностями можуть бути двох видів: 1) за наявності схильності недостатньо виражена здібність; 2) за наявності здібності не виражена схильність. Перша ситуація особливо часто проявляється, коли йдеться про рухові здібності. Зумовлено це тим, що вони залежать не лише від типологічних особливостей нервової системи, а й від фізіологічних (вегетативних та біохімічних) процесів, від особливостей будови м'язів, зв'язкового апарату тощо. Другий варіант співвідношення схильностей та здібностей (здібності є, а схильності немає) скоріше слід розглядати як втрату схильності внаслідок втрати інтересу до діяльності через неправильне навчання або появу сильного інтересу до іншої діяльності [4]. Вирішення питання про співвідношення схильностей та здібностей нерідко зводиться до визначення співвідносності інтересу до діяльності та здібностей. Хоча деякі науковці інтерес розуміють як схильність, все ж вважаємо, що вони не є тотожними явищами. Схильність ближче до потягу (ваблення), в якому людина усвідомлює об'єкт, що її приваблює, але не розуміє причину цього потягу. Якщо говорити про

інтерес як ставлення, то людина розуміє, чому її зацікавив цей об'єкт.

З позицій формування психодіагностичного прогнозу на основі результатів досліджень зарубіжних психологів можна зробити висновок про те, що найбільш валідним предиктором ($r = 0,51$) успішності виконання роботи є загальні розумові здібності (фактор G за Ч. Спірменом). Трьома оптимальними комбінаціями показника G і додаткового предиктора з точки зору максимальної валідності (вираженої множинною кореляцією) виявилися поєднання загальних розумових здібностей з тестом чесності (0,65), структурованим інтерв'ю (0,63) та зразками роботи (0,63) [20]. Дослідники, відповідно до цього поділяють професії на групи: вищі інтелектуальні, а також пов'язані з управлінням; працівники розумової праці; кваліфіковані робітники; напівкваліфіковані робітники і ті, що виконують некваліфіковану роботу [21].

Проте зауважують, що тест на інтелектуальний розвиток не може бути надійним критерієм для диференціювання більшості професій. Виняток, мабуть, можуть становити лише наукова діяльність, яка, безсумнівно, потребує високого інтелекту. Виявлення рівня розвитку інтелекту не може забезпечити надійне визначення профпридатності, слід враховувати й особистісні особливості людини. Група дослідників вивчала осіб із різними типами ментальних здібностей і те, як розвиваються справи в тій чи іншій професії. У результаті було отримано дані, що показують, які професії викликають дискомфорт у працівників з різними здібностями, а отже, є небажаними для них [21].

Вивчення особистості з метою прогнозування ефективності професійної діяльності будується на виявленні відповідності людини вимогам такої діяльності. Критеріями такої відповідності вважають наявність у людини відповідних *здібностей* чи *професійно важливих якостей* (далі – ПВЯ). Слід зауважити, що досі існують розбіжності у тлумаченні та використанні цих близьких термінів. Наприклад, деякі вчені не розмежовують здібності та ПВЯ і вважають, що певні якості і є здібностями [2, с. 225].

Можливості людини та ефективність діяльності визначаються як соціальними факторами, так і вродженими, біологічними. До вроджених (генотипічних) факторів (задатків) належать конституційні, морфологічні особливості (зріст, вага, особливості статури в цілому, соматотип, морфофункціональні особливості будови м'язів, психофізіологічні особливості, найпростіші психічні функції (процеси), пов'язані зі сприйняттям, увагою, пам'яттю тощо). Максимальний рівень здібностей зумовлюється наявністю в людини максимальної кількості необхідних задатків. Відсутня типологічна особливість (задаток) може бути компенсована іншими, і що більшу кількість задатків

до цієї здібності має людина, то більш яскраво проявляється в неї ця здібність. Тому для діяльності, що висуває екстремальні вимоги до будь-якої здібності людини, потрібно добирати людей, які мають максимальну кількість задатків, котрі впливають на ці здібності. До набутих факторів, що впливають на можливості людини, належать знання, вміння, мотиви, а також приріст особливостей, що виникає в процесі тренування [4].

На думку В. Ільїна, головну роль у прогнозуванні успішності відіграє *функціональна якість* (далі – ФЯ), тобто наявний рівень прояву будь-якої функціональної можливості людини, що базується на тій чи іншій здібності, причому цей рівень може бути зумовлений як природними особливостями, так і досвідом. При цьому у функціональні якості включаються не всі знання і вміння, що набуваються людиною, а тільки ті, які допомагають проявитися тій чи іншій здібності (швидкості, точності, витривалості). Функціональні якості та здібності за назвою можуть збігатися (наприклад, ФЯ швидкості та здатність до швидкодії); концентрація уваги, може бути ФЯ і здібністю водночас [4]. Важлива відмінність поняття ФЯ від здібностей полягає в тому, що перше може характеризувати як функціональні можливості людини, так і її особистісні властивості. Тому поряд з руховими якостями (властивостями), якостями розуму тощо можна виокремити моральні, вольові, причому останні не пов'язані з вродженими особливостями людини, а набуваються в процесі її соціалізації та виховання.

Ми вважаємо, що в процесі оволодіння професійною майстерністю певна здібність, реалізуючись у конкретних діях, отримує своє вдосконалення, тим самим перетворюється на професійно важливу якість. Для професій типу «людина – людина» можливо виокремити такі типові ПВЯ: доброзичливість; товариськість; емоційна стійкість; самовладання, витримка; чуйність, співпереживання; самостійність; домінантність; соціальний інтелект; чіткість і виразність мовлення; наполегливість тощо. Можливо також підсумувати, що при розгляді ПВЯ в роботах психологів основна увага приділяється психічним пізнавальним процесам та психомоторним властивостям.

Висновки

Термінологічний апарат сучасної психодіагностики потребує вдосконалення. З метою уникнення плутанини в термінах і подвійного трактування різних понять і категорій запропоновано нові авторські визначення поширених дефініцій. Так, запропоновано розрізняти поняття «якості», «риси», оскільки поняття «якість» фактично відповідає кеттеллівському терміну «поверхнева» або первинна» риса і олпортівському терміну «другорядна» або «вторинна» диспозиція, тоді

як поняття «риса» є більш узагальненим, воно ніби підбиває підсумок існуванню доволі значного, хоча й обмеженого набору базисних якостей, за ступенем вираженості яких визначають індивідуальні відмінності. Риси об'єднують групи різних якостей (ознак), тісно пов'язаних спільною інформацією, вони виступають як їхні інтегральні характеристики. Також запропоновано чітко виокремлювати конституціональні, індивідуальні та особистісні (індивідуально-особистісні) риси, розмежовувати риси та властивості. Так, під «індивідуальними (індивідуально-психологічними) властивостями» доцільно розуміти узагальнені характеристики темпераменту, характеру, здібностей, спрямованості, тобто стійкі психічні явища, які впливають на людську діяльність, характеризують особистість з психологічного та соціального боків і реалізуються в соціумі. Запропоновано диференціювати психодіагностичний інструментарій для дослідження різних категорій рис та властивостей (конституціональних, індивідуальних, особистісних). Також на основі узагальнення досліджень зарубіжних учених рекомендовано нові уніфіковані теоретичні підходи, які дозволять уточнити й розрізнити зміст таких понять, як «схильності», «здібності», «інтереси», «професійно важливі якості» тощо.

Список бібліографічних посилань: 1. Барко В. В. Теорія і практика психологічного вивчення персоналу Національної поліції України : монографія. Харків : Факт, 2023. 540 с. 2. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. СПб : Питер, 2007. 688 с. 3. Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект) : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2002. 448 с. 4. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень. СПб : Питер, 2011. 224 с. 5. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : ТОВ «КММ», 2006. 240 с. 6. Психология личности : словарь-справочник / под ред. П. Горностая, Т. Титаренко. Киев : Рута, 2001. 320 с. 7. Allport G. W. Pattern and growth in personality. New York : Holt, Rinehart & Winston, 1967. 593 p. 8. Allport G. W. Personality and social encounter: selected essays. Chicago : University of Chicago Press, 1981. 388 p. 9. Барко В. И., Барко В. В., Остапович В. П., Процьок Л. С. Пути оптимизации профессионального отбора персонала Национальной полиции Украины (психолого-правовой аспект). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2019. Vol. VII (76), Iss. 187. Pp. 71–77. DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-PP2019-187VII76-17>. 10. Ostapovich V., Barko V., Okhrimenko I., Yevdokimova O., Ponomarenko Ya., Prontenko K., Antonova O., Sydorchuk N., Sokolovskyi O., Bloschynskyi I. Psychological Profile of Successful Criminal Police Officer. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. 2020. Vol. 9, Iss. 3. Pp. 120–133. DOI: <https://doi.org/10.26655/IJAEP.2020.3.27>. 11. Cattell R. B. The Scientific Analysis of Personality. London : Penguin Books, 1970. 400 p. 12. Cattell R. B. The inheritance of personality and ability: Research methods. New York :

Academic Press, 1977. 385 p. **13.** Cattell R. B. *Intelligence: Its Structure, Growth and Action*. Amsterdam : North-Holland, 1987. 639 p. **14.** Cattell R. B., Cattell H. E. *Personality structure and the new fifth edition of the 16PF. Educational and Psychological Measurement*. 1995. Vol. 55, Iss. 6. Pp. 926–937. DOI: <https://doi.org/10.1177/0013164495055006002>. **15.** Eysenck H. J. *Personality, genetics, and behavior: Selected Papers*. New York : Praeger, 1982. 340 p. **16.** Eysenck H. J., Eysenck M. W. *Personality and individual differences: A natural science approach*. New York : Plenum Press, 1985. 424 p. **17.** Chibnall J. T., Detrick P., Luebbert M. C. *Validity Study: Relationship between Personality and Academy Performance. Applied HRM Research*. 2005. Vol. 10, No. 2. Pp. 99–102. **18.** Dunnette M. D., Borman W. C. *Personnel Selection and Classification Systems. Annual Review of Psychology*. 1979. Vol. 30. Pp. 477–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>. **19.** Horn J. M., Loehlin J. C., Williman L. *Aspects of inheritance of intellectual abilities. Behavior Genetics*. 1982. Vol. 12. Pp. 497–516. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF01073781>. **20.** Pervin L. A., John O. P. *Handbook of personality: Theory and research*. New York : Guilford Press, 2001. 244 p. **21.** Salgado F. J., Moscoso S., Fruyt F., Anderson N., Bertua C., Rolland J. P. *A Meta-Analytic Study of General Cognitive Ability Validity for Different Occupations in the European Community. Journal of Applied Psychology*. 2003. Vol. 88, Iss. 6. Pp. 1068–1081. DOI: <https://doi.org/10.1037/0021-9010.88.6.1068>.

Надійшла до редколегії 14.12.2023

Прийнята до опублікування 18.03.2024



Barko V. I., Barko V. V., Yevdokimova O. O. Theoretical approaches to improving the terminological apparatus of psychodiagnostic research in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

The article provides a comprehensive analysis of the basic concepts and terms used in the field of psychological diagnostics. The scientific approaches to the formation of terms and conceptual apparatus by which this branch of psychological science describes its subject of study are considered. It is emphasised that the development of science is determined primarily by the formation of terminology, that is, its language as a system of general and specific concepts that are reflected in certain terms and signs. It is stated that the language of psychodiagnostics is a complex, multilevel, integral system, the elements of which are categories, concepts, terms, symbols. It is shown that in the course of the development of psychology, the conceptual apparatus is continuously being improved, definitions are being clarified, and the terminological vocabulary is being enriched. The current state of development of psychodiagnostics, the formation of promising theories of assessment and measurement of individual characteristics have necessitated the clarification of its terminological apparatus, a significant number of concepts, definitions, which are often contradictory, through the use of various approaches and terminological elements. It is emphasised that the conceptual and terminological apparatus of psychodiagnostics should be developed on the basis of modern realities, abandoning outdated

approaches to the definition of certain concepts, and that work towards clarifying and unifying terms requires special care and validity.

With a view to improving the terminology, the author provides clarifications of some common definitions. Thus, it is proposed to distinguish between the concepts of “qualities” and “traits”, since “quality” corresponds to the Kettellian term “superficial” or “primary” trait and the Allportian term “secondary” or “secondary” disposition, and the concept of “trait” is more generalised, it summarises the existence of a significant number of qualities. It is proposed to understand individual (individual psychological) properties as generalised characteristics of temperament, character, abilities, orientation, i.e. stable mental phenomena which influence human activity, characterise a personality from the psychological and social aspects and are implemented in society. In addition, it is proposed to clearly distinguish between the concepts of “qualities”, “traits”, “features”, to introduce the terms “individual and personal properties and traits”, and to differentiate psychodiagnostic tools for the study of constitutional, individual and personal traits.

Key words: conceptual and terminological apparatus, thesaurus, psychodiagnostics, individuality, personality, qualities, traits, features, properties.




УДК 159.942:355/359

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.24>


Яна Сергіївна Пономаренко,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціології та психології (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-3374-3930>,
e-mail: posokhova1992@gmail.com;


Наталія Володимирівна Греса,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціології та психології (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-0517-4822>,
e-mail: natashagresa@gmail.com;

Володимир Миколайович Філоненко,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціології та психології (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0003-2662-1705>,
e-mail: volodka@ukr.net

**ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ГЕНДЕРНІ КОРЕЛЯТИ АГРЕСИВНОЇ
ПОВЕДІНКИ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ**

Участь у конфліктах може значно впливати на прояв агресивності серед військово-вслужбовців, особливо серед тих, хто мав інтенсивний досвід у зонах активних бойових дій. У статті розглянуто ключові аспекти гендерної психології та вплив воєнних чинників на агресивну поведінку. Запропоновано термін «гендерно обумовлена агресивність». Вибіркою дослідження стали 89 військовослужбовців із числа комбатантів, серед яких 47 чоловіків та 42 жінки. Емпірично встановлено, що чоловіки мають вищу схильність до непрямой агресії та високий рівень недовіри, тоді як жінки виявляють меншу фізичну та вербальну агресію.

Ключові слова: агресивна поведінка, агресивність, бойовий стрес, військово-вслужбовці, гендерно обумовлена агресивність, жінки, зона бойових дій, комбатанти, чоловіки.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Ключові аспекти проблеми агресивності у військовослужбовців охоплюють низку важливих питань. У науці достеменно відомо, що агресивність може бути наслідком хронічного стресу, посттравматичного

стресового розладу, екстремальних умов служби, включаючи бойові дії та втрату товаришів, що може призводити до агресивної поведінки. Соціальна адаптація після повернення із зони бойових дій є складною, оскільки військовослужбовці можуть відчувати ізоляцію та нерозуміння в цивільному житті, що підвищує рівень агресії. Відсутність адекватної психологічної та соціальної підтримки з боку держави та суспільства, а також недостатність доступних програм реабілітації ускладнюють цю проблему. Такі медичні фактори, як травми голови, також сприяють агресивній поведінці. Крім того, стигматизація та культурні бар'єри у військовій культурі, де звернення за психологічною допомогою може сприйматися як прояв слабкості, перешкоджають ефективному вирішенню проблеми агресивності. Отже, дослідження проблеми агресивності у військовослужбовців з наукової та практичної точок зору є дуже своєчасним та актуальним. Особистісні риси, такі як імпульсивність та низький рівень емоційної стійкості, так само сприяють агресивній поведінці, як і соціальні фактори, зокрема відсутність підтримки та сімейні проблеми. Необхідна для бойових завдань професійна підготовка, яка включає навчання для швидкого реагування на загрози, також може підвищити схильність до агресії. Зниження рівня агресивності досягається через програми психологічної підтримки та реабілітації, включаючи консультації, терапію та освітні програми, що допомагають військовослужбовцям впоратися з агресією та стресом.

Стан дослідження проблеми

Агресивна поведінка серед військових та представників інших силових структур є складною та багатогранною проблемою. Їхня робота вимагає високого рівня емоційної стійкості, оскільки постійний контакт із небезпекою, насильством та смертю може викликати такі сильні негативні емоції, як гнів і страх. Без належного контролю ці емоції можуть проявлятися у вигляді агресії. Крім того, представники цих професій змушені швидко приймати рішення в умовах невизначеності та ризику.

Ю. Білюченко розглядає агресивність як складний психологічний феномен, що включає емоційні, когнітивні та біологічні аспекти, а також залежить від соціальних, культурних і ситуативних чинників. Вона вказує на те, що агресивність може виникати через негативні емоції, спотворені уявлення, або генетичні особливості, а також під впливом сімейного оточення, культурних норм і конкретних обставин [1]. Схильність до агресії також може посилюватись через когнітивні упередження, наприклад так званий військовий менталітет. Це явище полягає в тому, що люди сприймаються як потенційні загрози, а це може призвести до підвищеної настороженості та готовності до агресивних дій. Цей менталітет формується під впливом

постійної готовності до небезпеки та необхідності швидко реагувати на потенційні загрози [2]. Військова служба має певні особливості та висуває високі вимоги до тих, хто її виконує. Це пояснюється тим, що служба є дуже складною та небезпечною, а також потребує виконання різноманітних завдань і швидкої адаптації до змінних умов. Інакше кажучи, військові повинні бути готові діяти в різних ситуаціях та швидко реагувати на небезпеку. Є. Коваленко звертає увагу на те, що ці особливості роблять військову службу унікальною та вимогливою [3]. С. Трачук, А. Меркур'єв та О. Івановська вказують на важливість управління рівнем агресивності серед військових. Вони наголошують, що здатність до контролю агресії є критичною для успішного виконання завдань, однак вона повинна бути постійною та регульованою для уникнення негативних наслідків [4].

Прагнення досягти позитивного результату може підвищити рівень агресивності та емоційного напруження у співробітників силових структур. Зарубіжні дослідження показують, що здатність адекватно реагувати на стресові ситуації є ключовим фактором у контролі агресивної поведінки. Спеціалісти в галузі військової психології визначають важливість ідентифікації, розвитку та оптимізації позитивних аспектів у підвищенні ефективності військовослужбовців та забезпеченні оптимального функціонування [5]. Крім того, науковці висвітлюють концепцію реактивної агресивності, яка є важливим аспектом у військовій сфері. Реактивна агресивність означає здатність військових адекватно реагувати на стресові ситуації та необхідність вжиття енергійних заходів для вирішення нагальних завдань. Цей тип агресії дозволяє військовим вміло реагувати на складні сценарії та забезпечує їм необхідну реакційну швидкість і впевненість у власних силах. Відповідно, зазначена специфіка агресивності допомагає військовим пристосовуватися до мінливих та непередбачуваних умов, що є критично важливим у військових операціях та на передовій [6].

Отже, агресія у військовому контексті є різнобічною та спричиняється багатьма чинниками, які можуть викликати її через стресові ситуації, особливо в зоні активних бойових дій. Тому дуже актуальним є вивчення психологічних і гендерних корелятивів агресивної поведінки у військовослужбовців.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є виявлення та аналіз психологічних і гендерних факторів, пов'язаних з агресивною поведінкою військовослужбовців. *Завдання* дослідження: опрацювати наукові джерела, в яких вивчаються проблеми агресивної поведінки серед військовослужбовців; емпірично виявити специфіку агресивності серед військовослужбовців з урахуванням їхніх гендерних відмінностей.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі гендерних відмінностей у проявах агресивності серед військовослужбовців. Запропоновано термін «гендерно обумовлена агресивність» (далі – ГОА) у військовослужбовців, який відображає концепцію, що описує різницю у проявах агресивної поведінки залежно від гендерних характеристик особи. Він використовується для аналізу та розуміння того, як гендерні та психологічні фактори впливають на сприйняття й вияв агресії серед чоловіків і жінок, зокрема в контексті воєнних умов.

Матеріали та методи дослідження

Вибірку дослідження становили 89 військовослужбовців із числа комбатантів, серед яких 47 чоловіків (перша група) та 42 жінки (друга група). Для досягнення поставленої мети було використано Опитувальник рівня агресивності А. Басса та А. Даркі. Структурно опитувальник складається з 75 питань, які формують 8 шкал та 2 індекси: фізична агресія – свідчить про вдавання до фізичної сили щодо інших; вербальна агресія – демонструє вияв агресії через вербальну форму (образи, лайка); непряма агресія – опосередкована агресія щодо інших у формі поширення пліток, неправдивої інформації тощо; негативізм – розкриває схильність людини до спротиву правилам, тобто агресивних дій щодо авторитетів, керівників; драгтивність – оцінює здатність до миттєвих спалахів агресії у вигляді роздратування, нетерплячості, грубості, знервованості; схильність до підозр – відбиває підозріле ставлення до оточуючих; образа – виявляє негативні почуття, які зумовлені ненавистю чи заздрощами як до людей, так і до життя в цілому; відчуття провини – описується схильністю людини оцінювати себе та навколишніх як поганих, що є показником аутоагресії; індекс агресивності – сукупний показник шкал «Фізична агресія», «Роздратованість» та «Вербальна агресія» свідчать про загальний рівень агресивності; індекс ворожості – сукупний показник шкал «Схильність до підозр» та «Образа» [7].

Математико-статистична обробка результатів здійснювалася за допомогою t-критерія Стьюдента для незалежних вибірок та критерій кутового перетворення (ϕ) Фішера.

Результати дослідження

Вивчення феномена агресивності проводилося на вибірці чоловіків та жінок серед військовослужбовців. Отримані результати подані в таблицях 1–3 та на рис. 1.

Таблиця 1

**Показники форм рівня агресивності у військовослужбовців
($M \pm \sigma$)**

Шкала	Перша група (чоловіки)	Друга група (жінки)	t	P
Фізична агресія	6,52 ± 0,92	7,13 ± 0,90	0,47	–
Вербальна агресія	5,06 ± 0,85	7,62 ± 0,89	2,08	0,05
Непряма агресія	7,14 ± 0,87	4,51 ± 0,91	2,09	0,05
Дратівливість	4,56 ± 0,93	3,18 ± 0,87	1,08	–
Негативізм	2,38 ± 0,86	4,89 ± 0,80	2,14	0,05
Схильність до підозр	3,74 ± 0,85	4,40 ± 0,90	0,53	–
Образа	8,65 ± 0,84	7,83 ± 0,89	0,67	–
Відчуття провини	5,39 ± 0,80	3,03 ± 0,82	2,06	0,05

Емпіричне дослідження показників форм рівня агресивності в різногендерних групах військовослужбовців продемонструвало низку вірогідних відмінностей.

За шкалами «Вербальна агресія» та «Негативізм», на відміну від групи чоловіків, вірогідно більший показник встановлений у групі жінок при статистичній значущості $p \leq 0,05$. Отже, жінки більшою мірою, ніж чоловіки, схильні вдаватися до вербальних форм агресії, до опозиційного опору у відстоюванні своїх інтересів та забезпеченні рівних можливостей.

За шкалою «Непряма агресія», на відміну від групи жінок, вірогідно більший показник виявлено в групі чоловіків при статистичній значущості $p \leq 0,05$. Таким чином, прояв агресивності в непрямій формі більш притаманний чоловікам, що позначається на їхньому прагненні опосередковано виявити агресію та бажанні приховати істинні наміри.

За шкалою «Відчуття провини» вірогідно більший показник зафіксовано у групі чоловіків при статистичній значущості $p \leq 0,05$. Сутність відмінностей проявляється в більш суттєвому відчутті провини через власні дії чи невиконані обіцянки, що притаманне чоловікам. Вони здатні оцінювати себе на підставі своїх вчинків, дій, що інколи призводить до зниження самооцінки та впевненості в собі.

Нами було проаналізовано індекс агресивності та індекс ворожості військовослужбовців в групах чоловіків та жінок. Отримані дані унаочнені в табл. 2.

Таблиця 2

**Показники індексів агресивності та ворожості
у військовослужбовців (M ± m)**

Шкала	Перша група (чоловіки)	Друга група (жінки)	t	P
Індекс агресивності	16,14 ± 0,85	17,93 ± 0,89	1,45	–
Індекс ворожості	12,39 ± 0,90	12,23 ± 0,87	0,13	–

Згідно з даними, наведеними в табл. 2, у показниках індексу агресивності та індексу ворожості вірогідних відмінностей між досліджуваними групами не було зафіксовано. Щодо індексу агресивності, то показники за ним перебувають у межах нормативних значень. Показник за індексом ворожості в обох групах перевищує межі нормативних значень, що віддзеркалює виражену схильність до ворожої поведінки та конфліктів як у чоловіків, так і в жінок. Для уточнення результатів на вибірці військовослужбовців ми використали критерій кутового перетворення (ϕ) Фішера. Отримані результати продемонстровані в табл. 3 та на рис. 1.

Таблиця 3

**Частота вияву рівнів агресивних реакцій
у військовослужбовців**

Шкала	Чоловіки			Жінки		
	Низький рівень, %	Середній рівень, %	Високий рівень, %	Низький рівень, %	Середній рівень, %	Високий рівень, %
Фізична агресія	11	52	37	38	31	31
Вербальна агресія	9	55	36	25	43	32
Непряма агресія	42	46	12	10	56	34
Дратівливість	18	54	28	22	43	35
Негативізм	33	37	30	29	50	21
Схильність до підозр	24	25	51	44	39	17
Образа	53	32	15	33	56	11
Відчуття провини	25	28	47	45	31	24

За шкалою «Фізична агресія» було виявлено, що низький рівень схильності до фізичних проявів агресії спостерігається в 38 % жінок проти 11 % у чоловіків, де $\varphi = 4,924$ при $p \leq 0,01$. Середній рівень за цією шкалою виявлений у 52 % чоловіків проти 31 % жінок, де $\varphi = 3,210$ при $p \leq 0,01$. За шкалою «Вербальна агресія» зафіксовано, що низький рівень схильності до вербальних проявів агресії притаманний 25 % жінок проти 9 % чоловіків, де $\varphi = 3,491$ при $p \leq 0,01$. За шкалою «Непряма агресія» встановлені вірогідні відмінності за низьким та високим рівнями. Низький рівень опосередкованої агресії встановлено в 42 % чоловіків проти 10 % жінок, де $\varphi = 6,103$ при $p \leq 0,01$. Високий рівень за шкалою «Непряма агресія» демонструють 34 % жінок проти 12 % чоловіків, де $\varphi = 4,333$ при $p \leq 0,01$. За шкалою «Схильність до підозр» виявлені вірогідні відмінності за всіма рівнями в досліджуваних групах чоловіків та жінок. Низький рівень недовірливого ставлення до оточуючих, обережності та підозрливості властивий 44 % жінок проти 24 % чоловіків, де $\varphi = 3,378$ при $p \leq 0,01$. Середній рівень показника притаманний 39 % жінок проти 25 % чоловіків, де $\varphi = 2,351$ при $p \leq 0,01$. Високий рівень недовіри зафіксовано в 51 % чоловіків проти 17 % жінок, де $\varphi = 5,793$ при $p \leq 0,01$. За шкалою «Відчуття провини» встановлені вірогідні відмінності в низькому та високому рівнях його прояву. Низький рівень схильності докоряти собі властивий 45 % жінок проти 25 % чоловіків, де $\varphi = 3,185$ при $p \leq 0,01$. Високий рівень звинувачень себе та докорів сумління притаманний 47 % чоловіків проти 24 % жінок, де $\varphi = 3,899$ при $p \leq 0,01$. Не було зафіксовано вірогідних відмінностей між рівнями в шкалах «Дратівливість» та «Негативізм».

Зауважимо, що середній рівень вияву роздратування та опозиційної моделі поведінки властивий більшості опитаних чоловіків та жінок.

Слід констатувати, що більшість чоловіків зрілого віку демонструють високий рівень підозрливості (51 %) та докорів сумління (47 %), середній рівень схильності до фізичної агресії (52 %), вербальної агресії (55 %), дратівливості (54 %). Жінки зрілого віку здебільшого характеризуються середнім рівнем опосередкованої агресії (56 %), опозиційної поведінки (50 %), схильністю до заздрощів (56 %), низький рівень схильності до підозр встановлений у 44 % респонденток.

Графічне зображення частоти вияву індексів агресивності та ворожості в чоловіків та жінок подане на рис. 1.

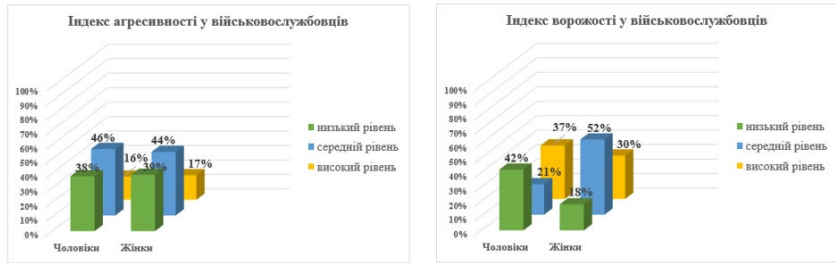


Рис. 1. Графічний розподіл частоти вияву різних рівнів індексів агресивності та ворожості

Отже, відсотковий розподіл рівнів індексу ворожості в чоловіків та жінок демонструє вірогідні відмінності. Низький рівень індексу ворожості зафіксовано в 42 % чоловіків проти 18 % жінок, де $\varphi = 4,132$ при $p \leq 0,01$. Середній рівень індексу ворожості встановлено в 52 % жінок проти 21 % чоловіків, де $\varphi = 4,969$ при $p \leq 0,01$. За високим рівнем ворожості вірогідних відмінностей не було виявлено. Щодо індексу агресивності, то відсотковий розподіл не показав вірогідних відмінностей за жодним рівнем у досліджуваних групах чоловіків та жінок. Таким чином, можемо сказати, що для чоловіків-військовослужбовців найбільш характерними є опосередкована агресія, дратівливість, образа та відчуття провини. Щодо групи жінок-військовослужбовців, то найбільш властивими для них є прояви агресивності у вербальній формі, опозиційної поведінки та підозрілості.

Обговорення результатів

Останні наукові дослідження та публікації щодо агресивності серед військовослужбовців відображають кілька важливих тенденцій. Деякі з них зосереджуються на вивченні впливу стресових обставин на прояви агресивної поведінки у військових, зокрема в зонах бойових дій або під час тривалих військових операцій [8]. Наукові дослідження підтверджують важливість проведення психологічної підготовки та надання психологічної підтримки військовослужбовцям. Вивчення ключових аспектів своєчасної психологічної допомоги показує, що вона сприяє зниженню рівня агресивності серед військовослужбовців у різних сценаріях [9]. Група українських дослідників під керівництвом Я. Мацегори вказує на важливість мотивації військовослужбовців як ключовий аспект, що визначає їхню поведінку, ефективність і психічний стан. У контексті агресивності особливу вагу має розуміння типології та структури мотивації військових, оскільки мотиваційні чинники можуть впливати як на рівень агресії, так і на її прояви [10].

Деякі дослідники надають корисні відомості та рекомендації для розробки програм і стратегій, спрямованих на зменшення проявів агресивної поведінки у військовому середовищі та поліпшення психологічного здоров'я військовослужбовців [11]. В умовах постмодерного суспільства та несвідомої агресивності, яка зростає, дослідники зауважують, що розвиток емоційно-вольового компонента стає критично важливим для ефективного контролю над агресивною поведінкою. Це дозволяє забезпечити не лише високу службу ефективність, а й зберегти психічне здоров'я військовослужбовців [12].

Отже, агресивність серед військовослужбовців є складною й багатогранною проблемою, яка вимагає ретельного дослідження з огляду на її мотиваційні аспекти та емоційно-вольовий контроль. Виявлено, що ефективний розвиток емоційно-вольового компонента є критичним для зниження рівня агресивності та забезпечення психічного здоров'я у воєнних умовах.

Висновки

Емпіричне дослідження показників агресивності серед військовослужбовців з числа комбатантів у гендерному контексті показало наявність значних відмінностей у проявах цього явища між чоловіками та жінками: жінки виявляють більшу схильність до вербальної агресії та негативізму, що може бути пов'язано з їхнім підходом до вирішення конфліктів та захисту власних інтересів. Водночас чоловіки частіше проявляють непряму агресію та мають відчуття провини, що може відображати їхні стратегії вираження негативних емоцій та самооцінки в контексті військової служби. Отримані результати свідчать про важливість гендерної диференціації при розумінні та управлінні агресивністю у військовому середовищі. Для ефективної психологічної підтримки та адаптації військовослужбовців важливо враховувати ці різноманітні аспекти гендерних особливостей індивідів, що може сприяти покращенню загального психічного здоров'я та ефективності служби.

Показники за індексом агресивності в обох групах перебувають у межах нормативних значень, що вказує на те, що загальний рівень агресивності серед військовослужбовців є задовільним. Однак показник індексу ворожості виявився вищим за нормативні значення в обох групах, що вказує на підвищену схильність до ворожої поведінки та конфліктів серед військовослужбовців. Це може вимагати уваги з боку військових психологів та керівництва для розробки програм з управління конфліктами та психологічної підтримки. Результати дослідження показників агресивності серед військовослужбовців, проаналізованих за допомогою критерію Фішера, виявили відмінності між чоловіками та жінками. За шкалою «Фізична агресія» та «Вербальна агресія» було виявлено значні статистично значущі різниці: жінки

виявили схильність до меншої фізичної й вербальної агресії, якщо порівняти з чоловіками. Відмінності також спостерігалися в показниках «Непряма агресія», «Схильність до підозр» та «Відчуття провини», де чоловіки тенденційно мали вищі значення, що вказує на більш виражені психологічні реакції серед них.

Поточне дослідження наголошує на необхідності подальших аналітичних та практичних зусиль для збалансованого управління агресивними й конфліктними поведінковими проявами серед військовослужбовців у контексті підвищення ефективності служби та забезпечення їхнього психологічного благополуччя. Для цього необхідно розвивати індивідуальні підходи до психологічної адаптації та підтримки особи, що враховують її унікальні потреби та специфічність професійних вимог.

На підставі емпіричного і теоретичного вивчення ми впроваджуємо термін «гендерно обумовлена агресивність» для аналізу та пояснення взаємозв'язку між гендерними характеристиками та проявами агресії у військовому контексті. Цей термін можна вважати порівняно новаторським у психологічному та соціологічному контексті, оскільки він спрямований на вивчення взаємозв'язку між гендерними характеристиками та проявами агресії у військовому середовищі. Гендерно обумовлена агресивність у військовослужбовців – це концепція, яка, на нашу думку, описує різницю в проявах агресивної поведінки серед чоловіків і жінок, зумовлену впливом гендерних ролей, соціокультурних норм і психологічних факторів. Цей термін підкреслює, що агресивність може виражатися по-різному: залежно від статі, враховуючи виховання, культурні очікування та соціальні ролі. Гендерно обумовлена агресивність включає як прямі форми агресії (наприклад, фізичну та вербальну), так і непрямі (непряма агресія, підозрілість, ворожість), відображаючи різні стратегії та способи вираження агресії, притаманні чоловікам і жінкам.

Гендерно обумовлена агресивність у військовослужбовців проявляється через варіації у способах вияву агресії залежно від статі та індивідуальних особливостей.

Фізична агресія. Чоловіки частіше проявляють фізичну агресію, що може бути пов'язано із традиційними уявленнями про мужність та силу. У військовому середовищі фізична агресія може вважатися допустимою або навіть необхідною для виконання бойових завдань. Жінки менш схильні до фізичної агресії через соціальні норми, що заохочують миролюбність і стриманість. У військовому контексті жінки можуть уникати фізичної агресії, віддаючи перевагу іншим формам конфліктної поведінки.

Вербальна агресія. Чоловіки можуть частіше використовувати вербальну агресію як засіб домінування та контролю. Це може виявлятися

в командуванні, критиці підлеглих або суперечках з колегами. Хоча жінки можуть проявляти вербальну агресію, вони частіше використовують її для захисту своїх інтересів та відстоювання рівних можливостей.

Непряма агресія. Чоловіки менш схильні до непрямой агресії, віддаючи перевагу прямим формам конфлікту. Проте в деяких ситуаціях вони можуть використовувати непрямі методи, щоб уникнути безпосередніх зіткнень. Жінки частіше використовують непряму агресію, включаючи маніпуляції, інтриги та поширення чуток. Це може бути зумовлено соціальними очікуваннями уникання відкритих конфліктів.

Схильність до підозр. Чоловікам притаманний високий рівень недовіри та підозрливості, що може бути результатом соціального навчання та особистого досвіду в умовах підвищеної небезпеки. Жінки зі свого боку менш схильні до підозр, що може бути пов'язано із соціальними ролями, які сприяють співпраці та соціальній підтримці.

Відчуття провини. Чоловіки частіше відчують провину через свої дії або невиконані обіцянки, що може впливати на їхню самооцінку та впевненість у собі. Жінки менш схильні до відчуття провини, що може бути результатом соціального навчання та підтримки з боку колег та командування.

Гендерно обумовлена агресивність у військовослужбовців аналізується в контексті впливу соціокультурних та психологічних факторів.

Соціальні ролі та очікування. Чоловіки та жінки у військовому середовищі стикаються з різними соціальними очікуваннями. Чоловіків часто розглядають як захисників та воїнів, що заохочує більш агресивну поведінку. Жінки, навпаки, можуть відчувати тиск з боку соціальних норм, які спонукають їх бути більш миролюбними та співчутливими.

Психологічна підготовка. Військові тренування можуть підсилювати ці гендерні ролі. Чоловіків вчать реагувати на загрози агресивно, тоді як жінкам можуть бути запропоновані альтернативні стратегії управління конфліктами.

Культурний контекст. Культурні відмінності також впливають на прояви ГОА. У деяких культурах агресивність чоловіків може сприйматися як норма, тоді як в інших культурах існують очікування, що жінки мають бути стриманішими.

Гендерно обумовлена агресивність у військовослужбовців важлива для розробки програм психологічної підтримки та управління конфліктами.

Індивідуальний підхід. Врахування гендерних особливостей є важливим при розробці програм психологічної підтримки для військовослужбовців. Це може включати спеціалізовані тренінги з управління

агресією, стресом та конфліктами, адаптовані до потреб як чоловіків, так і жінок.

Підтримка рівних можливостей. Розуміння ГОА допоможе забезпечити рівні можливості для всіх військовослужбовців, сприяючи створенню більш гармонійного та ефективного військового колективу.

Політики та освіта. Військове керівництво може використовувати ці знання для розробки політик та освітніх програм, що сприяють зменшенню агресивної поведінки й підвищенню загальної ефективності служби.

У підсумку концепція ГОА надає нову перспективу для розуміння та управління агресивною поведінкою серед військовослужбовців, враховуючи гендерні ролі та соціокультурні чинники. Це дозволяє розробляти більш дієві стратегії психологічної підтримки та підвищувати загальну ефективність військової служби.

Перспективи подальших досліджень можуть включати розширення аналізу факторів, що впливають на гендерні відмінності в проявах агресивності серед військовослужбовців, а саме вивчення соціокультурних і психологічних чинників, оцінка ефективності програм психологічної підтримки та управління стресом, дослідження довгострокових наслідків високого рівня агресивності, а також порівняння з аналогічними зарубіжними дослідженнями для розробки більш адаптованих і ефективних стратегій управління психологічним здоров'ям та забезпечення підтримки військовослужбовців.

Список бібліографічних посилань: 1. Білюченко Ю. М. Емпіричне дослідження агресивності в різних статевих-вікових групах. *Габітус*. 2023. Вип. 47. С. 158–163. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.28>. 2. Пономаренко Я. С. Специфіка моральних засад у військовослужбовців з різним рівнем агресивності. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 5 (33). С. 1430–1438. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-5\(33\)-1430-1438](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-5(33)-1430-1438). 3. Коваленко Є. Специфіка стильової саморегуляції поведінки у військовослужбовців. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. 2022. Вип. 15. С. 52–58. DOI: <https://doi.org/10.30970/PS.2023.15.7>. 4. Трачук С. В., Меркур'єв А. І., Івановська О. Е. Вивчення специфіки фізичної підготовки військовослужбовців Нацгвардії у екстремальних умовах. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*. 2024. № 4 (177). С. 153–158. DOI: [https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2024.4\(177\).32](https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2024.4(177).32). 5. Alizadeh A., Salimi S. H. Military psychological distress-virtues model. *Romanian Journal of Military Medicine*. 2021. Vol. CXXIV, No. 4. Pp. 471–480. 6. Voxmeyer C. L., Miller S., Lochman J. E., Romero D. E., Jones S. Features of Reactive Aggression and Use of Mindful Coping Power // *Handbook of Anger, Aggression and Violence /*

ed. by C. R. Martin, V. R. Preedy, V. B. Patel. Cham : Springer International Publishing, 2023. Pp. 1859–1882. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-31547-3_102. **7.** Buss A., Durke A. An Inventory for Assessing Different Kinds of Hostility. *Journal of Consulting Psychology*. 1957. Vol. 21, Iss. 4. Pp. 343–380. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0046900>. **8.** Kokun O., Agayev N., Pischko I., Stasiuk V. Characteristic impacts of combat stressors on posttraumatic stress disorder in Ukrainian military personnel who participated in the armed conflict in Eastern Ukraine. *International Journal of Psychology & Psychological Therapy*. 2020. Vol. 20, Iss. 3. Pp. 315–326. **9.** Klymenko I., Tverdokhlib N., Zlobin O., Karachynskiy O., Kononenko O. PTSD in military personnel: diagnosis, treatment and support. *Amazonia Investiga*. 2024. Vol. 13, Iss. 74. Pp. 286–298. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2024.74.02.24>. **10.** Matsegora Ya., Kolesnichenko O., Prykhodko I., Izbash S., Panok V., Marushchenko K., Rumiantsev Yu., Miloradova N., Kuznietsov M., Sohan I. Typology and structure of servicemen motivation. *Romanian Journal of Military Medicine*. 2022. Vol. CXXV, No. 4. Pp. 693–707. DOI: <https://doi.org/10.55453/rjmm.2022.125.4.21>. **11.** Krasnodemska I., Savitskaya M., Berezan V., Tovstukha O., Rodchenko L. Psychological consequences of warfare for combatants: ways of social reintegration and support in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2023. Vol. 12, Iss. 70. Pp. 78–87. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2023.70.10.7>. **12.** Yevdokimova O., Okhrimenko I., Filonenko V., Shylina A., Ponomarenko Ya., Okhrimenko S., Aleksandrov D. The Problem of Unconscious Aggressiveness of Criminals in the Conditions of Postmodern Society Development. *Postmodern Openings*. 2020. Vol. 11, No. 2. Pp.182–199. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/11.2Sup1/186>.

Надійшла до редколегії 15.05.2024

Прийнята до опублікування 20.06.2024



Ponomarenko Ya. S., Hresa N. V., Filonenko V. M. Psychological and gender specific correlates of aggressive behaviour in military personnel

Participation in conflicts can have a significant impact on the manifestation of aggression among military personnel, especially those who have had intensive combat experience in war zones. The key aspects of gender psychology and the influence of military factors on aggressive behaviour are considered. The term “gender-based aggression” in military personnel is proposed, which reflects the concept that describes the difference in the manifestations of aggressive behaviour depending on the gender characteristics of a person. It is used to analyse and understand how gender and psychological factors influence the perception and expression of aggression among men and women, particularly in the context of military settings. The purpose of the study is to identify and analyse the psychological and gender factors associated with aggressive behaviour of military personnel.

The study was conducted with 89 combatants, including 47 men (first group) and 42 women (second group). To achieve this goal, the Aggression Level Questionnaire by A. Bass and

A. Darkey. The mathematical and statistical processing of the results was carried out using Student's t-test for independent samples and Fisher's angular transformation criterion (φ).

It has been empirically found that men have a higher tendency to indirect aggression and a high level of mistrust, while women show less physical and verbal aggression. The aggression index scores of both groups of servicemen are within acceptable norms, which indicates that the overall level of aggression among them is satisfactory. However, the hostility index score was higher than the normative values in both groups, indicating an increased tendency to hostile behaviour and conflict among servicemen. The results emphasise the importance of an individual approach to psychological support for servicemen and women, taking into account their gender identity. The findings of the study can serve as a basis for developing effective strategies for managing stress and conflict in the military environment and are an incentive for further research in the field of gender psychology.

Key words: aggressive behaviour, aggression, combat stress, military personnel, gender-based aggression, women, combat zone, combatants, men.



НАШІ АВТОРИ

- Барко В. В.** ➤ Державний науково-дослідний інститут МВС України, науково-дослідна лабораторія психологічного забезпечення (провідний науковий співробітник), канд. пед. наук, ст. досл.
- Барко В. І.** ➤ Державний науково-дослідний інститут МВС України, науково-дослідна лабораторія психологічного забезпечення (головний науковий співробітник), д-р психол. наук, проф.
- Богданов Р. І.** ➤ Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС) (докторант), д-р філософії за спеціальністю 073 «Менеджмент»
- Бугайчук К. Л.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення правоохоронної діяльності та якості підготовки ач), д-р юрид. наук, проф. кадрів (завідув
- Бурдін М. Ю.** ➤ ХНУВС (проректор), д-р юрид. наук, проф.
- Волкова А. Е.** ➤ Сумський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ криміналістичних видів досліджень, сектор дактилоскопічних досліджень (завідувач), канд. юрид. наук
- Гарбуз М. В.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт)
- Гаркавцев Є. І.** ➤ Управління проведення спеціальних операцій Департаменту поліції особливого призначення «Окрема штурмова бригада Національної поліції України «Лють» (заступник начальника), канд. пед. наук
- Греса Н. В.** ➤ ХНУВС, кафедра соціології та психології (доцент), канд. психол. наук, доц.
- Греченко В. А.** ➤ ХНУВС, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін (завідувач), д-р іст. наук, проф., засл. працівник освіти України
- Євдокімова О. О.** ➤ ХНУВС, кафедра соціології і психології (завідувач), д-р психол. наук, проф.

- Ємець І. О.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук
- Жадан Д. О.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних технологій та протидії злочинності у кіберпросторі
- Каленіченко Л. І.** ➤ Головне управління Національної поліції в Харківській області, Управління інформаційно-аналітичної підтримки, відділ цілодобової технічної та інформаційної підтримки, д-р юрид. наук, проф.
- Клименко М. Д.** ➤ ХНУВС, (студентка)
- Кобзіна А. С.** ➤ ХНУВС (аспірантка)
- Коломойцев М. М.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук
- Котелюх М. О.** ➤ Управління проведення спеціальних операцій Департаменту поліції особливого призначення «Окрема штурмова бригада Національної поліції України «Лють», організаційний відділ (головний спеціаліст), канд. пед. наук
- Кройтор В. А.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Кройтор В. А.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Лепей М. В.** ➤ Комунальне унітарне підприємство «ЕкоВін» (заступник директора з юридичних питань), канд. юрид. наук
- Макарова О. П.** ➤ ХНУВС, кафедра педагогіки та психології (старший викладач), канд. психол. наук, доц.
- Малютіна О. К.** ➤ ХНУВС, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін (доцент), підготовче відділення (завідувач), канд. іст. наук, доц.
- Мордвинцев М. В.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних технологій та протидії злочинності у кіберпросторі, канд. техн. наук, доц.

- Пашнєв Д. В.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних технологій та протидії злочинності у кіберпросторі, канд. юрид. наук, доц.
- Піддубна А. В.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Пономаренко Я. С.** ➤ ХНУВС, кафедра соціології та психології (доцент), канд. психол. наук, доц.
- Проценко А. М.** ➤ Кельменецький районний суд Чернівецької області (суддя), доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»
- Севостьянова М. І.** ➤ ХНУВС (аспірантка)
- Слинько Д. В.** ➤ ХНУВС, кафедра теорії та історії держави і права, д-р юрид. наук, проф.
- Сокуренко В. В.** ➤ Одеський державний університет внутрішніх справ, факультет підготовки фахівців для органів досудового розслідування, кафедра кримінального права та кримінології (доцент), канд. юрид. наук
- Ступак Т. С.** ➤ ХНУВС (аспірантка)
- Субота С. І.** ➤ ХНУВС (докторант), канд. юрид. наук
- Тюленєв С. А.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (директор), канд. екон. наук
- Улибіна Л. Ю.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)
- Філоненко В. М.** ➤ ХНУВС, кафедра соціології та психології (доцент), канд. психол. наук, доц.
- Хлестков О. В.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем інформаційних технологій та протидії злочинності у кіберпросторі
- Чишко К. О.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів, канд. юрид. наук, доц.
- Щербаковський М. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Юшкевич О. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра теорії та історії держави і права (доцент), канд. юрид. наук, доц.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

**ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України



Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України. у 2018 р. збірник посів I місце у номінації «Періодичні видання» на Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання.

Основні завдання: Оприлюднення основних результатів наукових досліджень у галузі кримінальної юстиції; концентрація інтелектуальних ресурсів для вирішення гострих проблем злочинності в умовах воєнного стану; висвітлення теоретичних і практичних проблем кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого

права у світлі реформування кримінальної юстиції; вдосконалення національного кримінального законодавства, правового регулювання, інформаційно-аналітичного та організаційно-управлінського забезпечення протидії злочинності в Україні тощо.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти закладів вищої освіти МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 3 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт

<https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/index>.

видання:



Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. 17 березня 2020 р. Наказом МОН України № 409 журналу було присвоєно категорію «Б». У 2023 р. науковий журнал «Право і безпека» посів 1-е місце у Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання у номінації «Періодичні видання», а також 1-е місце у Всеукраїнському (національному) конкурсі наукових і навчальних видань із права, безпеки та євроінтеграції «Юридика» в номінації «Науковий журнал із права».

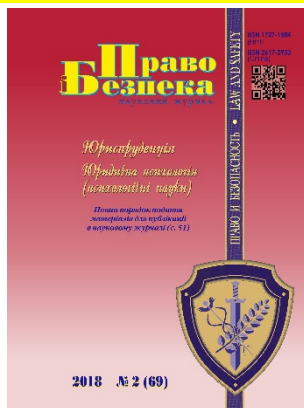
Основні завдання: сприяння дослідникам у здійсненні наукової діяльності, поширення новітніх наукових знань, оприлюднення досліджень з актуальних питань права і юридичної психології, протидії злочинності, забезпечення національної безпеки та прав людини, захисту інтелектуальної власності, кібербезпеки, реформування законодавства тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.



Форум права



Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. Входить в ТОП-100 журналів України за версією Google Scholar в 2019 році. Посідає 22–26 місце (h5-індекс=20) Рейтингу наукових періодичних видань, що мають бібліометричні профілі

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.



ДЛЯ НОТАТОК

Редагування *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко,
О. М. Нещеретної*
Внесення правок *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко,
О. М. Нещеретної*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Зареєстровано в Національній раді України з питань телебачення
та радіомовлення рішенням № 1739 від 23.05.2024
(ідентифікатор медіа R30-05240)

Підп. до друку 21.06.2024. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 16,57. Тираж 50 прим. Зам. № 2024-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.